ערך תפלה

ערוך בשתים מערכות:

א) מערכי הלשון. שימת עין בקרת על תוצאות התפלה, זכרון קורותיה, וחקרי לשונה.

ב) עריכת שפתים. על דבר צחות התפלה, ופשר נוסחאות והגהות שונות.

מאת

לוי ירחמיאל קלאצקי.

ווילנא

בדפוס ר' שמואל יוסף פין, ור' אברהם צבי ראזענקראנץ.

שנת תרכ"ט לפ"ק

ЭРЕХЪ ТЕФИЛА,

т. е. Критическія разсужденія о еврейской молитв[illegible]

Сочиненіе Л. Р. Клячко.

ВИЛЬНА.

Въ типографіи Фина и Розенкранца. 1868.

на Вилейской улицѣ домъ № 715/24

Дозволено Ценсурою 6 Іюня 1868 года. Вильна.

מערכי לב.

בתתי היום את ספרי לפני הקורא, לבי יחשב דרכי הֲפונה היא קדימה? ואם יצאתי ידי חובת הענין אשר אנכי בו? — הקורא המשכיל אך הוא ישפוט על זה מישרים ככל אשר עם לבבו, ולשוא אשחת דברַי להצטדק ולאמר זכיתי לבי, כי דורנו דור אשר לא יטה עוד אזן לשמוע דברי התנצלות בטרם ישים עינו ולבו על עצם הענינים, ואם אולי שגיתי אקוה כי ידינני לכף זכות, כי חכם לבו לדעת כי המשגה רשת טמון לרגלי כל איש, „ואין סופר בארץ אשר יאמר טוב ולא יחטא בלשונו". אך זאת ידעתי מראש כי דברי בכלל לא יצדקו בעיני המִתַּמִּים — ואינם תמימים — והמתחכמים — וחכמת מה להם — אשר רבו מאד בדורנו: אלה יתמרמרו אלי כאלו נגעתי בקדש התפלה, העומדת, בעיניהם, למעלה מן הבקרת, וסורו טמא יקראו לכל הבא לחזות את קדשי ישראל ולבקר בהיכלם. ואלה יתמהו עלי תמה: הגם אתה בדורשים אל הענינים אשר בלו מזקן; ומה זה לך להחיות את העצמות היבשות?! ובימים אשר יאמרו יש חפץ בהם, ימים באים להם ללא תורה וללא תפלה... באתי להזכיר את עונם, לדבר על פניהם בשער על דבר התפלה, אשר עוד מתלחשים עליה כי לא תזכה לבקרת?!

כל זאת ידעתי נאמנה ולא חשתי לדברי כלם כי אלו ואלו בלהג הרבה מלהגים. הראשונים לא ידעו ולא יבינו כי הבקרת הישרה עפ״י כללי השכל וההגיון, אך היא היתה שוררת בכל הימים והזמנים, והיא תבוא במשפט על כל נעלם וכל שיג ושיח קדמונים באין הבדל בין קדש לחול. מי יותר נקדשים בצדקה ככתבי הקדש, אוצר כל כלי חמדתנו, ומבלי הזכיר את מעשי המבקרים החדשים אשר מלאם רוחם בדור זה האחרון לתקן כל מְעות בעיניהם וכחפצם המר והנמהר יצאו מסיג המסרת ביד רמה; הנה כבר עברה גם עליהם — על כתבי הקדש — רוח בקרת על טהרת הקדש ותטהרם, כאשר יתנו מקומות רבים בדברי חז״ל עדיהם ויצדקו, וגם המפרשים היותר נאמנים עם אל ותורתו לא התרחקו מדרך זה (וראה לדוגמא בספר הרקמה לר״י בן גנאח, בהרבה שערים, והערת ר״ש בלאך לתולדות רש״י אות נ״ו). ואם יתבוננו עוד הלא יראו כי מבקרים רבים קמו גם על התפלה מראשית הוסדה ועד עתה: כמה שנוים ונוסחאות שונות אחזו להן קהלות רבות בישראל בעצם התפלה המקובלת; וכמה הגהות והערות באו לנו מידי המחברים עמודי ההוראה ונאמני כל בית ישראל (הלא הנה מפֻזרות בספרי הפוסקים בשו״ת וספרים שונים). ואם לרגל מלאכתי התמלטו מפי איזה דברים אשר לא יהיו רצוים בעיניהם לא יפול עלי לבי כי אני בתמי אלך וכונתי רצויה, כה ירצה אלהים את מעשי. ומה נאמנו דברי רב נחמן קראכמאל בספרו היקר מונה״ז (שער י״א) „שכמו שהיתה בדורות שלפנינו הסכנה לגלות את המכוסה; כן ועוד יותר הסכנה בדורנו זה לכסות את המגולה כבר ע״י אחרים כו׳״ הערה גדולה השמיע לנו בזה, כי כן גם בדבר התפלה ונוסחאותיה אחרי אשר נשוה לנגד עינינו כל השערורה הנעשה בזה בדורות האחרונים, נראה עד כמה נחוצה לנו בה עתה הבקרת הישרה אשר לאורה נסע ונלך בטח! —

ואלה האחרונים תועים מדרך השכל להשוב את התפלה בנקלה בעיניהם, והמה אם לא יאמינו לכל האותות אשר הראו

לנו המחברים מגדולת התפלה ודרכיה בקדש, ראוי להם להתבונן כי עיקר תפלה גם מ ן ה ש כ ל, וערכה נעלה למאד, וכאשר ילמדו לדעת מעט גם מתוך דברי אשר ערכתי בראש הספר.

ולזאת תקותי מבטחת לי כי רֻבי דברי יפיקו רצון מאת כל חכם לב ודורש אמת כי עיניהם תחזינה בקרת הפשית עם חקרי לשון (לפי מצב רוח החקירה המתגוססת בדורנו) בדברי התפלה החביבה לרבים מצד עצמה; ואשר לא יגרע חלקה מכל חקרי קדמוניות אשר ירבו עליהם דברי תושיה רבים וכן שלמים.

ומה נפלא באמת כי עם רוב הספרים שנתחברו בכל ענפי הקירות הליטעראטור העברית, אך כגרגיר קטן נחשבה כל הבקרת שנאמרה בספרים שונים על דבר התפלה וקורותיה; וליותר פלא בעינינו כי לא ראינו מזה ספר ע ב ר י מ י ו ח ד בבקרת נ א מ נ ה *). ומי יתן כי הקורא המשכיל ישים את עינו על דברי ויוסיף להעמיק בכל סעיפי הענינים אשר אנכי נגעתי בהם אך בקצותם — כי לא עלי המלאכה לגמור — ואת כבודו הסליחה לתקן אחרי את אשר אולי עִוַּתִּי ולהודיע את דעתו הנאמנה אתו, ומיני ומיניה תסתיים שמעתתא!

כן לא הדלתי להביא הערות ומכתבי בקרת אשר כבדוני גדולי המבקרים וחכמי השם מטובם, וביחוד אאמ"ו הרב המֻפלא נר"ו, בהראותי להם את מחברתי זו לפני צאתה לאור, אם כי

---

*) מלבד ספרים אחדים בשפות אחרות שהינם נמצאים במדינתנו — ואולי גם אחד בעיר — ולא הוצקו עוד לשפה עברית, רק אחד ראינו ס' מקור ברכה (נדפס עם ס' הגיון לב, ק"ב 1845) להחכם מוהר"א"ל לאנדסהוטה, והוא ה ר א ש ו ן שיצא לדבר בבקרת חבור התפלה בשפת עברית — והגם שען על מו"ל את ס' היו"ל, הא' מאהר בהקדמתו לספי"ע ה"א, ולא ראה להזכיר לטובה את שם לאנדסהוטה שהוא באמת פתח לנו מקור חיים ל ב ר כ ה ולתועלת הרחבת הבקרת בסעיף זה.

לפעמים יתנגדו לי בדעותיהם, כי אני אינני אומר קבלו דעתי, ולהקורא המשפט לתת צדק לפעלי, וככל הישר בעיניו יבחר לדעתו.

ועתה אתה הקורא, קום קרא את אשר לפניך, ואם בעל נפש אתה תבין צדק ומשפט, ולבך תשית לדעת כי אך לאדם מערכי לב —.

מכתב

אדוני אבי ומורי, הרב המופלא בתורה ובמדעים, החכם
הירא והחרד על דבר ה', כבוד שמו הנכבד מוהר"ר
אברהם ברוך קלאצקי נר"ו.

בן יקיר! ספרך ראיתי ושמחתי, כי רבות בקרת על ספרי החכמים וספרי המדקדקים ושמת חרוזים על לבך, וידך רב לפלפל בדבריהם עפ"י ראיות והשערות נכונות. עוד יגעת ומצאת להתיר לנו הנוסחאות הישנות בתוך לשון תפלתנו המסורות לנו מאבותינו דור דור אשר היו עד הנה נבוכות ותמוהות ע"י המדקדק בעל ויעתר יצחק והבאת גם לזה ראיות והשערות נכונות יהי נועם ה' עליך וירצה פעלך. אמנם אשר שאלת ממני, להגיד משפטי על ספרך קבל עם, הקשית לשאול ממני דבר שאין עדותי נאמנת בזה, וכלום יש אב שמעיד על בנו וקרוב הינו נאמן בין לזכות ובין לחובה, אך הדברים אשר אוכיח בראיות נגלות לפענ"ד מסוגית התלמוד, אם לשבט אם לחסד, אותם אערכה פה, ולהמעיינים מסרתי המשפט.

א) בספרך מצד 8 עד צד 11 ובהערה 10. פשט לשון המשנה דתמיד מוכח כפירש"י והרע"ב ז"ל שפירשו: ושאר התפילה לא הי' להם פנאי, מדכתבה המשנה מספר הברכות: ברכו ב ר כ ה אחת וברכו את העם ש ל ש ברכות, דהל"ל בקצרה ברכו ברכת ק"ש והתפללו. אלא וודאי דקמ"ל בזה דהתפללו רק המספר הזה, אף שהי' להם יותר, משום טרדתם בעבודה. ועוד דע"כ אנשי כנה"ג תקנו לנו י"ח ברכות בפעם אחד, כי כן מוכח פשט הברייתא במגלה, וכן אח"כ כשהסדירם ר"ש הפקולי, הסדירם כולם בשלימות, ואין לך לומר רק אשר בזמן העבודה (כמבואר בתמיד) נשכחו כל הע"ו ברכות כסדרן, ונשארו רק הג' אחרונות לדעת הרמב"ם, ולרש"י בברכות רק ב' אחרונות, והדוחק בזה מבואר. ואין לך לומר רק כדעת החכם שהבאת בשמו שנתחברו פסקי פסקי, הלא גם החכם הזה אומר שנתחברו בפ"א ג' ראשונות וג' אחרונות, וא"כ גם לפי דבריו מוכח פירושו

של רש"י כי למה לא התפללו אז גם ג' הראשונות, אם לא שהאמר שעה אחרת שנתחברו בראשונה רק ג' האחרונות — לא אדע מה נרויח בזה, הלא פירש"י מובן היטב, באין שום דוחק. ועוד אם נאמר שנתחברו התפלות פסקי פסקי, אמאי לא נאמר כן גם בברכת ק"ש (אף שלא נוכל לומר בברכת ק"ש, שנשכחה אחת מהשתים, דהש"ס לא קאמר שכחו רק על התפלה) שנתחברו פסקי פסקי, וא"כ האיך מוכח בש"ס ברכות, דאין הברכות מעכבין זא"ז, הלא נוכל לומר שלא היה להם אז יותר וע"כ הסברא שנתחברו פסקי פסקי, בטלה היא.

ב) וראיתי בספרך דעתך כי לשון תפלתינו אשר אתנו כהיום הוא מחכמי המשנה ז"ל כמאמרם שכחו כו'. לדעתי האמת ברור כי מעולם לא נשכחה לשון התפלה שתקנו לנו אנשי כנה"ג, והוא הוא הנוסח השגור בפינו כהיום, ולא נשכח אז רק סדרן של הברכות, עד שבא ר"ש הפקולי והסדירם לפני ר"ג, כפי הסדר שסדרו לנו אנשי כנה"ג ג"כ. וכן מדוקדק לשון הש"ס, אנשי כנה"ג ת ק נ ו ל נ ו י"ח ברכות ע ל הסדר ואח"כ קאמר רק ה ס ד י ר ר"ש הפקולי, וכן שכחום וחזר ו ס ד ר ו ם ולא קאמר חזר ותקנם או חזר ויסדם, כמאמרם בסוכה ובמגילה, לענין ערבה ומנצפ"ך. ועוד ראי' מפורשת מברכות ל"ג שהקשה הש"ס מכדי אנשי כנה"ג תקנו ברכות ותפלות קדושות והבדלות לחזי היכא תקינהו, ומאי קושיא, הלא שכחו אז עלם לשון התפלה וגם ברכת אתה חונן בכללה, עד שבא ר"ש הפקולי ותקן מחדש לשון התפלה, ואיפלגו ר"ע וחביריו באיזה מקום לקבוע ההבדלה, ולמה צריך הש"ס לתת סיבה לשכחת ההבדלה. אלא וודאי דלא נשכח מעולם לשון התפלה, רק אחר שהורגל לתקן קצת כמ"ש רש"י בברכות י"א וברמב"ן ברכות כ"ה והובא גם בטור בהלכות ברהמ"ז. וכן מוכח ברמב"ם פ"א מהלכות ק"ש והלכות תפלה, שכתב עזרא וב"ד תקנו לנו כו' ומאי הכיתותי' דעזרא גבן, אם נאמר שלשון תפלתנו הוא מחכמי המשנה. וכן שלשון בטור סימן קי"ב שהביא רק סברייתא שאנשי כנה"ג תקנו. ועיין נפש החיים, הבאת לשונו בספרך נד 27.

ג) בנד 20. אשר רמזת לעיין בעקרים, וכן בפרק ראשון מספרך שרמזת לעיין בו במ"ש ואל ירבה תפילות כהול כו', אם אמנם הוא ז"ל כתב לפי דרכי החקירה העיונית, אבל אין לדברים האלו עיקר בש"ס ופוסקים, ובאמת מותר להרבות בתפלה על צרכיו בכל עת ואף להוסיף באמצע התפלה, וכן על הגשמים וש"ד, מתפללים וחוזרים ומתפללים עד שיענו, והפייטנים הכניסו תפלותיהם בתוך התפלה — בב.הרב הבל"ש והגאון ר' נפתלי כ"ץ, ובעל עבודת הקודש, שהיו

צדיקים וחסידים גדולים ולא הניחו בדורם כמותם, חברו כמה תפלות לכל איש החפץ למלאות ידו לה', להתוודות על חטאיו ולהתפלל על מחילתם וכדומה. ועל האומרם תבא ברכת טוב ותקובל שועתו.

ד) בצד 29. מש"כ ואולי הוא מטעם חז"ל, עיין מאור עינים הבאת לשונו לד 35 ובמה שאכתוב להלן. ומה שכתבת והמיוחד שבהם הוא פי' התוס' כו' והשונה כו', וכן לד 30 מ"ש והשונה כו' כאות הנפש כו', אף שהשערותיך טובות הן וכבר הסכים כמעט ע"ז הרב בעל מאור עינים, אבל הש"ס בוודאי לא כוונה בזה במ"ש שאין מלה"ש מכירין, דהרי חלקו בין יחיד לצבור, ובצבור התירו לנו להתפלל אף בל"א ולדבריך אין מקום לחלוק בזה, והו מאי מקשה הש"ס מן הב"ק, ע"כ כוונת הש"ס פשוט וכפי המקובל בידינו מן מפרשי הש"ס הקדמונים ז"ל.

ה) בצד 35, דבריך אשר כוונת אל דברי הרב החכם ר"י רייפמאן נ"י ראיתי, ובעיני דברי המאור עינים צודקים, ואדרבא מן יסוד דברי הש"ס האלו קא מקשה, כיון שהתירו לנו בצבור להתפלל אף בל"א כמבואר גם בש"ס, אמאי לא העתיקו לנו חכמי המשנה ז"ל את לשון תפלותינו המסורות לנו מאנשי כנה"ג מלשון הקדש ללשון העם והמדינה, אשר היו כל ישראל מדברים בו אז, בשלמא על אנשי כנה"ג גופייהו אין שום קושיא כי בימי עזרא לא היו ישראל יכולים לדבר בלשונות אחרים בשלמות כנאמר חצי העם מדברים אשדודית, ע"כ תיקן כדי להשאיר לנו שם ושארית וכשהערתך לעיל לד 29, ע"כ מ"ש גם ואולי הוא מטעם חז"ל אינו.

ו) לד 36 בשורה 30. יקום פורקן הראשון כיון שהוקבע לאמרו בציבור מותר אף היחיד לאומרו בל"א לפ"ד הר"י בברכות, וכמבואר בשו"ע ק"ב ע"ש.

ז) בהקדמת חלק שני, רוממת את קרן לשוננו הקדושה, והבאת כמה נאומים ראשונים ואחרונים אשר שקדו על דלתותיה. אמנם הפרזת על המדה, במה שדקדקת מדברי תשובת הרשב"א, שאם לא דקדק באותיותיה, לא יצא בדיעבד, ח"ו לומר כן ונעשה את רובן של ישראל שאינם יוצאים חובת ק"ש, והדיוק אינו נכון, וכן מבואר פסק הש"ס והשו"ע קרא ולא דקדק יצא.

בסוף חלק השני מספרך בדקדוק לשון התפלה, א"א לי לעיין בכל פרט ופרט רק באיזה מקומות שמתי עיני עליהם, ואכתוב הנלע"ד.

בסימן ג' מה שהקשית מן והשבע איננו מניח לו לישון, לדעתי כי אף שנאמר שברש נוח ושרש ינח משותפים המה בצורתה הנעתקה ממקום

למקום, אבל בהורשת מזיבה במקום, ואינו לוקחו ומטלטלו ממקומו, לא יבתתק בזה שרש נוח. ע"כ פי' הפסוק שהשבע אינו מסירו מל תכונתו הראשונה, היינו להשאר בשינה, רק השבע מקילתו משינה, משא"כ מניח בלירה הי' פירושו שהשבע אינו מוסיף לו מנוחה וכח לישן אבל ג"כ אינו מקילו.

בסימן י"א מה שהבאתי בשמי מ"ם על הגליון הה' בהעף, אין כוונתי שיהי' הה"א שרשית, רק שהיא נוספת ולא מהפעיל.

בהנהגת חי העולמים, בפי' הפסוק וישבע בחי העולם, דצריך עוזים מאוד שהוא תואר סמוך לשם המקרה, וה' העולם אין צריך לדחוק שהוא לידיעת הגלה רק לידיעת החי תבוא הידיעה בתיבה השני', וכן הדין בסמיכות התואר על המתואר. אמנם מה שרצית להשוות לזה ג"כ חי נפשך, חי פרעה, ופי' החי בנפש; כוונתך כדברי בעל הערות מספר תל"ע, אמנם הדוחק מבואר לתאר את האדם בחי, ואיזה תואר הוא לו אשר בלעדי החיות אינו מה שהוא. ולא יבוא חי על אדם רק למשפט הגשות היינו להודיע שהוא חי לא מת, ע"כ אמרו הז"ל ע"פ מה יתאונן אדם חי, די אשר הוא חי, כי חי אינגו תואר כלל לאדם. ע"כ דעתי נוטה יותר לדברי התוס' יו"ט, ובחדא מחתא מחתינהו כי הוא סמיכות משם המקרה חיים.

בסימן ס"א בהערה 43, במה שהבאתי בשמי, נחסר בדפוס עיקר של דברים וזהו: כמו שחלקו המדקדקים בין משקל פִּעלה מִפעה כן אני מחלק בין משקל פְּעלה מְפעה מְפלה, כלל הדבר כי נקוד אות הניסף ישאר על תכונתו ולא ישתנה מתנועה לשוא ולא משוא לתנועה.

הסתפק נא בני, בדברי אלה המעטים, ויהי רצון מלפני הקוראים המבינים לעיין על כל הדברים האלה, ולבררם עד היסוד, ואם יישרו דבריך בעיניהם, ישמח גם לב אביך אוהבך, הבוטח בפקידתך על דלתי התורה והמדע.

אברהם · ברוך קלאצקי

מכתב

ידיד נפשי הרב החכם הגדול, המצוין בשערי התורה
והחכמה, כבוד ש"ת מוהר"ר מרדכי פלונגיאן נר"ו.

ידיד נפשי כו' כש"ת מוהר"ר לוי ירחמיאל קלאצקי נ"י.

קראתי בנחת את העלים המעטים אשר באו לפני ורויתי רב ענג מהם. ראיתי כי עיניך משוטטות עד רחבי ספרותנו ובחרת לך חלקה טובה לטעת בקרבה נטעים יקרים ולגדל נטיעות זרים. אחי יקירי! ידוע תדע כי אין הפנאי להמנות בין המתנבאים אחר החורבן ולהגיד לך מראש את גורל ספרך. מעטים יהיו מביני מדע אשר יודוך על מעשיך, ובעבור הסדר ילינו המבקרים המפריסים כלפטוני, ורק בזאת לבד התנחם, כי לאיש אשר חננו ד' בדעה והשכל לכתוב ספר מלא דעת כספרך, לא מנע ד' ממנו גם רוח אמיץ להעביר ברוח פיו את כל תלונותם ולבזות המונם ובאונם, ותלך עולך וחרפתך אשר יחקוך רועי אוילים תגעל תאלת ישרי לב ומולאי דעת. יתן ד' כי ירבו בדורנו — דור דעה — אנשים הנותנים יקר וגדולה, לעובדי באמונה את בדמת ספרותנו וימעטו מספר הילק המכחיתים את יבולה — ולמען הראותך כי יקר ספרך בעיני אמרתי להציע לפניך מעט מהערותי אשר עלו על לבבי בהגיגי בו.

בהערכה שניה לד 72 במקום אשר מנית את המדקדקים אשר דברו מעניני תפלה לא מנית את ספר לה בפתים לבמעון לוי פולמר וספר ברית אברהם על מסורת (פפד"מ) אשר בסוף ספרו מתאבק עם הרז"ה בעניני התפלה אף כי מעט הוא.

בצד 84 בדבר הברייתא אלו דברים הבאה בנוסח משונה מכל הנוסחאות בתלמוד. נ"ל אחרי דמסקינן בשבת קכ"ז תני בהני מילי לפ"ז אין הוספה כלל בברייתא, כי כלם נכללו במשנה, לכן בחר מסדר התפלה למנות פה רק ההוספות השייכות לתפלה, כמו השכמת בית המדרש שחרית וערבית ועיון תפלה וכן הכנסת אורחים הכנסת כלה והלוית המת קודמים בזמן מן התפלה והתפלה נדחת מפניהם.

וגם בקור חולים ידוע הוא כי התפללו על החולים , ועיקר הבקור הוא התפלה , לכן מנה אותם פה למען ידע המתפלל ויזכור כי יש לו מצות הקדמות לתפלה בזמן , וכן צריך להתפלל על החולה .

בצד 88 אות ס"ז בשם מדקדקת לנכון למה לא נאמר המשבח והמפאר , כמו המהלל בפי עמו ? שמע נא את דברי בעל צדה לדרך לר' מנחם בן זרח פרק עשרים ושבעה בדברו בבאור ברכת ברוך שאמר ,ואולי ירגיעו את לבבך . כי הוא מפרש אשר משבח ומפאר הוא לנתינת טעם על המהלל בפי עמו כי משבח ומפאר הוא מדבר בלשון חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך ואין אנחנו מחדשים דבר (כי אסור לנו להלל את ד' וכדרז"ל ברכות ל"ג ב') לכן נהללך ד' אלקינו בשבחות ובזמירות וכו' ולפ"ז לא באו משבח ומפאר פה לתוארים על ד' בלתי במקום פעל עבר .

צד 104 מה שהשגת על בעל הרכסים לבקעה מן השם גרות כבר כתבתי בגליון הספר כי הוא מפרש גרות לשם עצם פרטי על המקום והעיר ושם עצם פרטי לא ישמור את תכונת המשקלים .

צד 122 השערוך הנכונה בפיוט לאל אשר שבת התחזק יותר ממה שמביא הרמ"א בהלכות שבת סי' רפ"א כי כל דבר אם לא אמר אין מחזירין אותו מלבד אם לא אמר לאל אשר שבת מחזירין אותו . ובהגמ"ל תמה דהא בטולימולא אין אומרין אותו וע"ש במ"א .

צד 124 סי' נ"ח. אין אנו מוכרחים לפרש אחור לתש"פ על יבוא אבל הוא תה"ם על דבריך שנאמרים לאחור אשר יהיו בימים יבואו וכמו הגידו האותיות לאחור ועוד , ובא בנא למד כי הוא תה"ם .

צד 125 אות ס"א . בדקדוק המלות „בערפלי שחר" נבי ידמה אחרי כי השם ערפל הוא מלרע נגד הכלל הכולל כל השמות אשר תנועתם האחרונה היא סגול הוא מלעיל מלבד השם בָּבֶל אשר הוא מרכב מן בא בל וכמו"ש הא"ע בסדר נח וכן השם וָעֶד אשר הוא"ו השבא לוא"ו החבור והוראתו הוא עַד וכמו"ש המדקדקים , מזה נוכח כי שם ערפל משקלו פָּעֶל (ולא נוכל לשקלו בפעל פֶּעֶל , ולאמר כי שם ערפל נהפך הצירה לסגול ? כי מניתי בשפתנו הקדושה השמות במשקל פָּעֶל , ומספרם הוא נ"ה וכולם נגזרים מן השפעלים , ונושאים עליהם תמונת הבינוני במשקל זה , ואין שם עצם ואותו בתוכם . רבים מהם נראים לעין ורבים יתבארו בקל אך צר לי המקום פה לבארם . ולא נוכל להביא את שם העצם ערפל בתוכם) ומשקל פָּעֶל יבוא בסמיכות הרבים , או עַרְפַלֵּי כמו חַכְמֵי או עַרְפְלֵי בהגם הלמד וכמו

גְמַלֵּי קְטַנֵּי שְׁפַנִּים , והנה בר"ש בן מלך נקד בְּעַרְפַלֵּי , ורוו"ה כתב לדבר ברור כי המדפיס השתבש הנקוד ול"ל בְּעָרְפַלֵּי , הנה נקוד רוו"ה הוא כמו גמל , ונקוד הר"ב בן מלך הוא כמו חכם . ואני מניתי השמות אשר משקלם הוא בקמוץ ומצאתי את מספרם שבעים וחמשה , ושלשים ותשעה מהם נטייתם הוא במשקל חכם , ושלשה מהם הם במשקל האחרון , והשאר מסופקים , וקרוב יותר לנטות אחרי רבים , וכדעת ר"ש בן מלך . והנה גם לדעת רוו"ה ז"ל שתבוא משקל ערפל עם משקל גמל קטן הפך לא נכון שנקדו בחירי"ק הפ"א וכמו כרמל כרמלו , כי גם יעיד עליו רעו כרמיל כי משקלו הוא פעיל ובא פה בסגול ובחיריק קטן בשביל שנוי ההוראה אבל בשם ערפל הנגינה תעיד בו כי משקלו מן הקמוצים , ואם היה האחרון חיריק לא נחסר היו"ד . — ומה שמתואר ערפל בעבור אשר הוא דבר והפוכו ? לדעתי אין הוראת ערפל על חשך עב וכמו"ב בעלי הפרסים , אבל הוא נרדף לשם שחק ורקיע , וכמו השם ערבות „סלו לרוכב בערבות" וכן ערפל בחילוף ב' בפ' ואמנם כנה"ג תיארו פה בשם עבר , להוציא מלב התועים המפרשים את הכתוב חשך ענן וערפל (דברים ד' א') כי היה יום חשך , וכן כתב המורה חלק ראשון פרק תשיעי „וידוע ג"כ ומפורסם באומה ביום מעמד הר סיני היה יום עב ויום ענן" וזה נתן מקום למינים להביא ראיה על משה איש האלהים ועל בני ישראל , כי לא הטיבו לראות . אבל באמת החשך היה רק מתחתית ההר ולמעלה היה אור גדול וד' הראה לישראל את כבודו ואת גדלו , אשר לא ראה כל בשר , וכדבר הכתובים גם קאפי' ה' , וד' אשר נגלה עליהם בערפל היה כעצם השמים לטוהר , וכל ישראל ראו את כבוד ד' כי נגלה עליהם , ומתחת ההר היה חשך וסביבותיו גם הענן סכתו , ולכן השאילו אח"ז את השם ערפל לשם נרדף לענן וחשך כי גם בערפל לא תבלוע העין לראותו , וכמו הערב מן השם ערבות נרדף ללילה „ויהי ערב ויהי בקר" כי מכלה שר האור , ועין אנוש לא תבורס . ידעתי כי לב מבין ימצא פה להאריך במקום שקצרתי . —

ולא הפלתי לשמים את מכתבי בשערות רחבות המסתעפות מעל הגבול פן יוסף המכתב לספר , ורק לאמץ את לבך באתי ולהרגיע את רוחך ואל יפול לבך מקול המתקדשים והמטהרים הנגבים לבלע כל קדש , ויקראוך למלחמה , למה הרימות קולך נגד המוסיפים תפלות חדשות בסדורי התפלה (לד 21) , ידוע תדע כי כבר הסתער נגדם הרב המאירי במגלה פרק בני בדברו מענייני תפלות י"ה ואף כי התיר הבקשות המתוקנות אשר תקנו חכמי לב , הוא דבר מן התפלות אשר תקנו הגאונים אשר היו לפניו . אמנם

מאן הביא ומאן כפין בדורותינו להתערב עמהם? ראה נא מה בין דורות הראשונים לדורות האחרונים, הן ר"א בן עזריה אחד מראשי התנאים עמל ויגע לקבוע יציאת מצרים בלילות — פרשה הכתובה בתורה, ועד שבעים שנה לא זכה עד שדרשה בן זומא מקרא בתורה, ובדורותינו יבלע העם בפיהם כל מזמור ותפלה אשר ישימו לפניהם אנשי זמננו, והממרה את פיהם יקולל חלקו בארץ, ובפרט כי בקצתם נראה כנגע, ומעקיר ש"ך בר"י יצאו, וכאשר תראה בנודע ביהודה חלק שני בא"ח סי' ע"ז. וכמה חשבו רז"ל לברכת הגבורה עד כי ביו"ט נגרע מספר הקרואים בתורה למען יקדימו לצאת, ומי יחוש בימינו לברכת הגבורה? וראה בתשובת הגאון המפורסם ר' אפרים זלמן מרגליות זצלה"ה, בית אפרים חלק אורח חיים, והראה כי הטעם אשר בטלו ברכת כהנים בכל ימות השנה, אף כי הוא מ"ע מה"ת, יען דחשבו לבטול מלאכת העם וברכה דגבירא, ומה היו לנו אלה האחרונים תחתיה? ואם יאמר האומר, הלא הפסד הוא לכל בעל מלאכה ועבוד בעסקיו לנער כפיו מהן, גם אנכי אודה לו, כי הם ילכדו ברשת את התמימים והישרים בלבותם, היראים לדלג על אחת מן התפלות הקביעות בסדור, ויפחד פן זעום ד' יקרא אם יוקיר את מלאכתו ועסקיו מתפלתו, ולמה תפעם רוחו בקרבו על לא פשע או יאבד עתותיו בריק — והרבה יש לדבר בזה.

וגם מה שהבאת בגד 27 את דברי הגאון האמיתי מוהר"ה מיואלאזין זצוקללה"ה והגאון מהר"ש לנדא ז"ל האיסור לשנות את נוסח התפלה. כל דבריהם ישרים ונכונים והמשנה את התפלה חוטא ומחטיא יקרא. אמנם מזה אין הוכחה כי סודות נפונים ונעלמים הסתירו הזקנים בתקנם את התפלה ואין בהלה למה נדרשה לתקנה אספה גדולה כמאה ועשרים זקנים אשר גם איש אחד יכול לתקנה? כי האספה נדרשת למען יהיה דבר שבמנין ולא יבוא ב"ד אחר הקטון ממנה במספר ובחכמה לשנותה, ולכן תקום התפלה, כאשר היא לפנינו לארך ימים. וכבר הוכיח בעל העקידה מדברי רז"ל אשר אמרו מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה, כי לא נמצאו סודות סתורים בתפלה, ורק בכוונת הלב תליא מילתא.

ועתה ידידי צלח ורכב על דבר אמת וד' יברך את פעל כפיך ויתן חן בעיני הקוראים כי יקראו את דבריך בשום לב, ויבאו לראות את פרי תבונתך כאשר הבטחת לראות גם אוהבך הנאמן

מרדכי פלונגיאן

מערכי הלשון

מערכה ראשונה

א.

ערך תפלה.

אחת מהמדות הנכבדות והנשגבות הנותנות כלול תפארת לאדם באשר הוא אדם, היא התודה, חותם תבנית הצדק והאמת, אשר ירחש לב כל איש לבב לכל איש חסדו הגומלו טוב. הבינה הישרה — מקדש ה׳ כונן בלבו — תורה לו כי לא עיר פרא — אדם ויכחד תחת לשונו כל טובת המטיבו. כן בצר לו יבחן לקרוא לעזר את מי שבידו להיטיב או למנוע ממנו רעתו עד כי יוציא הדבר לפעלו; ולבלי היות לו בכפוי טובה, ידע ויכיר להוקירו ולתת תודתו בקהל רב בכל אשר גמלהו לטוב לו. והנה באהבת אלהים את האדם, נתן בלבנו ההרגש הפנימי הזה לדעת ולהבין את פעולתו גם הוא עלינו, כי הוא הגבוה מעל גבוה משפיל לראות את מעשינו פה בארץ, וכי יש אלהים משגיח בהשגחה פרטית על כל עניני האדם בחיר היצורים. אשר על כן נחזה בצדק כי מאז עשה אלהים את האדם ישר ויבן כמו רמים מקדשו בקרבו להוכיח בנפש האדם כי כל הטובות והרעות מאלהים יצאו, הוא עשן ויכוננן בכונה טובה ורצויה מלפניו; הנה כל איש לבב, באין הבדל דת ועם, ילבב להגות הגיון זה קדש לה׳, עצם קדמון סבת כל הסבות, ונפשו תמלא לה רגשות עדינות ונעלות: תודה על העבר או בקשה לעתיד אשר גם שתיהן בשם תפלה תכנינה 1)

1) וזה מתאים גם לאמתה של הוראת השרש הזה כאשר העירו חוקרי הלשון ומהם ר״י ברי״ל בהקדמתו לתהלים צד 46, ד׳ ווילנא, בשם הרד״פ והג׳ רי״ל מעקלענבורג בהע׳ ג׳ ר״ש ס׳ עיון תפלה. —

ובכל דור ודור ראינו את המדה היקרה ההיא אבן חן לבעליה, ונחם נשגב לכל האדם. הן רגשות הקדש המפעמות בקרב כל איש כי עיני ה׳ ישגיחו על כל דרכיו; הרגשות הנעלות האלה תחיינה אותו ותחזקנה לבו לבטוח בשם אלהים ולקוות תמיד כי כל משאלותיו ימלא, ואחרי כי ישפוך את נפשו לפני אלהים ויפלל לו לתת לו כלבבו, הנה הוא המתפלל ישים לב להכָּנע ולהתבונן בדרכיו, להרחיק מעשק ידיו, ולכונן מצעדיו. ואז כשרון מעשיו ואמונת לבו, כי תפלתו לא שבה ריקם, יעוררו בקרבו רוח חדש ותבונה חדשה אשר יביאו לו פרי תועלת למרבה.

זאת היא סגֻלת התפלה ותכונתה הטבעית שהיא „כמו הצרי הכולל המועיל לכל החלאים ולכל הגופים" (עקרים מאמר רביעי פ"כ). אולם מלבד זאת נראה לא פעם ולא שתים, כי התפלה בעצמה מועלת מבלי עזר מחוצה לה, ורק פתאום ע"י התפלה ישתנה מצב הענין לטוב; וזה מורה אמנם רק על השגחה מיוחדת מה׳ אשר לא יסיר לעולם חסדו ותפלת המתפלל יקח תמיד (ואשר איך ישתנה הדבר ע"י התפלה כבר האריכו בזה המחברים איש איש לפי דרכו, ואין את נפשי לשנות דבריהם). אשר על כן בצדק החליטו רבים כי התפלה היא ענף מסתעף מן ההשגחה אשר נאותה לכל מאמין להאמין בה (ע"ש עקרים פ׳ י"ז ועקדה שער נ"ח). והנה בעת שהשתנות תכונת המתפלל לבד לא תועיל לו לפעמים — מבלי יוכל למצוא לו עזר ומפלט ממקום אחר — בלעדי האמונה בה׳ כי הנה שומע תפלתו לשנות בטובו את המצב, כן ראינו כי האמונה בכח התפלה לבדה קלקלה יותר מאשר תקנה, ובבטחון לב המאמינים לא יחושו להיטיב את דרכיהם רק זה דרכם לבוא בבית ה׳ להרבות תפלה, ואמריו נצרנו למען עשות כל תועבה (ע׳ ישעיה א׳, ירמיה ז׳), וזה הוא גם בדרך רבים מעמי הארץ אחרי כי יצרו ויתעתו והחזו מעשים בטוב או הנקל בעיניהם לעשות כל און ונבלה כי חטאתם כבר מכופרת (ובתבונת בעלי אמונות שונות בימי קדם וגם היום אצל יושבי

אביסיניען, ועוד. ומן בעמנו ובדורנו נראה כה וכה זה הדבר לשמצה ולחרפה רבה). ולפי זה שתי אלה הדרכים בתפלה אשר אני קורא להן עתה: האמונה וההשכלה (והוא להאמין בה׳ כי בחפצו נעשה כל דבר ולהשכיל בנפשו לשנות תכונתו) שתיהן הן יקרות ונחוצות.

והנה בהיות שלא ביד כל אדם עתותיו להוציא רגשות רוחו ולזכור תמיד חסדי ה׳ בהגיון לבו וסדר לשונו, יפה התעוררו ראשי אומתנו הקדמונים ז״ל לתקן לנו:

א) נוסח אחד כולל (ראשון במעלה) המתאחד אל רוב ההרגשות הפנימיות שבאדם. ואם שלא יכלו להבין לנו מטעמים לתכונות פרטיות של כל דור, ולצורך הזמנים וחליפות מקריהם; כונו אמנם יפה למסור לנו תפלה כללית אשר תתכן לכל זמן ודור בדרך כלל אשר חלק גדול ממנה יעיד על הרוח הלאומי (נאציאָנאל גייסט) הראוי להתעורר ולהפָעם בקרב כל איש אשר בשם ישראל יכונה, ואשר אך זאת היא הדרך הישרה ביחס אל השם ית׳ „לבקש רצונו בדברים כוללים לא בדברים מוגבלים פרטים" וגם הקשר האמיץ המחזיק בעמנו מדור דור, והיא שעמדה להם להתקומם לעומת כל שטן ופגעים רבים בכל הזמנים ובכל המקומות.

ב) זמן מיוחד, בשלישת חלקי היום לפי שנוי עתותיו 2): ערב ובקר וצהרים, אשר כן בעתים האלה טרם יצא האדם לפעלו, באמצע עבודתו ואחרי שובו, ראוי להתעורר כל איש לבל ישים לבו הנרדם בדברי מדוחים ודעת שוא כי העולם כמנהגו נוהג ותשק ידו למו פיו, אך יש שם גבוה משפיל לראות כל הנעשה אתו, ובידו לשנות כל עת ברצונו, ובגלל זה יבטח תמיד בה׳ ואל בינתו אל ישען. מקור התקון הזה נמצא לדניאל

---

2) מפורש בירושלמי פ׳ תפלה״ש: מהיכן למדו ג׳ תפלות רשב״ל אמר כנגד ג״פ שהיום משתנה על הבריות כו׳ (אכן בב״ר פרשה ס״ח אין שם נו׳: „על הבריות״).

(ו' י"א) : וזמנין תלתא ביומא ברך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלהה כל קבל די הוה עבד מן קדמת דנה, אם כי לא נדע את התפלות המסודרות אז בפיו 3) . וכן אחזו בדרך זה איזה ממחוקקי דתי העמים (ע' האמונות והדעות מאמר צווי ואזהרה) ששמו גבול להודאת השכל לאלהים בעתים ומאמרים מיוחדים, לבלי ירבה כל איש תפלות כחול בכל עת מצוא באין מעצור לרוחו, ומשטר לרגשות נפשו.

ג) ועוד מקום קבוע. כן בימים קדומים באין עוד סדר ומשטר לכל תפלה, כל העמים יחדו מקומות על ההרים הרמים ותחת כל אשל ועץ רענן, עם ועם כאמונתו הטהורה או המדומה, לבנות להם בתי תפלה ולהתנהג שם בקדושה וכבוד. ובעוד נפרץ חזון הקרבנות איש ואיש בנה מזבח במקום בחר לו לקרוא שם בשם ה' ולהתפלל, וכבר נודעו למקודשים מקומות: גלגל, שכם, בית אל, מוריה, חברון, באר שבע, ועוד, שנטעו בהם אשלים והקימו שם מצבות, מלבד מקומות העבודה הנקראים בשם „במות" (בזמנים מיוחדים) ושכן היה כל עיקר הקמת המשכן והמקדש לבוא כל בשר ולהשתחוות בבית ה' להודות את שמו ולהתפלל אל המקום הזה (וע' מ"א ח', ודה"ב ו' 4)), ובימים מאוחרים הפליגו אמנם הז"ל לחזק את הענין הזה עד שאמרו: אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בביהכ"נ (ברכות דף ו' ע"א), כל מי שיש לו ביהכ"נ בעירו ואינו נכנס שם להתפלל נקרא שכן רע (שם ח' א'), ובא להם כל זה כי תפלת צבור היתה יקרה מאד בעיניהם כמו שאמרו: ואימתי עת רצון בשעה שהצבור מתפללין, ואין הקב"ה

---

3) ע' שמו"ר פ' ט"ו : ולמה היה דניאל שוחר ומתפלל כדי שירחם הקב"ה על ישראל — ושם פל"ח : מ ר ד כ י היה מתפלל ב כ ל ש ע ה כו' הלשון דחוק קצת ; וע' סוף מבוא למגלת אסתר לב"ז. —

4) בעירובין כ"א א' : „בי כנשתא דדניאל" ופי' רש"י שם : מקום היה בבבל שבו היה מתפלל דניאל דכתיב וכוין פתיחן ליה בעליתה · וכן נמצא לד"ק ביה"כ של עזרא הסופר (עי' סד"ה דף ל"ו ע"א דפוס קארלסרוא).

מואס בתפלתן של רבים (שם) וכדומה; אף שהיו אז רוב בתי כנסיותיהם בימיהם מחוץ לעיר (ע' „תכונת בתי כנסיות וכו' לידידי הרב רייפמאנן נ"י בהבכורים ח"ב צד 66) ודרכיהם אז לפעמים גם בסכנת נפש (ע' שבת כ"ד ב'). והפליגו זאת להשוות את התפלה במקדש מעט לכל פרטיה עם סדר הקרבן שהיה (בתמידין ומוספין) במעמד קהל רב; וכן טוב ויפה הדבר הזה לאחד את לבות כל ישראל ולחברם לאהל אחד כי יקר המרכז מאמונת העם והתאחדותו לראות ולהרגיש בשמחת הכלל או בצרתו, והעם כלו יתלכד ולא יתפרד אשר כל זה היתה גם אחת מפנות טעמי הקרבן במקום אחד (ע' כוזרי מאמר ג' פי' י"ט — והמשתדל ראש ויקרא).

ומלבד כל אלה הוסיפו תנאים וגדרים שונים באיכות התפלה ושאסור לטעום לפניה דבר, ולבלי לתת שלום להברו ולעשות כל חפצו קודם שיתפלל ודומיהם, וכן סיגים מיוחדים באופני הזמן והמקום (וראה להלכה במוש"ע), ובכלל שצריך אדם שיכוין מקודם את לבו למקום בקבלת עול מלכות שמים ועול המצות (ע' ברכות י"ב ב' וי"ג א') וישים אל לבו את שבח וגדולת ה' למען דעת לפני מי הוא עומד ומתפלל; גם הסדר וקביעות הזמן והמקום לא יפריעו אותו מהגות ורעיוני קדש להיות אך מצות אנשים מלמדה ולבו בל עמו, אך אמרי פיו והגיון לבו ישוו יחד לרצון לפני שומע תפלות. —

ב.

תפלה על הסדר.

התפלה עם התנאים המיוחדים לה אשר הורישו לנו המסדרים ז"ל קימו וקבלו כל ישראל בימים האחרונים עליהם ועל זרעם לשמרה במשמרת יתרה ולהקדישה קדש באין פרץ ויוצאת מהסדר המסודר העומד ברומו של עולם היהדות ורוח הלאומי

בעמנו. והנה אם נבוא לחקור ולמצוא את הזמן בצמצום מתי בא לפני הסדר שלפנינו, ויד מי היתה ראשונה במסבי הדבר הזה; לא נראה בלתי מקור מוצא לרוב נוסחאות בדברי גדולי חז"ל, ורוח מי קבצן לא נוכל אמנם לדעת אל נכון. הן זה מכבר התעוררו חז"ל לחקור בראשית הזמן ועיקר תקנת התפלה, ונחלקו דעותיהם (ברכות כ"ו ב') אם תפלות אבות תקנום או כנגד תמידים תקנום «אנכה"ג» (רש"י) וכאשר אמרו (שם ל"ג א') אנכה"ג תקנו להם לישראל תפלות וברכות כו'; והמה עזרא וסיעתו (לפ"ד רש"י, רמב"ם בכמה מקומות, ואבודרהם ראש השער השני ועוד אחרים) אך שמונה עשרה ברכות (או תפלה) על הסדר הוחלט ונאמר (מגילה י"ח ב') כי תקנו ק"כ זקנים ומהם כמה נביאים 5) ואחר ששכחו חזר וסדרן שמעון הפקולי לפני רבן גמליאל (הזקן) ביבנה. והנה מסבת השכחה הזאת אין ספק שכבר אבדה שלשלת קבלת הסדר מני קדם,

---

5) בירושלמי ברכות פ"ב ה"ד: ק"כ זקנים ומהם שמונים נביאים. ושם מגילה פ"א ה"ה: שמונים ושמנה זקנים ומהם שלשים וכמה נביאים, (וע' מנח"ז שער י"א לד 97 בהער' — ד' גנצבערג). ולא אמנע מהעיר עוד על איזה מאמרים מזה הענין. ברש"י בראשית מ"ו כ"ט כתוב: יעקב לא נפל על צוארי יוסף ולא נשקו, ואמרו רבותינו שהי' קורא ק"ש; ונלאו מפרשי רש"י למצוא בזה מקורו; ובמס' ד"א זוטא פ"ב נזכר: העבר רצון חברך מפני רצון שמים שכן מצינו ביעקב שלא נשק ליוסף: אבל עדיין לא נלמד מזה שהי' קורא ק"ש (וע' פסחים נ"ו א'—). בילקוט שמואל א': נשים חיבות בתפלה שכן חנה היתה מתפללת י"ח ברכות כו'; ובהלכות גדולות פ' אין עומדין: אמרי במערבא דאשכחן בתפלת חנה כעין י"ח כו' (דייקו בלשונם — אולם במדרש וכן בירושלמי דתענית מובא: ע"י שהרבתה להתפלל קצרו ימיו של שמואל?). בספרי ברכה: אף שמונה עשרה שתקנו חכמים הראשונים כו' וכ"ה בתוספתא פ"ג דברכות. וע' במדרש שמואל פ' ל"א: לפיכך התקינו הנביאים הראשונים שיהו ישראל מתפללים ג"פ בכל יום ואומרים אנא השם שבירך לציון כו'. ולשמות זה ע' במדרש שוחר טוב מזמור י"א שנאמרו בלשונם ואמרו: לפיכך התקינו החסידים הראשונים שיהיו ישראל מתפללים ג' תפלות בכל יום השם שבירך כו'. —

ולשוא נתברך איפוא בלבבנו לדעת הדמות והתבנית של התפלות והברכות שהיו בימיהם ולהדת עד סוף התבנית הקדומה כי התומה ונעלמה היא מעיני כל חוקר. ולעומת זה עוד יעידו לנו שרידי נוסחאות רבות שבידינו כי לא ממעי' קדם יצאו לנו ולאו גושפנקא דעתיקדיומין קא חתים עלייהו, אך מחכמי רז"ל ידועים באו לנו כתמונתם ובצלמם ואך המה עשום ויכוננום לברכה בקרב עמנו. ומפני זאת ועוד אחרת כי לא נתכנו הרבה ברכות ותפלות כפי תכונתן עתה להאמר גם בפני הבית, אמרו רבים מגדולי עמנו כי בימי הבית היו מתפללים ושואלים צרכיהם כפי זמנם ולא כנוסח תפלתנו שנשתנה אחר חרבן הבית 6). ובאמת אם כל אלה קבלה נקבל, ואם לדין — כבד מאד בעיני כל משכיל אל דבר להתאים דברי חז"ל אלה עם הקורות הנאמנות לכל פרטיהם, לולא אם נאמר כי אחזו להם גם בזה את דרכם הידוע ליחס לדורות הראשונים כל תקון טוב ומועיל 7), ועל כן הגדילו עוד איזה מחכמינו ז"ל בעיקר התקנה לאמר: כי עיקר

---

6) כן נראה מדברי רש"י ברכות י"א ב' ויומא פ"ח ב'. כי אחר החרבן שנו את הנוסח לפי הזמן, וכדומה לזה ראיתי מפורש בחדושי הרמב"ן ע"מ ברכות (ד' י"ט ע"א): „וכן היה בשעה שהיתה מלכות בית דוד קיימת היו אומרים „מלכות בית דוד עבדך תכון עד עולם, וכיוצא בזה. ובזמן החרבן הוא באומר „תחזירנה למקומה, וכן בכל ענין ברכות ותפלות עיקר הברכה חובה, ושאר הטופס „שלה לפי הזמן מתקנין אותה" וכ"כ הרב הכותב בעין יעקב ברכות רפ"ד (ע"ש דבריו היקרים). וכן ראיתי נזכר מזה הרב ווייס במאמרו „עיון תפלה" סי' ו', והוסיף ושנה בספרו משפט לשון המשנה פרק י"ט צד 72 מדעת עצמו.

7) הרב רנ"ק קראכמאל במונ"הז שער י"ג (צד 164 ע"ב, וע"ע שער יו"ד צד 43 ע"ב) הרחיק את זה המאמר מקצת המאמרים שהביא שם עד"ז. מבלי אדע לאמר טעם התבדל ביניהם — ובכלל זה הוא המאמר במדרש (במדבר רבה פ' ע"ו): בא דוד ותקן להם מאה ברכות (וע' ראש סדר"ע גאון הנדפס ווארשוי תרכ"ה) וכמו כן התירו להם איזה מחברים מאוחרים לכתוב כי פיוט ברוך שאמר תקנו אנשי כנה"ג ע"פ פתקא דנפל מן השמים (ע"ז סי' נ"א אות א' בשם ס'

התפלות אבות תקנו ותלו את שטתם זו במקראות מיוחדים (כפי דרכי הדרש שהיו בידם ז״ל).

כן אמנם בצדק חשבו רבים מהמבקרים האחרונים, אחרי חקרם ודרשם היטב על סבת כל ברכה עפ״י קורות הימים, הראיות היותר נאמנות וצודקות, כי אך מזמן שלפני או אחרי הרבן הבית נתקנו לנו י״ח ברכות, ולא כולם בזמן אחד נתנו, רק פסקא פסקא נתחברו לנו בזמנים שונים (וכאשר תראה ביחוד את רוב דבריהם נאספים על ספר מקור ברכה להחכם מהרא״ל לאנדס-הוטה). אולם לא נכחד תחת לשוננו כי הדרך הזה לא ישר בעיני קצת מחכמי עמנו אשר בדברי חז״ל הנזכרים יסמכו בכל עז ויחזיקו בפשטות לשונם עד שידידי הרב מהרי״ רייפמאנן הרחיק עוד צעד ואמר (ארבעה חרשים צד 24) כי ברכות י״ח לא נוסדו בא״י ובתחלת בית שני כ״א עוד בבבל (?) מיד אחרי גלותם מא״י ע״י נבוכדנאצר, ועמל שם לחפש סבות הדרשות בטעם תקון איזה ברכות (ע״ש דבריו) וביותר האריך בזה הרב מהורא״ה וויס, מוויען במאמרים מיוחדים «הברכות והתפלות» (ישורון ש״ד) «עיון תפלה» (הבכורים ש״א) ועם רוב דבריו היקרים מצד עצמם התאמץ להלוק על דעת המיושרת והמקוימת מפי גדולי המבקרים ולהחליט כי כל הברכות והתפלות אשר בידינו היום היה עכ״פ עיקר נוסחאותיהם לפני אנכה״ג; ואני לא אוכל לפי דעתי הקלה להבין מה ראה על ככה ל י ח ס דבר כזה ל י מ י ם ק ד ו מ י ם ולאמר: כי כבר ב ע ו ד ה ב י ת ע ל ת ל ו נתפשטו באומתנו ס ד ר י ת פ ל ה כ ת ו ב י ם על ס פ ר ו ב ד י ו? ומה הגיע אליו לתלותו באילנות זקן, לפי הדעת הנוטה להרגל, בעוד

תולדות יעקב). י״ח הזכרות כנגד י״ח ברכות, בתפלת ערבית נכללו ל א נ כ ה״ג וקבעום (מגילה י״ז — אכן כבר נודע כי השם „אנכה״ג" הונחה על אנשי השם שעמדו לישראל בכל הדורות). יהושע תקן פיוט עלינו (ומאלו בו שם הושע נרשם למפרע) עכן פיוט על כן נקוה לך (עפ״י הר״ת) חזקיה תקן תפלת הטה אלהי אזנך (בפיוט ה׳ אלהי ישראל, שמאלו בו ר״ת חזקיה) ישמעון בן שטח תקן פיוט נשמת. —

אין לנו שום ראיה ורמז קל בקורות הדורות מראשי אנכה"ג על עצם הנוסחאות שלפנינו (ואיזה ברכות אף שהוציא הרב הזה מידי האחרונים לא הכניסן אמנם תחת כנפי הראשונים). ומי לא יודה כי אם אף נבוא להסכים לדברי הראה"ו כי תפלת י"ח עומדת מתוקנת מימי עזרא ולפניו וכבר נהגו העם בה ואח"כ שכחוה (עיין תפלה סי' ב') , מי לא יודה כי ימי השכחה הנוראה השכיחו מלב את כל הנוסחאות הקדמוניות אשר היו להם מקדם, בלי השאיר עוד זכר ופלטה קלה ברכות הימים הרעים האלה. וגם חז"ל בעצמם לא אמרו רק כי חזר ויסד שמעון הפקולי את תפלת י"ח על הסדר, ולא כי החזירו את עצם העטרה לישנה, ובאמת אך המספר י"ה, לפי לשון חז"ל הפשוטה, היה מקובל בעם מכבר עד שהפשו על כן חז"ל טעמים ורמזים שונים למספר י"ח זה המקובל.

השכל הישר יורה כי בזמן שביהמ"ק היה קים לא נודע שמץ דבר מסדר קבוע בתפלותינו, ומסכים לפשטות לשון המשנה בתמיד המזכרת בדרך ספור כל סדר העבודה בימי הבית אשר בתוך דבריה זכרה (פ"ה מ"א): «אמר להם הממונה ברכו ברכה אחת «(ע"ש פי' רע"ב), והם ברכו, קראו עשרת הדברות, והיה אם שמוע, «ויאמר, ברכו את (עם) העם שלש ברכות אמת ויציב ועבודה «וברכת כהנים כו'». אך זה המקובל המאומת וכל המוסיף עליו הרי זה גורע באמתת לשון המשנה 8). ונוציא איפוא את משפטנו ונאמר: כי הראשונים היו אך חכמי המשנה אשר החלו להשוב מחשבות בתת סדר קבוע לתפלה לכל העם, מהם היה רבן גמליאל הזקן וחכמי זמנו כמו שמעון הפקולי שהסדיר י"ח ברכות לפניו (כנ"ל — וע' מבוא התלמיד להגר"צ הייות ס"פ י"ד.)

---

8) ידעתי כי ישיבוני ע"ז כי אנשי מעמד לא התפללו יותר ע"פ הדין או אחר העבודה חזרו ואמרו שאר ברכות י"ח (מה שאמנם אין הוכח למעלה מזה) כברכת יוצר אור שנזכר בברכות י"א ב'; ואני אך מפשט לשון המשנה אוכיח כי כל העם ברכו אז אך ג' ברכות כו' — (וע' יומא פ"ז מ"א ובגמרא ד' ע' א')—.

ושמואל הקטן שעמד ותקן אח"כ ברכה תשע עשרה היא ברכת המינים (אי הצדוקים) (ברכות כ"ט א', מגילה י"ז ב') והמה בהיותם מגדולי הזמן וראשי חכמיו התבוננו אז על מצב העם כי פרוע הוא בחמרי וברוחני גם יחד, כי הימים (לפני הרבן בית שני) היו ימי הירידה ושפל המדרגה, ועוד מעט, ראו את הנולד, תוסר העטרה ותורם המצנפת, ומצב העם ירד פלאים; ראו ונוכחו כי נחוץ וכשר הדבר מאד: לתת רוח חיים לרפי ידים ולהחליף כח לקוי ה' ואמרו על כן לחזק את לב העם בתפלות מסודרות למען ישפכו תמיד שיחם ויצקו רגשותיהם לפני ה' כי ישים לעמו שם ושארית, ומחמת צוק העתים הבא וקרב אליהם יביא להם ישועה, שלום לעיר ועריכת נר לבן ישי. כן הברכות שלפני ק"ש ושלאחריה ותפלות שונות בימים מיוחדים חשבו רבים מחכמי המשנה האחרונים לקבוע בהן מסמרות. והנה אף כי תפלת י"ח עצמה נודעה אז למדי עד שכמה פעמים זכרוה בשם "י"ח" בלבד, וכמו: שמונה עשרה שבכל יום (תענית פ"ב מ"ב) ועוד; עינינו הרואות כי לא מנעו חז"ל גם אחר התרבן לדרוש ולחקור איך לתת סדר ולקבוע תפלה מיוחדת להורות כמו אם יתפלל אדם בכל יום ויום י"ח או מעין י"ח (ע' ברכות פ"ד מ"ג) ועוד בימי האמוראים אמר רב נחמן אמר שמואל כל השנה כולה מתפלל אדם הביננו כו' (ברכות כ"ט א') ומלבד כל אלה מי יספור כל המחלוקות שפרצו בנוסחאות הרבה והדעות השונות שנאמרו עליהן. כן בכל תקופת חכמי המשנה האחרונים וכן בימי האמוראים נוספו בכל פעם על עיקר הנודע מכבר תחנות ובקשות, ברכות ומזמורים כחפץ ורוח כל חכם המוסיף, אשר על כן נראה לפי דעתנו ברור כי רוב התפלות והברכות המקובלות לנו לא הטו אליהן ימים רבים את לבב העם לשומן עליהם לחוק ולא יעבור. ואשר אך ראשונה זכרו בעלי המשנה שמץ מני סדר קבוע בתפלות לעמנו, ונתרחב אחר כך כפתחו של אולם בימי בעלי התלמוד, אשר המה הפליגו את ענין התפלה למאד עד שהשווה לקרבנות לשלם פרים שפתיהם ועוד יותר

מהמה 9) ; יצאה מחשבתם זו מכח אל הפועל להתקבל פה אחד רק אחר חתימת התלמוד בזמן הגאונים שבבבל 10). המה היו המאספים האחרונים לכל התפלות והברכות (ע׳ ס׳ הישר לר״ת סי׳ תרכ״ב) בימיהם ועל ידם נוספו הוספות רבות אם בהרחיב הענינים אשר כבר מצאו מסודרים לפניהם או בהוספות חדשות לפי הזמן והמקום. ואך המה חתמו את סדר התפלות וסדרוהו על הספר 11). (ואין לכלול בזה כל השנויים וההוספות שנעשו ע״י הפייטנים בימים מאוחרים שידֻבר מזה בפרק הבא).

---

9) בשמות רבה פ׳ כ״ע נזכר כי בזמן שאין ביהמ״ק קיים ואין לנו להביא קרבן לכפר חטאינו ואין אנו יודעים דברי . . . היה אומר הקב״ה בואו והתפללו לפני ואני מקבל תפלתכם, ועוד יש מאמרים דומים לזה. וכן המאמר: כנגד תמידים תקנום מכוון יותר לאמר (לולא פירש״י) כי לדעת זו תקנו את התפלות אחר בטול הקרבנות. גם הפוסקים יחשבו לתפלה במקום הקרבנות כנראה מתפלת ר״ה שלהם (ע׳ הארקאווי בהמגיד שנה י״ב נו׳ 2) וביסורון ש״ד ראיתי שו״ת ממחבר לא נודע (סי׳ ב׳): „לכאורה כח הקרבנות עדיף מתפלה כו׳. אמנם נשוב ונראה היות „כח זכות התפלה רב ועצום מפניס הרבה כו׳״ (ע״ש).

10) לדעת הרב דר׳ צונץ בספרו היקר: דיא גאטטעסדיענסטליכע פארטרעגע דער יודען (מצד 366 והלאה) רק הי׳ סדור התפלות ובואו בקהל: הראשונה נתנו לפני העם אך ק״ש וברכות מאד קצרות שלפניה (הראשונה בעלת מ״ה מלות — והשניה ס״ג מלות) וברכה גאולה שלאחריה (רק בת מ״ה מלות) ושלש הראשונות והאחרונות בתפלת ש״ע, ושאר הברכות והתפלות נוספו בזמנים שונים קדומים ומאוחרים (וכן כבר נטה לזה הג׳ רשי״ר בתולדות הקליר והח׳ בעל מקור ברכה ועיד) אך הסדור בא לנו (צד 381) בתוך השני למאה העשירית במשך דורות הגאונים; וע׳ ראפאפארט הערה 29 לתולדות הר״נ בעל הערוך.

11) ואולי זה הוא גם ספרי תפלות המובאים לרוב בספרי הקדמונים לבד עם הנוסחאות שהביאו הורו לנו גם הלכות נוגעות לכן נמרבה (ועי׳ הר״ש בלאך בתולדות רב״י הערה ס״י שכתב ההפך מזה) כמו ס׳ תקון תפלה לרבינו הגתן בסוף תו׳ ברכות ס׳ ב׳ יכ״ה סדורי ר״ע גאון ור״ם גאון ועוד הרבה.

נשוב ונאמר כי אין לכחד אשר גם בימי הבית כבר התנהגו איזה יחידי סגולה לחדש ברכות ותפלות וכתבו אותן גם לזכרון לעצמם (וזהו כותבי ברכות, שבת קט"ו ב' — וע"ש שנאסרו לכתוב, ובוודאי אך בימי רבי חזרו והותרו משום עת לעשות לה') — אבל לא הטילו אז כחוב על כל העם 12) אך הדבר הזה היה מסור ביד כל איש לנפשו וכרצונו (והיה אז מנהג ישרים תורה להוכיח ממנו תקון איזה נוסח כלשון: פוק חזי מה עמא דבר, ברכות מ"ה ועירובין י"ד). ואיזה מהראיות הרבות שיש להביא בזה הוא מה שאמר ר' יוסי: יהי חלקי עם גומרי הלל (פסוקי דזמרה 13) בכל יום (שבת קי"ח ב') ומאמרים רבים שבש"ס: חייב אדם לומר זה או זה, או כל האומרו מובטח שהוא בן עוה"ב וכדומה למאמרים כאלה אשר אמרו לחזק את לבות העם הנרפים ולהטותם לשאת עליהם עול החיוב באיזה דבר. אשר עם זה ראינו כי מלבד המון העם (שהיו צריכים לאזהרה 14): לעולם

12) ואל תטעה אחר לשון הירושלמי ספ"ג דעירובין אע"פ שכתבו לכם (בקצת נוסחאות: שאלחנו לכם) סדרי מועדות אל תשנו מנהג אבותיכם, נוחי נפש, ומפרשים אותו רבים על נוסחי התפלות; כי באמת פשט הלשון מורה אך ע"ד יו"ט ב' של גליות כאשר העיר ע"ז בצדק הגאון רצ"ה חיות ז"ל בס' אמרי בינה (שו"ת סי' ב' אות ד') ועוד בשאר ספריו.

13) ברש"י שם נזכר שהם אך שני מזמורים של הללויה. ובמס' סופרים פרק י"ז ה"י מפורש: יהי חלקי עם המתפללים בכל יום ששה מזמורים (וע' מגה"ז שער י"א צד 122 שנעלם ממנו המקור הזה וכיון מדנפשי' שגם חמשת המזמורים בכלל) והנה שם כתוב: וצריכין לומר בר"ח (!) אחר יהי כבוד ה' מלך כו' והכוונה בודאי (כמו שפי' הרב בעל עטור סופרים) על המזמור ה' מלך. והנ' בעל מקור ברכה השמיט בשגגה את המלות: „בר"ח", והוציא על כן משפט מעוקל שהכוונה על הפסוק (שאינו במקרא) ה' מלך שאומרים בכל יום (ע"ש).

14) ידוע שכן הרבה מצות דרבנן לא נתפשטו בכל הגולה (וע' בית יהודה להריב"ל מצד 103 והלאה ד' ווילנא תרי"ח), גם תפילין שהוא מדאורייתא מנהגו בלא נתקיים גם בימי הגאונים ובהרבה קהלות כל הקהל לא היו מניחין (ע' הלכות פסוקות לר"י גאון הלכות תפילין: מהו שיניח תפילין

יהא אדם זהיר בתפלת המנחה כו' בתפלת ערבית כו' ואף בתפלת שחרית — ברכות ג' כ') גם ראשי וגדולי חז"ל, בפרט אלה שתורתם אומנתם, הקילו לעצמם ולא הקדישו מעתותיהם לתפלה (ואף כי לדעת אחרים זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד) כמו: רשב"י לא הפסיק את תורתו לתפלה (שבת י"א א') ואף לק"ש (תוס' מ"ק ד"ם רע"ב בשם הירושלמי) ורב יהודה היה מתפלל אחת לשלשים יום (ר"ה ל' א'). ובתר"י (ברכות פ"א ד"ה אלא ביני עמודי) הובא: שהרי תפלה עצמה היו מבטלים גדולי החכמים מפני הלמוד כמו שמצאנו שרבי שמעון בן יוחאי לא היה מתפלל אלא משנה לשנה, ורבי יהודה הנשיא מחדש לחדש 15) י"ח ברכות שכחום ימים רבים עד כי היו צריכים לסדרן מחדש, ושמואל הקטן שעמד ותקן ברכת המינים שכחה לשנה אחרת, עד שהשקיף בה שתים ושלש שעות כו' (כנז' למעלה). ומזה בא

בשעת תפלה ובשעת ק"ש או שמא אין מניח תפילין אלא גברא רבה כו' ע"ש) · ורבינו משה מקוצי בעל הסמ"ג בסוף עשין ג' כתב: ובשנת ד"א תתקצ"ו הייתי בספרד להוכיחם כו' וקבלו אלפים ורבבות מצות תפילין ומזוזה וציצית ע"כ. ובדרך אגב אעיר כי הרב מוהרא"ב גאטטלאבער בספרו בקרת לתולדות הקראים דף 17 הע' ב' כתב: „ומביא היוחסין שהר"ר ברוך מגרמייזא בעל התרומה (שחבר ספרו בשנת ד"א תתקצ"ו) בא לספרד והוכיחן על מצות תפילין"; ולא ידעתי מקור מוצא לדבריו אלה. ויסלח נא לי כבודו אם אומר כי לשון היוחסין (ד' קל"ג ע"ב, ד"ק) הטעהו בזה, הלא זה לשונו שם: „הר"מ מקוצי תלמיד ר' שמשון והרב ר"י החסיד „וה"ר ברוך מגרמייזא בעל התרומה בא (הר"מ מקוצי) לספרד להוכיחן על מצות תפילין „וחבר (הר"מ זה) ספרו שנת תתקצ"ו" וכאשר באמת נמצא כן מפורש בסמ"ג עשין ג' וכנ"ל. אח"כ ראיתי שכן ערבב הדברים גם הגאון בעל סדר הדורות (סוף אלף החמישי) ע"ש ד"ה רבינו ברוך בר יצחק כו' וד"ה הר"מ מקוצי כו'. —

15) דודי הרב הג' כמהור"ר יששכר בער בהגאון, בפעולת שכיר שלו על האלפס העיר בזה לנכון כי לא מצא זה רק אצל רב יהודה (בסוף ר"ה); והוא רב יהודה בר יחזקאל (ע' יוחסין ד"ק ד' נ"ב ע"ב) (והריב"ל בב"י פ' ל"ז הביא זה מפורש משם רבינו הקדוש?) אח"כ מצאתי בס' מועדי ערב לידידי הרב רייפמאנן (מערכה ב' סי' מ"ו) שהעיר גם הוא כי מלת הנשיא והיו"ד רבי הוא ט"ס וכן לא נודע המקור מרשב"י.

מה שנקרא בתלמוד אדם גדול לכל הבקי בברכות (ברכות ל"ה א') ומברכותיו של אדם נכר אם ת"ח הוא (שם נ' א'), ר' אליעזר הסמא נקרא שידע לפרוס על שמע (ויקרא רבה פ' כ"ג) ובמדרש הזית (ד' י"ד ע"א) ששאלו לו דברי ברכות שלא הורגלו בהן חחכמים וכן זה מאריך יותר מדאי וזה מקצר יותר מדאי (שם ל"ד א') ועוד הרבה מאמרים עד"ז; וכמו כן לא שמרו גם לקבוע מקום לתפלתם כמו ר' עקיבא שהיה מתפלל לפעמים רבות בינו לבין עצמו (שם ל"א א'), גם רב נחמן (מהאמוראים) לא אתי לבי כנשתא לצלויי משום דטריחא ליה מלתא (שם ז' ב' וע"ש ה' א' בשם אביי ר"א ור"א) ועוד, (וע' בדברי הפוסקים). —

והנה אחרי כל הדברים האלה נשוב ונתבונן גם ע"ד תולדות הסדר כולו שהביאו לנו גאוני בבל, כי הרבה תפלות וברכות שנתקנו ממחבריהם רק לעצמם, ולזמנים מיוחדים או רחוקים עשו או נעשה מנהג כולל לכל ישראל 16), ולאו דווקא מאמרים כי גם פרשיות שונות שאמרו, עד"מ: כל העוסק בתורת חטאת — תורת אשם כו' (מנחות ק"י), לעולם הוי רגיל ר"ש לומר שתי להם כו' (שם צ"ה ב') סמכו אח"כ הגאונים ותקנו כל פ' איזהו מקומן עם פרשיות קרבנות וקטרת לכל העם 17). (והצבור אמנם לא החזיק בהם. „ולא מקבל עליו אמירתם רק ירא שמים" — מאמר מרדכי לרבי"ד פרידענטהאל צד 6 —) ולפי כל אלה מנהגי הגאונים האלה לא בכל מקום נפרצו, ומאז כאשר בוודאי הגאונים לא התאחדו בדעותיהם מחלוקי הנוסחאות בבתי הכנסיות שבבבל,

16) ע' ראפאפארט בתולדות הקליר הע' 24, ושם: עוד בשני ימי בעלי התלמוד היו החזנים פייטנים ומחברים נעימות התפלות ופיוטים כרצונם אשר לא נתקבלו כלל אצל הקהל, יעוין ברכות ל"ג ב' כו'.

17) בס' בן יוחאי (שער ז' מענה כ') הוכיח מאלה המאמרים על קדמות אמירת הפרשיות ודיני הקרבנות: ואין ראיותיו אלה מוכחות כלל. וכן ראיתו מהלשון בתענית י"ז ב' ומגילה כ"ח ב': כבר תקנתי להם סדר הקרבנות; חלושה מאד כי כבר נודע דרך הפלגתם בכמו זה למרבה.

התפרדו לדעות מדעות שונות עד שיצאה לנו התחלפות המנהגים הנהיגה, למורת רוח המשכילים, בתפלותינו, וביחוד התחלפות שתי הנוסחאות: אשכנז וספרד. ועל כן גם ימים רבים עברו אחרי הגאונים ועוד לא קבלו ראשי עמנו את נוסחאותיהם החדשות להוק עליהם ועל אחיהם, ורבים מנעו בעבור זה לברך שום ברכה שלא נזכרה בספרי התלמוד 18). וכן ראינו כי יותר שהיו הגאונים הרבנים מחזקים את מטבע התפלות שרובן קבלו להם מראשי חכמינו ז"ל בעלי המשנה והתלמוד; עוד בעטו ברבות הימים ראשי הקראים ומחזקי דתם במטבע תפלותינו ותקנו תחתיהן איזה פרשיות מתנ"ך ופיוטים אחרים (ע' גראטץ — ומובאים דבריו גם בס' בקרת לתולדות הקראים להרב גאטטלאבער) ועם זה קמו בהם רבים מסדרי תפלות (בקרת לתולה"ק צד 147. 154. 176). — —

ג.

המקרים בבמות התפלה.

מטבע התפלה שנהוג בידינו היום יראה כל מבין דבר לאשורו כי אם מאז נתקבל בעמנו נשמר לנו מאד בדרך כלל, לא נמלטו אמנם איזה חלקיו ברבות הימים מידי השנוי ותמורות רבות שעברו עליהם, אם א) לרגלי המקרים אשר כבר אבד עליהם כלח, ושלטו על כן בהם ידים מזמן לזמן, לכל חפץ המשנים, כמו ברכת „ולמלשינים" שנוסדה על כת מיוחדת נודעת אז בימי המסדר ונשתנה נסחה במשך הימים לקללות על החטאים ובזויי יה 19) (וראה מזה במערכה השניה). ב) לאשר

---

18) ע' רא"ש פ"ק דקדושין סי' מ"א והלכות פדיון בכור סוף מס' בכורות, וביחוד שם פ' יש בכור ס"ב ח': „וגם אחרי הש"ס לא מצינו שיוכלו „הגאונים) לחדש ברכה" (וכ"כ בשו"ת בלו כלל מ"ט) ועד"ז כתבו גם כן בעל ס' האגודה והאגור ע"ד ברכת הנותן ליעף כח (ע"ש מקור ברכה).

19) עיין בדברי החכם הגדול פרופיסור חוואלזאהן בספר .

נאמרו בראשונה ליחידים (ונקבעו כן גם בסדרי התפלה הקדמונים) ונשתנו ללשון רבים לדעת מאוחרת (לדוגמא: מאמרי „יהי רצון שתרגילנו, — שתצילנו כו׳, בברה״ש, שהגיהו בהם המאוחרים לאמרם בלשון רבים — וע׳ קנסן בשם ברכות ט״ז ב׳). וכן שנויים הרבה ג) שחלו בהם ידי המתקנים רק לתקון מעות בסדר הלשון ובדקדוקו שנמצא בשגיאה או בחסרון ידיעה מהמסדרים שקדמום. או ד) שנתקנו עפ״י איזה כונה וסוד נעלם שנתחדש בזמן מן הזמנים (וידובר מזה בפרק הבא). וכל אלה הם השנויים שנגלה לנו סבת השתנותם, מה שאמנם יש גם ה) הרבה שלא נדע עוד סבתם כלל ונעלמה ממנו יד מי היתה ראשונה במסבי השנוי ההוא וכאשר הראו לנו המבקרים (וגם אנכי הבאתי חדשות מזה במערכה השניה).

ומלבד כל השנויים האלה רבו המאמרים אשר באו לנו מבלי שום לב, שראשית תקנתם היתה לאותו הזמן והמצב שנוסדו או נתגלגלו לנו בדרך השאלה מפיוטים אחרים, וכבר קבל עליו הצבור לאמרם לדורות מדי יום ביומו 20) כמו כל ברכות השחר שעד הברעת הרמ״א (בש״ע או״ח סי׳ מ״ו) לא אמרן רק מי שנתחיב בהן ובזמנן דווקא (ע׳ רמב״ם הל׳ תפלה פ״ג).

О нѣкоторыхъ средневѣковыхъ обвиненіяхъ противъ еревевъ. С. П. 1861. стр. 18. אולם מש״כ כי נוסדה הברכה הזאת לפי זמן המסדר בימי הרבן מהמאה השנית לספה״נ (והוא כחמשים שנה אחר החרבן וכ״ד הרג״ק במונה״ז שער יו״ד נד 77 78, ועוד איזה מבקרים); אינו נראה כן מדחז״ל הנאמנים (סנהדרין י״א א׳) שהעידו עליהם קצת מסופרי הדורות, להקדים את שמואל הקטן מסדר הנוסח הזה מימי ר״ג הזקן שהי׳ לפני החרבן, ואמרוהו גם ביבנה (וע׳ סה״ד ערך ר״ג הזקן). —

20) ולפעמים נראה ההפך מזה כי תפלת „נחם" בבונה ירושלים נתקנה תיכף אחר חרבן הבית השני, ואח״כ אולי מימות רביה״ק פסקו מלאמרה בכל יום (ע׳ מונה״ז שער יו״ד נד 79). וכן תפלת רב בתר צלותיה (ברכות ע״ז ב׳) נוהגין לאמר כשמברכין החדש.

מאמר „לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר כו'" חובר בטעות, לפי הדעת הישרה, מלשון אחד המסדרים שרשם זאת לדין (בדורו של שמד, כמבואר בשבלי הלקט — ע' מקור ברכה — ולא רק מלות „וישכם ויאמר" בלבד מיותרות, כד' ר"י ברלין בהגהותיו) ולא לאמירה בעלמא 21) . „פליטת סופרים, גרי הצדק" בברכה י"ג בש"ע, חזותם מוכיח עליהם כי נוספו בזמן מיוחד בימי החשמונאים (ע' מקור ברכה וסונה"ז שער יו"ד צד 47 —) . לשון „ואמרו אמן" בסוף התפלה בלחש, בא בטעות שנשתרבב מסוף הקדיש (לדעת חכם אחד בהצופה להמגיד שנה ד' נו' 28, ע"ש) . פסוק „ואנחנו נברך כו'" שלפני מזמור „למנצח" לא כדין נשנה, כי נגרר מסוף: תהלה לדוד, שנאמר בפעם הראשון (ע' תשובת פתרש"ל סי' ס"ד) . קדושה דסדרא התפלל החכם ותלמידיו אך בסיום הדרשה (ע' סונה"ז שער י"ד צד 193) והוסיפו בה פסוקים הרבה כמו: ובא לציון, ואני זאת בריתי (תשובת הגאונים סי' נ"ה) ופ' ה' ימלוך (ע' מאמר קדמות ס' הזהר ענף שני בהערות הגרד"ל) 22) . פיוט „עלינו לשבח" לא נתקן בראשונה רק לר"ה, וכאשר לא נזכר בתפלת שחרית בכל יום גם ברמב"ם ובאבודרהם, וכן אחב"י בעיר ווארמייזא לא יאמרו אותו כלל (ע' מ"ע „הלבנון" ש"ד נו' 7 מאמר „היהודים בווארמאס") ובס' מחזיק

---

21) לפי אומר לי כי בזמן חבור המאמר הזה התפללו אז איזה תפלה קצרה או ארוכה איש איש כפי נדבו, או אמרו את התפלה: אבינו שבשמים כו' הנז' בסוף. ולפניה אמרו ע"כ: לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו כו' לפיכך אנחנו חייבים כו', והוא ע"ד שכתבו לשוות את ה' ולהכניע א"ע לפני התפלה (ע' רא"ש בו"ע או"ח) . —

22) לדברי הרב רא"ה וייס במאמרו „הברכות והתפלות" אות ז' כי: תפלת ובא לציון קדומה מאד והיתה נקראת סדרא מפני שכוללת סדר פסוקים אשר תקנו בשביל תלמוד תורה (ע"ש כל דבריו); לא אדע טעם כפילת התקנה הזאת אחרי שכבר נתקנו ועומדים פסוקים ומשנת חז"ל, לטעם זה, בראש התפלה. ומזה הראי' כי נתחברו פה דעות שונות מזמנים שונים. —

ברכה (או"ח סי' קל"ב סעי' ב') הובא בשם תשובת רבינו האי גאון כ"י: „עלינו לשבח תקן יהושע לאחר שהנחיל הארץ „לישראל, ואחר החרבן תקנו ר"י בן זכאי לומר אותו בכל „יום לבתר צלותא". פיוטי „יהי רצון מלפני אבינו שבשמים" במנהגנו ביום ב' וה' אחר קריה"ת, באו ע"י גלגול מר"ה כאשר נראה מפורש מסדר"ע גאון (דף ל"ג ע"א) והעיר ע"ז בצדק הרב ר' אברהם יעב"ץ בהערותיו שם בסוף הס' (וע"ש עוד להלאה ע"ד הנוסח: זה קרבן שבת כו'). הרא"ש בברכות פ"א כתב: ותימא על מנהגנו שאנו מפסיקים בערבית בפסוקים ויראו עינינו וקדיש כו', ומנהג זה נהגו אותו ההמון, לפי שבימיהם הראשונים היו בתי כנסיות שלהם בשדות כו' והשתא נמי שמתפללין ערבית בביהכ"נ לא נתבטל המנהג הראשון. ובאבודרהם (דף מ"ג ע"א, ע"ש עוד דף נ"ג ע"ב —) הובא בשם בעל המנהגים שכתב: „זה שנהגו „לומר ברוך ה' לעולם שיש בו י"ח הזכרות משום שגזרו שמד „על ישראל שלא יתפללו תפלת ערבית, ועי"כ תקנו לומר י"ח „הזכרות כנגד שמונה עשרה ברכות של י"ח, ואעפ"י שבטל השמד „לא' בטלה התקנה כו'"; וכ"כ הרשב"א ע"ד ברכת המולך (לפי מנהגנו: המלך) בכבודו, אחר ק"ש של ערבית שאינה מכלל הברכות „דשתים לאחריה אמרו ולא שלש, אך נתקנה בימי „השמד כו' ואעפ"י שבטלה גזרה נשארה אותה ברכה ביד „הדורות, ועי"כ יש מקצת מן הגדולים שאין אומרים אותה לא „בשבתות ולא בחול כדי שלא תהי' מפסקת בין גאולה לתפלה" (שו"ת שלו סי' י"ד) ומכלל זה הברכה שנתקנה על אריכות ימים של ראשי הגלות „יקום פורקן" הראשון. ועוד איזה מאמרים דומים לזה אשר ימצאם כל מתבונן בעין ישרה.

יותר מכל אלה ראינו כי נתקבלו בסדר תפלותינו גם נוסחאות שונות אשר כל מתקן תקן כפי דעתו, והמוסיפים הבאים באחרונה לא חשו לקבל את פרטי כל הנוסחאות ולחברם ביחד, ומלבד אלה הנזכרים בש"ס, שנפלגו בפרטי איזה נוסח, הרבה מהאמוראים עד שהאחרון (רב פפא) החליט: הילכך לימרינהו לכולהו (ע'

ברכות י"א ב', נ"מ א', ס' ב', סוטה מ' ב', ועוד) הנה נראה למדי נוסחאות חדשות, שלא העירו עליהם הקדמונים, ומידי האחרונים אך באו לנו והנה כפולות ועומדות בסדר תפלה, וכל העובר עליהן בעין בוחנת הלא יראה ויבחין אותן מיד. ולדוגמא ראה במאמר „חדשות בנוסח התפלה" בס' מנים ועוגב להרב ר"א צווייפעל (צד 93) 23), ואשר נגע בזה ידידי הרב מוהר"י רייפמאנן במאמרו: „ארבעה חרשים" (צד 25) ומזה, אולי, הנוסח בברכת רצה בשמ"ע: ואשי ישראל ותפלתם שבא לנו מאשר חשב המתקן להחליף: „ואשי ישראל" במלת „ותפלתם", והי' כבר הערבוב הזה לפני רש"י (ע' פירושו ברכות י"א ב') ותוס' (סוף מנחות). וכן בברכת השכיבנו: כי אל שומרנו כו' כי אל מלך כו' ושם: ופרוש עלינו סכת שלומך, שנוסף לאמר (בשבת ויו"ט) מעין החתימה, בוודאי, תחת: הסיום „ושמור צאתנו" ולא הובדל והיבאו שניהם זאח"ז (וע' ב"ח טוא"ח סי' רס"ז, ועוד ראיות מזה תראה גם במערכה השניה).

כן ראוי להתבונן בכלל על המאמרים המאוחרים הנוספים על עצם הסדר שהי' לנו מימי קדם אשר רובם באו לנו מהשען על דעת איזה מחכמי התלמוד: הלואי שיתפלל אדם כל היום כולו (ברכות כ"א א' 24) בחדוש דבר, וכל שאינו יכול

---

23) ועי"ד הברכות שלפני ק"ש ושלאחריה שהביא שהם ג"כ ממין זה; ע' מש"כ עליהן הרב דר' צונץ בספרו גד"פ (צד 369), וראה פי' רבי יעקב ז"ל (שהובא בתר"י ברכות פ"ק ד"ה בשחר מברך שתים לפניה) בלהמ"ש „אהבת ארוכה ואהבת קצרה" שר"ל בין ארוכה ובין קצרה, וברצותו יאריך או יקצר (ע"ש). —

24) צד"ק הנכונה לא אמר ר"י הלואי שיתפלל אדם כל היום אלא י"ח שהוא תפלת רחמים ובקשה, ושוהה ביניהן כדי שתתחולל דעתו עליו, ותכון דעתו לבקש רחמים, אבל תפלות שבת ויו"ט שאינן אלא הודאות לא אמר ר"י, ואם יודה ויחזור ויודה ברכה לבטלה הוא כו' (השגת הראב"ד הל' תפלה פ"א ה"ט).

לחדש דבר בתפלה אין תפלתו תחנונים (שם כ"ט ב') אשר הכונה הראשית היא לפ"ד כי ראוי אך להוסיף לפי הזמן והמקום של כל אחד, אחרי כי הנוסח הכולל שהי' בימיהם (עד הוספת הגאונים) מעט הי' לכלכל כל חפצי האדם ומקריו שנקרו ויאתיו מדור לדור, וכיון שנתנה רשות העירו רבים וכן שוגים מגדולי ומקטני הדעת גם יחד להוסיף מאמרים חדשים לא שערום אבותינו הגאונים שבבבל. הן כבר הצטינו בזה ביחוד ראשי הפיטנים והחזנים ששנו והוסיפו הרבה גם בעיקר התפלה כמו: אור עולם באוצר חיים, והחיות ישוררו, בגלל אבות, ברכת עושה השלום, בגילה ברנה בשמחה רבה, מלך צור ישראל וגואלו (ואולי היו כתובים כן בנוסחאות ישנות, ע' ראפאפארט כוף הע' 35 לתולדות הקליר, ובה"ע תקצ"א צד 192) וכל ישראל אחוז דעתם. אבל מה ישתער רוחנו לראות כי כ"ז הי' מקור נאמן, בהמשך הדורות לכל מתחסד בבני עמנו, לבקש לו מעוז ומחסה לעיני דלת העם למען יתגדל שמו או לאהבת בצע, יבקש — ויחדש תפלות הדשות עם סודות ורמזים לבעלי סוד ורמז האחרונים, ויכניסם כולם בתוך התפלות וכונותיהן העקריות לפני ההמון כולו אשר רובו טה לבו מהשכיל לפנימיותיהן והי' די לו בירושת אבותינו לבד, ולא להוסיף עליה דברים הרבה אין קץ (וראה עוד מעין זה בפרק הסמוך) ועל גדולי המחברים ואחרוני המוסיפים יש להתפלא כי הרחיקו מעלינו את השפעת ה' ומדת טובו או השפילו מאד את ערכנו עד שנצטרך להרבות ולהפציר בתפלה (ע' עקרים מאמר רביעי סוף פ' כ"ג) 25). ומבלי קחתם להם

25) וכבר אמר ר"ה אמר רב משום ר"מ: לעולם יהיו דבריו של אדם מועטים לפני הקב"ה שנאמר אל תבהל כו' (ברכות) ובמהרש"א: שע"כ חשב עלי לחנה לשכורה משום דהרבתה להתפלל (ע"ש) וכן הביא העקרים שם (אחרי שהעיר בצדק כי כל תואר או מדה לא נוכל ליחס אל השם יתברך רק תפלה מבלעדי מציאותם בדברי הנביאים לפי הפשט וגם לפי דעת חז"ל): „ובעבור זה הוא מבואר שאין כל אדם רשאי לסדר „דברים כפי רצונו בתפלה, וכ"ש ליחס אליו שום תואר מעצמו, ועל כיוצא

קו מדה לָמד כל תפלה ותחנה שהוסיפו אם ראויה היא להאמר לכל העם, נתנו יד למאמריהם ופיוטיהם המחודשים להם לאספם גם אותם בתוך סדר תפלותינו, ולא עצרו ע"כ בעד כל החפץ למלא את ידו גם הוא לקנות לו מקום באיזה פיוט בתוך הסדר שיצא מהראשונים, שמן הראוי אמנם לשום לו חוק וגבול כי איש לא ירום לבבו להתערב בתפלות המקובלות, קדש הן לא ינָקה כל הנוגע בהן?! וכל המחדש איזה תחנה או הודאה, ראויה היא שתאמר רק לעצמה, ולא להביאה בקהל התפלות המסורות, ולצוות עליה — מנפשו — לחבבה גם היא, להחזיק בה ולא להרפותה! ואם אחד יחפץ בתפלות בקשות והודאות, נוספות על הנמצאות מכבר, העל כל העדה יצא לשומן לחוק לבלי הבדיל בין קדש לחול? וכאשר עשו לנו בעלי נהורא השלם, עבודת הלב, בית רחל ודומיהם? (גם הג' יעב"ץ שהזהיר כמו כן בסדורו עמודי שמים ד' קכ"ט ע"א לא נשמר מזה מכל וכל). ואילו לא הוסיפו רק הנהגות טובות ומדות חסידות בלבד בתפלותינו החרשתי, אבל בהקריבם לנו מנחה חדשה קובץ פיוטים שונים ממחברים מאוחרים, וסודותיהם בקרבם סודות מרחיקות את הפשט בזרוע — אין התועלות שוות בנזק ההמון הבלתי מבחין בין תפלה מקובלת לפיוט מאוחר, ובין כונה אמתית בפירושה לכונה בדויה וכוזבת לפעמים. והרבה יש לדבר מזה לכל משכיל בר לבב, אך הדברים סגורים בחובו ויירא להוציאם מהשפה ולחוץ פן יירש משנה קלון מההמון, המקדיש כל דבר נדפס כאלו מסיני נתן! —

והנה בחתימת דברינו בזה ראוי להעיר הערה אחת כוללת

„בזה נאמר אל תבהל כו' וכבר האריך בזה הרא"בע ז"ל ודבריו נכונים
„בזה ואין צריכים תקון כו' שתהי' התפלה נאמרת במאמרים קצרים
„נאותים ומורים על כונת המתפלל ולא ירבה דברים שהסכל ירבה דברים
„כו' ולא יהי' עליו לטורח". וכן נערו בכמו זה איזה מחכמי הזמן והמיוחד
שבהם החכם בן זאב בהקדמת ס' תפלה זכה שלו, וע' נודע ביהודה
מהדורא קמא חלק יור"ד סי' נ"ג. —

כי מקרי השנויים שנעשו בעצם תפלותינו ושנתקבלו ביותר בעמנו היו עפ״י הרוב אך בבחינת הוספה ולא גרעון. ובעבור כן אין בכלל זה דרך בעלי כת המתקנים (רעפֿארמער) שקמו רבים מהם פורצי הגדר לשלוח יד בתפלותינו המסורות, וברצונם לעקור את הכל: הסירו התפלות הכלליות על תקות הגאולה העתידה, החזרת מלכות בית דוד, בנין ירושלים וביהמ״ק ותחה״מ. המיוחד שבהם בדור העבר הי׳ הרב ר״א חארין שהציע נוסח חדש בשנויים הרבה והשמטת פסוקי דזמרה ועוד (ע׳ אגרת אל אסף דף ל״ב ע״ב) ואחריו עשו ועושים רבים בפועל וידפיסו סדורי תפלות חדשים ושונים למיניהם, איש כל הישר בעיניו יעשה וכל המוסיף לגרוע ה״ז משובח בעיניהם (ועוד אדבר מהם בפרק ה׳). כן זה מכבר נסה גם חכם גדול אחד להרים יד בנוסחי תפלותינו ויתקן נוסח חדש ומאד קצר הבלתי מספיק אמנם לתפלות כלליות והצטרכות כל בני עמנו כאשר הראה לנו במאמר ג׳ מס׳ קול סכל (בחינת הקבלה — וראה שם הע׳ כ״ז להר״ר יש״ר מגוריציאה) אך כל אלה לא לעזור ולא להועיל כי עיני כל ישראל על הסדר המקובל לנו מדור דור, ולבם נכון ובטוח כי מסודר הוא ונתקן מראשי אומתנו עפ״י כונות מיוחדות (ראה בפרק הבא) ואיש לא יזיד איפוא את לבבו להניף עליו הרמש, וכל שנוי גדול וקצור בו פגול הוא לא ירצה. —

ד.

המקרים באיכות התפלה.

המסדרים הראשונים האלהיים ז״ל בערכם את סדר התפלות שלפנינו, יתכן מאד כי מלבד הפשוט הנגלה לעינינו, שמו לבם כן לאיזה כונות נעלות ורעיונות נשגבים, כי כיתרון החכם מן הכסיל, כן יש יתרון למאמרי חכמים מחוכמים מן כל הנאמרים מפי יתר העם. אשר ע״כ המשכילים ע״ד

אמת ויודעי חן צעדו עוד להלאה ויאמרו למצוא חפצם בסדר תפלותינו הקדומות איש כלבבו ולפי חוט התבוננותו ודקות שכלו, כן בחקירת אלהית וכן בקבלת חכמי אמת, החוקר ימצא חקירותיו והמקובל קבלותיו, אפס כי לפי הבינה הישרה הנה לשוא נחפש בהן עתה למצוא את הטעם אשר טעמו לחכם, ואשר לפיהו, אולי, תקנו וסדרו את התפלות, כי אין עוד לאל ידנו לרדת עד סוף כונתם אחרי כי כבר נשתנו המלות ועיקר הנוסחאות למרבה, ואין איש יוכל לערוב את לבו לאמר כי הוא זה הנוסח הקבוע והנתקן בראשונה אם אף ימצא להם ראיות בספרי המחברים האחרונים. אך לא נוכל לכחד כי איזה מאמרים נשארו לנו לפלטה כיום הזה אשר עדן רשומם נכר, ויאירו לנו, אולי, כיום נתינתם כמו המאמרים היפים והצחים: יוצר אור לחול ונשמת והכל יודוך ואל ארון ומעריב ערבים (וזכרם הרב ריב"ל בספרו בית יהודה פרק צ', 26) וע' הקדמת רש"ל לס' תפלה זכה לב"ז) המלאים חן ווופי הטבע, ועוד מעטים דומיהם אשר יבחנו לפני חכמי הדור.

הנה זאת שפטתי בדעתי וזה פשר דברי לישר במעט את הרי המחלוקת: המקובלים מעבר האחד, ובעלי הפשט מעבר השני. אלה הראשונים הרבו בכל דור לתלות בתפלותינו כונות מכונות שונות, ואמרו כי כל מלה ממלות התפלה שקולה ומדודה מסודות

---

26) לא אמנע מהעיר כי הדעת המקובלת כי כל נוסחי התפלות מיד אנכה"ג, הביאה את הרב הזה לחשוב בטעות גם את פיוט „אל אדון" בין התפלות שיצאו מחכמי הכנסיה הגדולה, אשר אם כי נזכר בזהר (תרומה קנ"ב, ויקהל ר"ה ב') אין ראי' מזה להקדימו יותר מזמן האמוראים (וגם' בן יוחאי לא קמ"ל כתוב: ומ"מ נראה שכבר קבלנו להתפלל תפלת אל אדון עוד בטרם שנתגלה ס' הזהר בעולם לפי שהטור כתב בשם אביו הרא"ש ז"ל — אור"ח סי' רפ"א — טעם שנומר הש"ץ קדוש נשמת ויוצר אור וכו') מאך אז הוחל לחבר פיוטים ע"ד א"ב (ע' מבוא למחזור בני רומא להרשד"ל, לצונץ הרי"ו) וכאשר כבר זכרו מזה בהרחבה הגרבי"ר בתולדות הקליר והריפ"ל צונץ בספרו גדפ"ע. והנה הריב"ל בבית יהודה ח"א (ובדפי לבוב פ' ספר) כתב: ידוע שהקדמונים האמינו

נפלאים עומדים ברומו של עולם. ובהוצאת המלות כתקונן מעורר העליונים ומניע כחות האותיות המצטרפות ותנועתם והכאתם זב"ז". ועי"כ הוסיפו לתלות סודות ורמזים גם בכל אות ואות מהתפלות, ומהם הוא ר' אלעזר בעל הרוקח שחבר סודות התפלה וכתב (בפי' התפלה שלו אצל ישתבח) כי המה מקובלים מדור דור עד אנכה"ג, וכל המשנה מהנוסח שלו, מחריב את העולם, וכל החולק עליו כחולק על התורה שנתנה בסיני; אשר עם זה אתפלא על השנויים הרבים והגדולים שנעשו בתפלותינו ע"י חכמי וגדולי עמנו איש איש כחפץ לבו וביותר ע"י גדולי החסידים ששנו הרבה גם מנוסחי הספרדים, עפ"י הכונות שנולדו להם במשך ימים כבירים, ואיך הרהיבו עז בנפשם לשנות ממטבע שטבעו חכמים, ולנטות גם מנוסח הספרדים? האף אמנם אם נאמר כדעת המקובלים (ע' מ"א סי' ס"ח בשם כתבים, ופרי עץ חיים שער א') כי: התפלות המשונות לפי הי"ב שערים (נגד י"ב שבטים 27) הן מקבלות

שהגלגלים האלו הז' וכו' המה בעלי השכל וחכמה [כ"ה דעת חכמי התלמוד והמדרשים, וחכמי העמים בזמנה, והסכים לזה גם הרמב"ם ז"ל — ע' יסוה"ת פ"ג ה"ט, ובמו"נ ח"ב פ"ה] ומזה ביוצר של שבת: יוצרם בדעת כו', והכונה שה' נתן בהם חכמה כמו שאומר להלן: כח וגבורה כו' וכו'. וכ"כ בביהא"ו ח"ב בהע' השניה לצד 208. ואף שכן פי' גם האבודרהם בסדר שחרית של שבת: יוצרם בדעת כו' כי הם יודעים בוראם ומבינים למה בראם ומשכילים בתנועתם; אינו מוכח מענינו כלל כי אולי מוסב: הדעת הבינה והשכל, על ה' שיצר בהם את המאורות והכוכבים. וכח וגבורה כו', להיות מושלים; הכונה לפ"ד ע"ד השלגה כי באמת לפ"ד רבים התבל ומלואה הם תחת הנהגת הכוכבים לא תחת ממשלתם כי אין בהם רוח ודעת, אך בתנועותיהם (ע"י המניע הראשון) הבונות בעליונים, גורמים שנויים, הויה והפסד, בתחתונים. (ועד"ז מובא בדברי התוס' ברכות כ' ב' בשם התנחומא: בחכמה שהתקין מזגותיו ואח"כ בראו — וע' ביהא"ו להריב"ל צד 248) וכן ראיתי שלא דק בזה ובהקודם גם הרב רנ"ק ז"ל — כבודו במקומו מונח — ראה מכתבו בכ"ה הרביעי צד 163 (וכ"נ בשם מוגה"ז, ד' לעמבערג): ומה שחברו בהם קדמוני הקדמונים כו' וכו'.

27) במספר הזה יש להסתפק מאד כי אם ראשונה נשמעו נוסחאות התפלות מיוחדות (משונות מן האיטלאניים והאשכנזים) אצל הגולים אחר הלכי

לנו מזמן אנכה"ג, ומידיעתם נשתנו הנוסחאות עפ"י חכמי הדור שבכל מדינה כפי ענין ארצם וטבעה ע"פ חכמת אלהים אשר נחה אז עליהם (כל' הרב בעל צרור החיים בתשובתו «בישישים חכמה») : הנה כל רואה ובלתי מתעקש הלא יתפלא איך מלאם לבם לשנות, להוסיף ולגרוע (ע' רמב"ם ה' ברכות פ"א ה"ה, וע' שו"ת רלב"ח סי' ע"ד) גם בנוסחאות שתים עשרה אלה, עד שלא נִכר עוד העקר שיצא מתחיי המתקנים הראשונים? ואף גם בפתיחה והתימה עצמן? — 28) ומדוע לא נקרא אז מלא אחריהם לבלי נגוע בתפלות מקובלות מדור דור אף בקוצו של יו"ד? ובעבור מה אין שייך פה הכלל הגדול שאין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חבירו כו'? גם האם איש אל הוא לעמוד על סוף דעת וכונת הראשונים, ומי ערב לנו להאמין בהם ע"ד שנויים אלה כי קלעו אל האמת ולא החטיאו אף כמלא שערה?! ולא עוד כי שנו גם אחרי סדור האר"י ז"ל אשר יש-בו מעין כל הי"ב נוסחאות (לפר"ק הנזכרה בס' עבודת הקדש לרח"ד אזולאי) והוא גם ביותר «לשון צחה וברורה» (שם) ומני אז גם כל שוגה ומתיהר בשאט נפש גרעו והוסיפו מנהגי ונוסחי התפלות אשר צוה עליהם האר"י ז"ל כי לא נשנם לעולם (ע' ר"מ בלאך בהע' נ"ו לתולדות רש"י). — הן אם גם חלילה לי לשלול כבוד מן הראוי לו, אחרי כי כבר נודע כל פרשת גדולת איזה משנים או מסדרים חדשים, איש לפי ערכו בשער בת רבים; אכן אחשוב כי לא לחטא ועון יחשב לי הקורא הנבון בהציעי לפניו את הגות לבי הנקי והחף מנטיה לכל צד, כי רבות יש לדמוע דמעה עכ"ז

מירושלים לספרד ולפורטוגאל, ואח"כ המגורשים מכל מחוזות ספרד הרחיבו נוסח זה הספרדי בכל ארצות המזרח (ע"ש מנחת קנאות להגר"ל חיות, הערה האחרונה); הנה לפ"ז נוסחי התפלות (מלבד פיוטים ומנהגי הקהלות שאין זה מענייננו) הם אך שנים במספר. ואם נבוא לחשבון לפי השנויים שבין נוסחי אלה השנים שנתפשטו אח"כ הלא נמצא למאות ולאלפים?

28) אח"כ מצאתי בקונטרס תפלת כל פה להרב ר' יצחק יוסף נוניס וליס ז"ל (סוף ספרו בית יצחק) שהתפלא גם הוא על איזה קצורים שנהגו במשך הימים בחתימת הברכות ולא מצא תרופה רק להתאונן כי גדול כח המנהג. —

לכל עין אוהב עמו וקדמוניות ישורון אשר מהן יצא לנו אור זרות על מסלות בני עמנו ודעותיהם העקריות, בראותו כי גם בסדר י"ח שבתפלותינו הנשמר לנו ביתר שאת, והזהירו עליו מאד בעלי הרמזים, שלטו בו ידי זרים (ע' ב"י בטוא"ח סי' קי"ג בשם הר"ד אבודרהם) ולא נכר עוד קדש לפני חול??— 29).

אולם הרב ריב"ל, ראש לבעלי הפשט התורניים והמאסף האחרון לדבריהם, אחרי שהביא דברי הב"י בטוא"ח (הנ"ל) לענין מלוי התיבות ורמזים אצל האחרונים (בית יהודה צד 183 בהע') כתב לאמר: «א"כ מה יפה אמרו החכמים שאין לבלבל את כונת התפלה ע"י «רמזים ור"ת וס"ת וגימטריאות והשמות והצרופים שהעמידו קצת בעלי «הרמז והסוד כי אין להם שום יסוד ושרש 30) ובפרט שהמה מבלבלים «כונת התפלה האמתית שהיא פירוש המלות כו'». ולשטתו ודעמיה נראה כי אך פשטות הלשון עפ"י הרוב בלי רעיונות ומאמרים יותר

---

29) והשערוריה מאד רבה עד כי לפעמים שונים נראה עין בעין כי קרה גם הטעם בעמל בעלי הקבלה, וכבר למרות רוחם נתקבלו נוסחאות הרבה שלא כרצונם ובמתם. אך והטוב מספר התיבות שמנו בכל ברכה מתפלת י"ח אם תוכל לספור ברוב הסדורים שבידינו? (גם מספר הג' יעב"ץ בסדורו לא נתקיים בידינו — ע' הקדמת ס' עמודי שמים ד' ל"ב ע"ב) ואם נאמנו דעותיהם לדוגמא בפיוט: ברוך שאמר ובסוף נשמת „בפי ישרים כו'" שחשבו קצת להמציא בזה גם השם „רבקה" ולא נהפך לנו הסדר רק בימים נוראים (ע' ראפאפארט הע' 20 לתולדות הקליר — ושם הע' 33). וכן „ובמקהלות" בתפלה שבת שנוסף בו הלשון: לברך לעלה (וכנזכר במשנה פסחים קט"ז ב') מבלי את מקום למספרם בשבח זה אך שבעה ע"ש שבעה רקיעים (ע' אבודרהם ד' נו"ן ב') וכמו זה גם בקדושת נעריצך שמנו בה קצת את אותיותיה (ע"ש הרו"ה בסדוריו בשם חזוני פ' האזינו) והעם לא השגיח ע"ז.

30) כ"ד רבים מחכמי עמנו ומהם הרב ר"א דילמידינו ז"ל בס' בחינת הדת (וע"ש צד 67) עם פי' היש"ר מגוריציאה והערתו היו"ד) והר"א די מודינא בס' ארי נוהם פ"ט ופ"י. וראיתי שכ"ד גם בני עמודי אומתנו הראב"ע (בראשית יו"ד, ודניאל י"א ל"א) והרמב"ם (מו"נ ח"א פ' ס"ב ע"ש). —

נשגבים ע״ד הפשוט ושלפעמים תתנהג גם בכבדות — אך זאת היתה הסבה שרבים אהבו ברבות הימים (אחד פרץ הגדר וינהרו רבים אחריו) להכניס רמזים וסודות תוך נוסחי התפלות שהוברו באמת רק עפ״י הפשוט, — ולפי שררות הלשון אז באומה, ואך עליו השגיחו לבנות יסודות מליצותיהם הפרזיות.

והביטה נא בעין בוחנת בלשונות שאעתיק פה לדוגמא מגאונים שונים וראה כי אין גם בפיהם ראי׳ נכונה בלעדי שקול הדעת כי לא לחנם נעשה כן, ובין תבין איפוא כי אם הימין דוחה את הדעת הזאת אבל השמאל מקרבתה. הגאון ר״ח מוואלאזין כתב בס׳ נפש החיים (שער ב׳ פ״י): „והמשכיל יבין מדעתו שלא לחנם הוצרכו „לתקון תהנה קטנה ותפלה קצרה ק״כ זקנים ומהם כמה נביאים, אלא „שהמה הברו ברוח קדשם כו׳ לזאת יסדו ותקנו מטבע הברכות „והתפלות באלו התיבות דווקא כו׳״ וכ״כ בס׳ רוח חיים (אבות פ״א מ״ב ד״ה על התורה): „והדברים עומדים ברומו של עולם, וכל תיבה „ותיבה עולה למקום גבוה כו׳ וכי לא לחנם ק״כ זקנים ומהם „כמה נביאים יסדוה, והלא גם מאנוש כערכנו לא יפלא „ליסד כו׳ בלשון למודים ולמה צריך לנביאים, אך המה „כונו בה ותקנוה על אופן שיהיה הכל כלול בה וכל איש מישראל „כ״א מתפלל כפי הבנתו״ ע״כ. וזה שכתב הג׳ ר״ש לנדא (שבא גם עה״ה בס׳ דברי הברית מכתב ה׳) בס׳ אהבת ציון דרוש י״ב: „לכן אחי כו׳ וחלילה לשנות מנהגי ישראל אשר לא לחנם התקינו „חז״ל להתפלל בלה״ק כו׳״ וכן כתבו הרבה רבנים גם בס׳ דברי הברית וראה שם ביחוד דברי הגר״א אב״ד דברעסלוי: ומבואר בג׳ דברכות כו׳ וכו׳ נראה בעליל אשר כל אות ואות כו׳.

ואולי יש לשער מכל הנזכר למעלה, לדעת מכחישי הקבלה כי זה היה גם סבה לצמיחת כת המקובלים — ואולי גם הדרשנים בכלל זה — שלא השגיחה על עיקר פשוטה של הלשון ושנויה בכל דור, ותהפור למצוא הבילות הקשים מוקשים ילתלות השערות רחוקות בדברי המדברים הראשונים (וע׳ באור תהלים ראש סי׳ קי״ט). —

ואשוב לדברי הראשונים כי לדעתי אמנם הדבר ברור כי כמו שהבדילו רבים מגדולי זמנו בין קבלת ראשונים לאחרונים, כן יש הבדל בין נוסחי תפלות הראשונים לנוסחי תפלות האחרונים שבוודאי כללו בהם הראשונים איזה סודות אמתים הנעלמים מאתנו וכנ"ל. וז"ל הרי"ם בס' ויעתר יצחק (ס"ס של"ו): «ואולי יאמר האומר כו' זה «הוא רחוק כי לא נלך בזה בדרך רחוקה כמו בהגהות התפלה «אשר חברוה קדמונינו ז"ל ואנו חיבים לתת בהם טעם לשבח אף «בדרך רחוקה, משא"כ בנוסחי תפלות האחרונים שאין בהם רמזים «וסודות» ע"כ (וכ"כ כבר בבית תפלה שלו סי' ש"כ) ורצונו ג"כ לאמר שלא כדין וכנאותה תלו אחרים איזה סודות ורמזים דחוקים בתפלות מאוחרות, אחרי שהמדברים בעצמם לא כונו בפיוטיהם דבר בלתי להפשט הפשוט הנגלה לכל איש. וכבר ראיתי מובא בשם ס' הכונות (קונטרס «תפלת כל פה» ס"ס שיח יצחק, ודוקעס, צור רעליגיאזען פאעזיע זייטע 55) כי: האר"י ז"ל לא היה אומר שום פזמון או פיוט מאותן שתברו האחרונים רק מן הראשונים כמו תפלת ר' עקיבא, ר"א בן ערך כו' ר"א הקליר שהיתה לו איזה התיחסות עם ר"א בר שמעון (ע' להלאה פרק ו' בהע' בשם צ"יר נאמן) ודוגמתם לפי שנתקנו על דרך האמת אך לא האחרונים שלא ידעו דרך הקבלה ואינם יודעים מה שאומרים וטועים בסדר דבורם בלי ידיעה כלל ועיקר. —

ה.

לשון התפלה.

א) נוסחי התפלות שבא לנו ראשית סדורם מיד חכמי המשנה האחרונים (פרק ב') לא תקנום כ"א בלשון עברית צחה כי ראו חכמי ישראל אז להקים כמעט כאחד את לשון קדשנו משפל מצבה, לתת מקום לה בתפלה, ולבלי הנחיל בה את לשונות העמים השוררות אז בארץ. וכמו כן לא חפצו בלשון

ארמית, הלשון הכללית המדוברת אז בעמנו כי כבר כשנואה היתה נחשבת בעיני גדולי עמנו, לשון הדיוט (ע' סנהד' כ"א ב') ולשון עלגים קראוה (31). ואולי הוא גם טעם חז"ל: שאין מלאכי השרת מכירין בה או נזקקין לה. (וכ"ה טעם הפסק לדינא בשו"ע או"ח סי' ק"א סעי' ד' —) ונודע על מאמר חז"ל זה הרבה פירושים והמיוחד שבהם פי' התוס' בסוטה (ל"ג) שהלשון הזאת היא מגונה בעיניהם להכנים תפלותינו לפנים; והכונה אחרי שבימי המסדרים כבר נהיתה לא"ר ללשון הדיוטים וחולין (ושע"כ נקראה: לשון חול לעומת לשה"ק) חפצו להשאיר לשון עברית לכל דבר שבקדושה ולצרך גבוה זכר לשרידי הלשון אשר משלה בימי קדם באומתנו, וכמו לשון סנסקריטית להתודים וקעפטיש לעם קאפטים במצרים הנשמרות אך בדברי תפלה כיתר הפלטה אם שכבר ספו תמו משיחתן של העם. וכן לשון רומי להפילאנים, וסלאוויאנית להרוססים נשארו למשמרת קדושה לדור דור לבלי תכרתנה מלב העם לנצח. ונכון לפ"ז מאד מדעת מסדרי תפלותינו שהתאמצו לגדור גדר שיתפללו רק בלה"ק ולקדיש לעתיד לבוא את הקדושה הראשונה ולא התירו להתפלל אף בלא"ר הלשון המתהלכת אז בישראל. וכן אין מן הנאותה לצנות גם לנו להתפלל בלא"ר אחרי שהוא דרך מגונה להכנסת

(31) ראה לדוגמא דעת רביה"ק בב"ק פ"ג דף ע"א (ובתוס' שם ד"ה לשון סורסי) ושפתים ח"ה שע"ה, ורש"י שם לא הבדיל בין לשון סורסי לא"ר רק בהתחלה היא לשון תלמוד ירושלמי, והשנית לשון תלמוד בבלי, והעיר ע"ז לוצץ בתולדות רש"י — ועי' מתורגמן ש' גבם ובתוספות לאוצר נר. לד 87 וויען תק"ן, ובתש"י בשר ב' פ"ד כתב' א' וב') ואולי כ"ה גם דעת ר' ירמי' (אי ר' חייא בר אבא) במגלה, באמרו כי נודעת ה"י על תרגום יונתן ב"ע. שלא רצו להרחיב לשון ארמי בתרגומם (עדי לנו בה"א) הגריע וחול בעיניהם להוסיפו על כתבי הקדש (ע' מ"ע Сіонъ גו' 14 לד 217), אולם כ"ש בר נחמני — אחד מתלמידי רביה"ק — הזהיר לפ"ז (באמר השיר הר"מ קוגין בס' בית רבי) אל תהי לא"ר או סורסי — לה"ק — קל בעיניך [בראשית רבה פ' ע"ד]. —

תפלותינו לפנים במה שכבר טבעו חכמים שאין להתפלל בה כי אינם רצוים לה כ"כ דברים נעלים ויקרי ערך, ולא תוכל, לדעתם, להעיר ולעורר את כונת הלב (וע' כותב שבת י"א ב'). ויש מי שאמר (מעיו"ט ברכות ג"ב) שהוא מגונה מטעם שלא"ר נשתבש מלה"ק (וכדעת הראב"ע בשה"ש, וע' שו"ת רמ"א סי' קכ"ו — והקדמת ספר המתורגמן) והגאון בעל אלי' רבה (או"ח ק א ס"ק ט') הקשה על דעת זו של מעיו"ט שא"כ כ"ה לשון ערבית (וכדעת הרמב"ם: שהיא וודאי לשון עברית שנשתבשה מעט — פאר הדור סי' קמ"ג) ובמח"כ אין יסוד לדברי שניהם כי כן לשון ארמית כן לשון ערבית לשונות עצמיות הֵנה. ואם באנו לאמר כי אחיות הנה ואֵם אחת לכולנה הנכון כי לא"ר היא צור מחצבן (כדעת איזה חכמים, ומהם הרשד"ל בבית אוצרו ד' ל"ח 32).

והנה לפ"ד רבים יתפרש המאמר הזה שאין מכירין גם בלא"ר, ואף כי בשארי לשונות, והכונה במלאכי השרת (כמש"כ בכל בו עפ"י באור שם מלאך להרמב"ם ז"ל מו"נ ח"ג פכ"ג) כחות הנפש אשר נמשכו מהם המעלות הטובות, ובא לאמר כי: «לשון ארמי הוא זר ואיננו שגור בפי האדם וטבע «הנפש להתערב בו» (הכונה כי גם לשון ארמי בימי בעל המאמר היתה נשחתה בפי ההמון והשתמשו אז בלשון סורסי — או מהול בלשונות ערבי ופרסי) ולדעת הגאון רשי"ר בערך מלין (צד 224) כיון בעל המאמר נגד הסיראנער ודעותיהם אשר חברו אז פיוטים ותפלות בלשון סורסי שמדברים בו.

---

32) הר"ר ב"נ בערקאוויץ נדחק ואמר בפתיחתו ע"ד לא"ר בס' עושה אור שאע"כ אין נזקקין לא"ר שיש לטעות בהרבה מלות שלא תתחלף הוראתו עם לה"ק כמו: כרעותיה שבזה הוא לשון רצון ובזה לשון רעה; ולא דק במח"כ כי גם בלה"ק עצמה אין הבדל בכמו זה ואין חשש טעות בשתי הלשונות האלה גם יחד. —

ומה חביבים עלי דברי הגאון ר' מנחם עזריה מפאנו זצ"ל שמצאתיו מדבר מזה בס' עשרה מאמרות מאמר אם כל חי (ח"א סי' ל"א) והרב בעל יד יהודה המפרש מוסיף גם הוא על דבריו בטוב טעם, ומצאתי לנכון להעתיקם בזה בקצרה. וז"ל הרמ"ע: „מה"ש אינם מכירים פני המתפלל בלא"ר (ע' יד"י שם) „וכ"ש בשאר לשונות (ע' יד"י וסיים: וזהו שלא כד' הרא"ש בפי' היה „קורא שסובר שלשארי לשונות נזקקים 33) כו' אלא א"כ הי' המתפלל „עני בדעת, שאינו מבין לשה"ק („אבל בצבור מותר בכל לשון „אע"פ שמבינים בלשה"ק כו'" ע"ש ביד"י) ולפני ה' דווקא ישפוך „שיחו הבוחן כליות ולב, ונחת רוח לפניו מן התפלה בלשון „לועז 34) בלב נשבר ונדכה יותר מתפלה בלי כונה ואפי' „בלה"ק 35) („ולא כנהוג שגם הנשים והטף והאנשים הדומים

33) ועי' הטעם בתוי"ט שלא"ר הוא לשון שנשתבש (וע' למעלה). וכן נמצא קלות ערך לא"ר יותר משאר לשונות (ועי' פי' ידי משה) במ"ר: וירא (פ' מ"ט) שאמרו: בזכות מילה זכה אברהם אבר יצא ממנו משה שילמוד את התורה בשבעים לשון (עפ"י גימט' סוד ה' ליראיו שהוא דרשתו שם) אמר אברהם להקב"ה דיו לעבד להיות כרבו; ופי' דיו למשה שיהיה כמטטרון רבו שאינו מבין בלא"ר, וא"כ יחסר לו שבע' לשון (ע"ש). ונראה מזה כי לא"ר פחות ערכה משאר לשונות; ואני נוטה דמשתפינא הייתי לומר בעיקר פי' המאמר שאין מה"ש מכירין בלא"ר או נזקקין לה (מפני הביטול הדברים שנוספו עליו, שהוא מלה נכבדה שהתלמודים אז לא הפנו לשפול בה (כפי' העקדה) ואין רוחם נוחה ממנה, ועי"ד מאן מה"ש רבנן (נדרים כ"ו וע' קדושין ע"ב א' ושבת כ"ה: ודומה למלאך).

34) נראה שקרא כן לכל לשון אף גם ללא"ר. ולנ"ע לפ"ד כעת שזהו לא כאחת הדעות המובאות בהפוסקים. —

35) במס' סופרים פי"ח ה"ד: וכן הנה (הנשים) חייבות בתפלה כו' ואם אינן יודעות בלה"ק מלמדין אותן בכל לשון שהן יכולות לשמוע (להבין) וללמד. (והרב בעל מקרא סופרים דייק בזה דיוק קל ומוטעה כי

„להם מתפללים בלה"ק ומצפצפים ואינם יודעים מה מצפצפים „וחושבים שעקימת שפתותיהם בלה"ק בלי מעשה טוב רצוי ומקובל „כו' ומה גם שאינם יודעים לקרות כהוגן ואינם יכולים „להשגיח על החסר והיתור ושארי טעיות הרגילים במכתב 36) „ואיך יחייב השכל שהם יוצאים ידי חובת תפלה, ושתפלה כזו „רצויה בעיני אלהים ומשרתיו שיהיו נזקקין למתפלל בה למעלת „הלשון לבדה כו', ואל יקשה לך מ"ש ר' יוחאי במדרש אפי' „ע"ה שקורא לאהבה איבה כגון ואהבת ואיבת אמר הקב"ה ודלוגו „עלי אהבה, דזה אינו אלא בדיעבד כו', ומודינא במי שמבין „תפלתו אלא שאינה שגורה בפיו ושגג טעה בקריאה שגם הוא „בכלל ודלוגו כו' 37) אבל מי שאינו יודע לדבר כלל ומוכרח „ת מ י ד לדלג ולקרות שלא כהוגן ולהחליף הכונה קרי בי' „הקריבהו כו' וכן הדבר בפיוטים קשי ההבנה ראוי אף להחכמים „לשום שכל ולהבינם טרם יתפללו בהם כו'" ידי יהודה, שם) ופשוט „הוא לפי שאי אפשר להמצא כונה בלא השכלת הלב למה שאדם

הכוונה לשמוע במה שמשמעו מאחריו אבל כשהן עצמן מתפללות יוצאות בלה"ק אפי' כשאינן מבינות — והדבר עוד מזה להלאה) וכ"כ בס' חסידים סי' תקפ"ח: ואם יבוא אליך מי שאינו מבין ל"ע כו' או אם תבוא לפניך אשה אמור להם שילמדו התפלות בלשון שמבינים כי התפלה אינה אלא בהבנת הלב ואם הלב אינו יודע מה שמוציא מפיו מה מועיל לו? לכך טוב שיתפלל באותו לשון שהוא מבין. וכן שם בסי' תשפ"ה: טוב לו לאדם שיתפלל כו' בלשון שמבין בו כו' ע"כ. והתמה נא תמוה על מחבר ס' זה כי סר מדרכו תמיד לחזק אסורים ולהוסיף חמרים יתרים. ומקל עתה בדבר לאסורו!

36) לשונו בזה מגומגם לפ"ד כי על כוונה בזה לא תלה חובת הקריאה הנכונה אחרי שמבטאם שוה כמלא כחסר (ע' ויעתר יצחק סי' קכ"ט) והראוי לו לאמר „הרגילים במבטא" ומה שזכר „חסר ויתור" כוונתו באיזה מלות שלמות. —

37) וכ"כ בתשובות בשמים ראש סי' י"ב שמניחין אותן להתפלל בלה"ק אע"פ שלפעמים מחרפים בדבריהם מטעם ודלוגו כו' וע"ש. —

«מוציא מפיו» ע"כ לשון הרמ"ע ובעל ידי"י בפירושו שם וביחוד דברי פי הרבנים האלה חן ע"ד מעלת הלשון בכלל, כי אמנם נודעה דעת רבים האומרים כי הלשון בעצמה קדושה היא ובוקעת ועולה להועיל אף לנשים ואנשים הדומים להן שאינם מבינים הלשון כלל; אבל לא יספיק כ"ז להאיש הנלבב אשר עינו אך אל הפשט היסוד הראשי: כי אם לא יבינהו ההמון בשיח שפתותיהם בלבד, ולא ידעו עפ"י הרוב להבחין בין תפלה והודאה, תבקענה תפלותיהם שמי שמים ומלותיהם הגָלמיות שבפיהם תעוררנה את כח העליון (כלשון מחברים רבים) יותר מלשונות אחרות המדוברות אשר היו שומעים מה שמוציאים מפיהם בלב ונפש? — (וכבר קראו חכמי ישראל תגר ע"ד מזמורי תהלים שאומר ההמון בכל יום בלי כונה והבין בלשונם שלא כדת וכמשפט השכל; ומה גם שלפעמים לא יאותו הדברים לא להם ולא לזמנם — ראה לדוגמא בהקדמת המבאר לתהלים בענין קריאת המזמורים, והתורה והפלוסופיא להיש"ר מגוריציאה צד 59), ועי' בעקרים מאמר ב' ספ"א, וכ"ה דעת רבים וכן שלמים במחזיקים ובבלתי מחזיקים בישנות אשר אך בזה השכל והצדק נאמנו אתם 38). —

38) הר"ר שטיינבערג בספרו היקר «אור ישרים» העיר גם הוא דברים נחמדים מעין זה בהערה למאמרו התפלה. אכן על סוף דבריו שם כי טוב ונאות לנשי עמנו להתפלל בשפת יהודית נחה, ולא עוד ישאו על דל שפתותיהם שפת הקדש הסתומה והחתומה בעדן; אעיר ואומר כי עד שתלמדנה הנשים בינה בשפת יהודית, שפה ברורה וזכה לשומעיה בלעדי אם יָנטה עליה קו שפת אשכנזית. טוב ונאות יותר ללמד להן לשון קדשנו ותקחנה גם הן חלק עם הגברים בהלשון המפיחה בנו רוח חיי אומתנו ואמונתנו גם יחד. ומה נעים הי' לי לקרוא באחד מעלי הצופה להמגיד בתולדות ה' מאיר בער כי בנותיו מנוער השכילו לקרוא ולהבין למדי בשפת קדשנו אשר אך זאת היתה לדעתו הקשר היותר אמיץ לחזק לבן לאביהן שבשמים, ולא ימעדו קרסוליהן בדרכן על מפתן שאר הלשונות והידיעות. ומי יתן כי תהיינה הבנות האלה לנס לכל נשי עמנו!

והנה מה שיביאו קצת ראיה מקריאת השם «לשון קדש» הכי ע״כ נקראה בשם זה להיותה קדושה מלדה ומבטן, כי משמי גבוה מחצבתה וכל מעונה בקדושה ובטהרה (וכ״ד מאור עינים — ד׳ רמ״ו ע״א ד׳ ברלין — כמוסכם, כי הלשון העברית היא בריאה אלהית מימי בראשית ע״ש, וע״ע זכרונות לשון קדש להחכם פירסט) אין ראיה כי כן נקראה לשון עברית לשון קדש, אך בימים האחרונים אשר כבר שכחוה והיתה רק לשון מכתבית ולא מְדַברת כי נשמרה רק בדברי אלהים ונביאיו בתפלות והודאות להי׳ אשר אך ע״ז כנוה בשם ק ד ש — הפך לשון חול — או בעבור כי הקדישוה מפני ישנה וקדמותה, וכמו לשון סנסקריטית שהשתמשו בה ההודים הקדמונים, ושהיא באמת אחת מן הלשונות היפות בעולם (והפילולוגים החדשים מצאו בינה ובין להק״ק השתוות רבה בחומר הלשון ובצורתה) הנה קראו לה ההודים: לשון אלהים (Языкъ Боговъ) בה נכתבו כל כתבי קדשיהם ובכלל כל כתבי ימי קדם להחודים (ע׳ תולדות ימי קדם להחודים). וכבר העירו כן המחברים גם ממשקל השם קדש עצמו שהראוי להיות לפי דעתם: לָשׁוֹן קְדוֹשָׁה כדין תואר הסמוך להמתואר בל״נ (כפי שנמצא במקרא) ואך זכתה הלשון הזאת לשם זה מפאת שדברי קדושה נאמרו בה (הר״מ נרבוני, רמב״ן, רא״ב בספתם״ס — וע׳ הערת מיני תרגימא ראש תשא — רמבמ״ן בהקדמתו אור לנתיבה, וחכם אחד במאסף תקמ״ה — בבקרת סדור ת״א לרד״ה — וע׳ בנין שלמה בית האותיות ח״א ח״ב) רמז על מקצתם הריב״ל בתב״י השער השני סוף פ״ו ושם בהע׳ הביא בשם המורה והרלב״ג שכל הלשונות הסכמיות לא טבעיות, וכ״ה דעת הרב שד״ל (ע׳ מכתבו ראש ס׳ הרקמה ד״ה וזו ראיה גדולה). — אחר כתבי בא לידי ס׳ פרקי אליהו, ובסוגה בשושנים שם שיר ראשון ראיתי כתוב, כי: לְשׁוֹן קֹדֶשׁ (כפי שנקד הרא״ב) הסמיכות הוא בהוראת ש ה ו א כמו בגדי קדש, ובס׳ היחש (סוף שער א׳) נאמר בזה כי דרך הלשון להשתמש באיכות הדבר תחת עצמותו ותארו כמו עם הקדש (ישעיה), זרע הקדש

(עזרא); ושניהם לא כונו יפה כי אין קדושת הלשון תלויה בקרבה, וכאשר הבאתי למעלה, וכל הראיות האלה גם הן סמוכות והוראתן של קדש (וע' רש"י שמות כ"ח ד'). —

ג) עתה נראה מה בפי ראש המבקרים הרב האדומי ז"ל בנידון שלפנינו, הלא כה דברו בס' מאור עינים (אמרי בינה פנ"ז, ד' רמ"ד ע"ב, ד' ברלין תקע"ד): „מגלות ימי בית ראשון „נשכח להק"ק עד כי התעורר עזרא הסופר והשיב את התורה „כו' אמנם המון העם ובפרט יושבי הגבולים לא ידעו ולא הבינו „רק הנהוגה אצלם בלא"ר וכימי קדם כו' והדבור הארמי „נמשך אצל הירושלמים כל ימי הבית כו' וכו' אך אין לזכור „בענין זה הארמי הנמצא בגמרא דילן וקצת תפלותינו „כי הוא מלשון חכמי בבל וסדרים אשר נתנו שם „כמ"ש בעלי התוס' בשם ר"י פ"ה (צ"ל פ"א) דברכות לענין „הקדיש שהיו עמי הארץ שלא היו מכירים אלא ארמית „שהיא לשונם. האמנם סביב לחרבן בית שני ה' „הטוב כי לא כלו רחמיו למען לא תשכח תורתו הק' ככתבה „ולשונה מפי זרענו נגע בלב כל חכם לב מן התנאים ובפרט „רביה"ק כו' וכו' ואפשר כי לחזק הכונה הזאת הניעו ג"כ את „לב ההמון לענין תפלת צבור בשגם הוא מאלו הנאמרים „בכל לשון שלא יסדרוהו (ובפרט אשר לעולת התמיד) רק בלשון „המפואר שסדרו אנכה"ג ולא בלא"ר כאמרם בברכות (צ"ל „בסוטה) כו' וכ"ז לשמור ולעשות כי כל הנקרא בשם ה' בצבור „הן תורה הן תפלה לא יהי' עוד בנוסח ארמי משובש „הנהוג להם מקדם אבל שתחזור התורה כפי האפשר לאכסניא „המדוקדקת שלה" עכ"ל. והנה נראה מזה דעתו החפשית גם היא נגד המקובל (ונוטה מעט גם משטתי האמורה למעלה) כי אך סביב לחרבן בית שני שנשתבש אז לשון ארמית בפי העם ולא הכינו לדבר כן, תקנו חכמי הדור נוסחי תפלותינו בלשון הקדש להרים קרנה ולחדש נעוריה, (ואולי גם לפי דעתו החלו אך להתראות כה וכה נוסחי תפלות אבל סדורם היה בזמן

מאוחר, כנ"ל —). אכן מה שכתב כי כל הנקרא בשם ה' בצבור כו'; הוא נגד מסקנת הפוסקים כי ב צ ב ו ר ליכא קפידא להתפלל בלשון ארמית (39) ומביא הא"ר (סי' ק"א סק"ט) שכ"ה רגילים לאמר יקום פורקן (40) ובריך שמיה דבזהר פ' ויקהל; ובס' בית יהודה להריב"ל (סוף הערה ה' לצד 183) כתוב: «וקצת «תפלותינו שיש לנו בלא"ר אינן בלא"ר הצה כדניאל ות"א, אבל «בלא"ר הבבלית כלשון התלמוד כי התפלות ההן מאוחרות «הנה בזמן ונעשו מן חכמי בבל האחרונים ש ח ב ר ו ה ס ד ו ר י ם «ומזה המין הוא הקדיש ויקום פורקן וכדומה» ע"כ. וע"ד הקדיש ע' בא"ר או"ח סי' נ"ו ובספרו של הרב דר' צונץ: די גאטטעסדיענסטליכע כו' צד 372 ובהע': f, ובציון תר"ב צד 100 הע' כ"א הובא בשם ס' שבלי הלקט כ"י שתחלת אמירת ה ק ד י ש היתה ב ל ש ו ן ע ב ר י ת (וכ"נ מלשון הגמרא בברכות ג' א' וראה שם בתוס') ואף בעבור ג ז ר ה א ח ת שהיתה בימיהם נשתנה הלשון שלכך הנהיגו לאמר בלא"ר שלא היו האויבים מבירים בו, ולא רצו אח"כ להחזיר הדבר לישנו בלשון עברי כדי שלא

39) ועתה מצאתי שהעיר גם ידידי הרב רייפמאן בחברון להכרמל שנה שביעית נומר 3 צד 22 שדברי המ"ע אלה הם היפך מלשון הש"ס בסוטה ל"ג א': הא ביחיד (אסור לשאול צרכיו בלא"ר) הא בצבור (מותר). אכן פליאתו השניה כי אחרי אשר אך שנים לחרבן בית שני תקנו חכמי הדור את לשון העברית מאי מקשה הגמרא שם משמעון הצדיק ויוחנן כ"ג אשר בימיהם לא היתה התקנה הזאת ולא עלה עדנה על לב איש לפרוץ פרצות בלא"ר ולהכרית קרן לשה"ק; חלושה היא מאד לפע"ד כי הגמרא הקשה שם אך על הטעם: שאין מלאכי השרת מכירין בלא"ר מהבת קול שנשמע בימי שמעון הצדיק ויוחנן כ"ג שבאמת אם נשפוט את הענין לבדו הנה הוא לשון העם הנדבר אז בזמן הבית (וע' תמים דעים להראב"ד סי' קפ"ה) אך המקשן לא ירד לסוף הכונה עד שאמרו כי «בת קול שאני» או — בתת לו טעותו — «גבריאל שאני» וע"ש מהרש"א). —

40) והנה אעיר מה שצל"ע לפי כ"ז לקיים דברי הדין כי המתפלל ביחידות לא יאמר יקום פורקן השני; והיה לו להמנע גם מהראשון? —

ישתבחו הנסים והנפלאות; ועי"ש כי מפיק נוגה ואור חדש על לשון הקדיש המעורבת מלשה"ק וארמית גם שתיהן. ולפי"ז אומר כי מלבד שנשארו לנו שרידי הנוסח העברי בפיוט שאומרים בהוצאת ס"ת בשבת ויו"ט כפי שמובא במס' סופרים פי"ד: על הכל יתגדל כו' (וכאשר העיר הרא"ה וויים במאמרו הברכות והתפלות — ולפי דעת התוס' הנ"ל) עוד נשאר לנו לפליטה עיקר הנוסח ויסודו גם בקדיש זה עצמו בראש ובסוף המאמרים: יתגדל ויתקדש, יתברך כו', עושה שלום כו', וזה הוכחה ברורה לדעתי כי ממקור לשה"ק יצא (וכ"ז הוא לא כבעל צרור החיים בתשובתו: שפה נכריה, שבתקנת הקדיש בלא"ר, להבנת ע"ה, לא מצאו מלות ארמיות ליתברך כו' וע"כ הציגו בלה"ק לדקות הכונה בכל מלה — ואם כי דבריו לקוחים כמעט מאבודרהם דף כ"ב ע"א שכ': ואל יקשה בעיניך מה שתקנו לומר יתברך וישתבח כו' בלשה"ק כי השבח לא היו יכולים לשנותו ללשון תרגום). —

ד) נשוב ונתבונן עוד אחת, כי נגד תקנת החכמים הנזכרה, להתפלל בלשון עברית דווקא ולא בלשון אחרת, שנתקימה בידינו למשמרת לדור אחרון, מצאנו בקורות היהודים כי נתנו לפעמים רחוקות חלק ונחלה ללשון המדינה השוררת גם בתוך התפלה. וכבר ראינו כי לא בלבד יהודי אלכסנדריא של מצרים התפללו בשפת יונית כי גם איזה מיהודי ארץ ישראל בעיר קיסרין (כפי עדות הירושלמי, סוטה פ"ז ה"א) נהגו כן להתפלל בשפת יונית השגורה בין ההעלעניסטים 41) אשר אמנם אין לאמר כי לא הבינו אז לשון עברית כל עיקר —. וראה זה עוד מצאתי מהיהודים בארץ סינים (המגיד שנה ששית נו'

---

41) הר"ר הארקאווי בספרו «היהודים ושפת הסלאווים» (צד 12, 11), ושם מסך קו חסד על עדות ריב"ל בשם הח' טשאצקי כי היהודים התפללו בלשון פולין ברוסיא בואם אל ארץ זו (ע"ש) וכן העירו ע"ז בקצרה הרב ר"י רייפמאנן בהמגיד ש"ג נו' 40, והרב ר"מ שטראשון בהערותיו לס' קריה נאמנה צד 301. —

49 צד 388) כי בין המתנות אשר קבל שם הנוסע היה ג"כ סדור תפלה בשפת ארמית על קלף «ואת הספר הזה מסר «פקיד האניה לאוצר הדברים העתיקים אשר בלונדן» 42) . — גם בעלי הרעפארם שקמו ראשונה במדינת אשכנז, בשנת תקע"ח, לעשות סדרים חדשים בהיכל חדש אשר בנו בעיר האמבורג, אמרו לשנות לשון התפלה ללשון אשכנזית החדשה המְדֻברת שם, והוציאו דעתם זו לאור בספרי נוגה הצדק ואור נוגה, ובשנת תר"ה חזרו הדברים ונועצו ג"כ כזאת איזה אנשים יוצאים מן הכלל. ולמורת רוחנו עוד נשאר שרשם כה וכה בכמה מקומות וערים גם על פנינו ובדורנו זה, וכבר נתחברו במשך הימים ספרים ומאמרים הרבה, ביחוד בל"א, לחזק את שטתם זו, אך תודות לאל שאין עוד שערורה נפרצה בקרב עמנו, והמחלוקת כבר שבתה, ואיש איש ילך בשם מנהגי אבותיו. ועל כ"ז לנו להודות בפרט להרבנים החכמים אשר התיצבו נגד פניהם בעוד אך יצאו להתראות בדרכיהם על פני הארץ, וחברו מכתבים יקרים ושלחום ע"פ חוצות לגדור גדר בפני הפריצים לבלתי יפרצו עוד פרץ בשלשת השנויים אשר עשו, ואשר אחד מהם היה שנוי לשון התפלה, ואסרו אסר על נפשנו לבלי שנות דבר מכל הנוסחאות בלה"ק שהנהגנו עד כה. ומלבד המכתבים האלה מרבנים הרבה ממדינות שונות שנאספו ונדפסו בפקודת רבני

---

42) ומי יתן ויאבו החכמים אשר יש לאל ידם לערוך את הסדור הזה מבית האוצר ההוא ולהודיע טיבו בקהל רב כי עתה רבות יועילו לכל מבקר אחרי אשר יש ידים להשערה כי נפלו בם מהשבטים האובדים אשר לא נגה עליהם אור התלמוד. כן לתפלות אחינו בני ישראל השחורים השוכנים בקצה רוח הצפון באפריקא (במדבר זאהרא, והמה ג"כ מעברת השבטים) שמכינים רק פסוקים מלוקטים מתהלים ואינם יודעים מספרי התלמוד (המגיד שנה יו"ד נומר 34 צד 268) וכן להתפלות בנ"י הנ"ל, לכל אלה נפשנו חשקה מאד לדעת צורתן ותכניתן אשר תהיינה להועלת ולעזר לא מעט בתולדות תפלות ישראל. (ועי' הכרמל שנה השביעית נו' 15). —

הבד"צ דק"ק האמבורג, בספר מיוחד: אלה דברי הברית (אלטונא תקע"ט) הבר הרב דק"ק עמדן ספר צרור החיים (אמ"ד תק"פ) והר"ר נחמן ברלין מליסא ס׳ כדור קטן (תקע"ט) ואח"כ הרבה להשיג עליהם בטוב טעם הגאון רצ"ה חיות ז"ל בס׳ מנחת קנאות (זאלקאווע תר"ט). ואם כי לא הועילו להם גודרי גדר אלה להשיבם מדרכיהם, אחרי כי לא השקיטו עדן את מבוכתם ועוד דרכם נכון לפניהם; פעלו אמנם רבות על רבים הפוסחים על שתי הסעיפים לעזוב דרכם, ולבלי תתרחבנה עוד יותר הדעות האלה.

האף אמנם אם נביט בהשגותיהם בעין חודרת נמצא רבות מהן דחויות מאליהן, ובלי משוא פנים נראה כי כמעט על רוב דבריהם יש תשובה, ומקום הניחו לבעל דין להלוק 43); אך

---

43) לדוגמא: בדברי הברית מכתב ב׳ להג"ר הירש שייא ראב"ד דמענץ ד"ה ובאמת כתוב: ומעתה אין ראי׳ משנה דסוטה דבימיהם רובא עמא דארעא לא היו מבינים דבשביל כך חבר ר"א התלמוד בלשון בבלי; ולא כן הוא כי לשון בבלי קרובה יותר ללה"ק מלשון צרפתית אשכנזית ועוד, ואם המה התפללו בלה"ק הלא הבינו מעט דברי פיהם ואנשי אייראפא המתפללים בלה"ק ולא יבינו גרוע הוא מהם (העירני ע"ז ידי"נ הרב ר"מ פלונגיאן נ"י — אם כי בעצם הענין הוא מתנגד לדעת המתקנים, ומסכים לדברי האמורים בפנים). ובזה נסתר גם כל בנין הרב בעל צרור החיים בתשובתו «שפה נכריה» כי המתפלל בלשון נכריה טוב הוא להמדבר בלה"ק ולא יבינה (?) וגם הבלתי מבין בלה"ק יש לו מעלה יתירה מהמבין בלה"ק לאשורה ודרכו לחשוב מחשבות חיצוניות לפעמים בתוך התפלה (ע"ש תשובתו בפתי ישגיא) וכמה רחוקות ודחוקות הן סברותיו אלה בעיני כל היורד לעומקו של דבר. — שם מכתב ד׳ להג"ר מרדכי בנעט ז"ל ד"ה אדרבה: וגם בענית אמן שאמרו חז"ל מאי אמן שהוא כולל ג׳ עקרים כו׳; ושגגה היא במח"כ כי אמן היא מלה שגורה בכל לשון. — שם באותו מכתב כתוב: הקדושה שהוא שיר במלה"ש מעריצים ומקדישים, ההסכמה נותנת שיהיו ה ד ב ר י ם כ ה ו י ת ן ב ש מ י ם מ מ ע ל; והוא דרך הנשמה שאינה עולה יפה לפי חק המוסרי — שם במכתב י"א להגר"מ שובי׳ מהאגוות כתוב: הלשון מסוגל כו׳ שלא לברך שום ברכה כ"א בלה"ק

בעיקר הדבר צדקו יחדו: כי טוב לעבוד את ה' שכם אחד

וחלילה לי מעון להחליפה כו'; ובמח"כ לא דק היטב בנוסחי הברכות אשר הרבה מהן נתקנו גם בלא"ר, והגר"א פלעקילס נתן סי' בזה ואמר: במקום שהמצוה דאורייתא כמו שופר לולב סוכה הנוסחא משונה מלשון תורה או כולו או מקצתו (הביא בשמו הר"י ייטלים בהקדמת ס' מבוא לא"ר). — וכמו אלה יש להשיג רבות כן ע"ש זה וכן על שאר הספרים מענין זה. ומאשר אין חפצי להאריך ולעורר דין ודברים גלוי בנידון שכבר בעלה בו כל מחלוקת אעיר בדרך כלל כי באמת לית דין צריך חזוק לשום לב כי כל איש אל כל אשר תשהו יראתו על פניו ואמונת לבו תנחהו — בדרך סלולה או נלוזה — אותו ישמור לעשות כאשר עיני כל בוחן ומבקר חפשי רואות. כן החכמים האמתים רבני ונבוני הדור מחזקים לב עדתנו ללכת בדרך הלכו בו אבותינו, מעירים את הנרדמים לבל ישעו לבם בדברי שוא ומדוחי החכמים בעיניהם אשר אך לטובתם הם דורשים ולחיות חיי עולם הפקר חפצם תמיד וזה דרכם להתחפש לעיני ההמון בהסמך על איזה ספר מהראשונים או האחרונים שמצאוהו מקל בדבר ורק כל אשר לבם הפותה יבחר אותו יקריבו והשאר יחרימו, לטובת עצמם יחישו ולבל העם יקילו, בוזי ה' ותורתו יֵקַלּוּ! וכן לעומתם יענו המשכילים החדשים מקרוב באו, שענותיהם בפיהם והאמת נר לרגלם כי לא כימים עברו כן אנחנו היום, הזמן בעברו מאתנו איש כעל עב קל יסיע עמו כל המנהגים הישנים באין להם חלקם בו, ואין אתם רע להתנגד לאמונת ה' הישרה ולחקי הדת הנאמנים . . . עד נצח לא תעבור מחלוקתם זו ומחשבותיהם השונות לא תתאחדנה עד שיבוא אליהו! — ואשר נסו בזה, ידידי הרב המחבר ס' בן פורת (בהערה ח') לקרב שתי הדעות האלה העומדות בתוך על שפת גבול החדשים — והישנים, והרב בעל תמת ישרים (פ"ה) לבכר את דעות הישנים על פני החדשים; לא הועילו מאומה בהשכר זה יאחז דרכו בעקבות הזמן החדש המוציא כל ישן ומנהג בלתי הכרחי וע"כ הרבה מבני עמנו ירגנו באהליהם לעקור מן השרש הדעת ההיא הבלתי מסכמת לדעתם; וזה מתרפק על דלתי הישנות ביתר שאת עד שנטה קו ואמר להצדיק את מנהגי הזמן הישן בכל פרטיו, ואם אמנם נשפוט בעין בקרת חפשית אין לנו רק להחליט ולאמר: כי לא טוב ויפה לאיש משכיל ללעוג על כל חפצים בגדרים, סיגים ומנהגים יתרים כי כל איש לפי הליכותיו — הליכות הימים או אמונת אבותיו — אך יכונן מצעדיו, ומאורח זו יהלך לא יסור מתנה עד לעת קץ הימים . . .

ושפה אחת תהיה לכל ישראל 44), ושאין נכון לעזוב את הלשון הקדומה אשר עדנה חיה בספרי קדשנו ואשר אך היא יתר הפלטה לעמנו בכל הימים, והקשר האמיץ המאחד את לבות כל ישראל בכל ארצות פזורנו, ונתן ע"כ לב ללמד את בנינו שפת עבר מנעוריהם, למען יוכלו לשתות מבאר הפרוה ; שרים לדעת ולהבין את הלשון אשר בה ישפכו שיחם לפני אביהם שבשמים, וכן העיר מזה גם הגר"מ בנעט במכתבו ד' בס' דה"ב והגר"ע איגר שם במכתבו יו"ד ד"ה ברוכים אתם לה'; וכן זכרו כה וכה שאר הרבנים בספריהם, והדין עמהם בטעמם זה המכריע את הכל, ועליו נאמר: טבא חדא פלפלא חריפתא כו'.

ו.

סגנון לשון התפלה.

I.

דרך רבים מהמדקדקים, בימים אחרונים, להוציא כל המלות מלשון המשנה והתלמוד מנוסחי התפלות, ולשנות תחתן, כחפץ לבבם, מלות אחרות בנויות על צחות לשון המקרא 45). ויש שיקראו תגר ע"ז ויאמרו: שלא כדין הם עושים לשנות ככל העולה על רוחם את הנוסח המקובל, ומהם הוא הר"ח קעכלין מברלין במכתב מיוחד שכנהו בשם:

---

44) וראיתי שהסכים לזה הטעם גם הח' קליר בגליון הר"א (נד 65) ע"ש דברי חן, אך בהדבר שם גבוהה, כדרכו, נגד הפייטנים, ותהרו כל החולק ע"ש נוגה"ל בשם עקש ופתלתול לא יצא ידי חובת הבקרה הנאמנה.

45) והמה סמכו על מאמר הזהר: מאן דצלי צלותיה בעא לפרשא מלוי כדקא יאות. וכבר רמזו ע"ז הדק בעלי התוס', ברכות נ"ב ב' ועוד, דלשנא דקרא עדיף. ומטעם זה הכריע כן הגר"א ביור"ד סי' שכ"א לברך: להפריש תרומה (ולא חלה בלמ"ד — ועי"ש עיון תפלה להגרי"ן מעקלענבורג). —

באר רחובות 46) ואלה הם קצות דבריו שהתוכח עם המדקדקים האומרים שאין ראוי להכניס מלה תלמודית בנוסחי תפלותינו: „אף כי אמת יהגה חכם כו' ושראוי לכל איש „להתפלל בשפה ברורה, ולא להתערב לשון אחרת בלה"ק „מי הגיד להם שהדבורים התלמודים הם מלא"ר ולא מילדי „העברים? הגם שלא נמצאו במקרא? הנה כמו כן שרש יפך „(כלאים פ"ב מ"ג) ושרש תרם לא נמצא במקרא עכ"ז עלה „על לב הרמב"ם ז"ל לאמר שאינם מל"ע, רק תלה החסרון „בידיעתנו כו'" ושם פי' המאמר (חולין קל"ז ב') לשון תורה לעצמה כו': „שחייב אדם לאמר בלשון רבו, שיתכן היותה „מוסכמת ע"פ החכמים על איזה הוראה מיוחדת ולא „נתנו לתלמידיהם רשות להשתמש בלשון אחרת על הענין הזה „ממה שהסכימו כבר החכמים הקדמונים וחששו פן יהיה „השנוי הזה סבה להרבות מחלוקת בישראל, אחרי שכ"א „משתמש באחת מן המלות שיבחר בה, וברבות הימים „תשתכח ההוראה הראשונה, ועי"כ יתעוררו ספקות רבות על „הכונה האמתית". והעלה שכל המלות הנמצאות בלהמ"ש על מנהג טבע הלשון העברית כולן מילדי לשה"ק הן, אעפ"י שאין דומה להן בלה"כ ונוכל להביא ראיה מהן אל נכון, ועלינו רק לחקור בשמות ופעלי תפלותינו אם השתמשו בהם חכמי המשנה על הדרך ההוא כי המה היו צחי הלשון וידעו את כל משפטיה; כ"ה תמצית דבריו בענין זה. — אולם כבר יצא כנגד הדעת הזאת טוען אחד המשיגה ומבטלה מעקרה במאסף תקמ"ח (חדש טבת) והוא ה"ר שלמה, בן יריב את ריבי אביו הר"ר יצחק סאטנאוו 47)

---

46) נדפס ראשונה במאסף תקמ"ה ושנית בצירוף קריאת התורה (ברלין תקע"ד) ועוד שלישית בבכורי העתים תקפ"ב.

47) סגנון לשון המכתב הזה יוכיח כי ידי הרי"ס בעצמו יצרוהו אף עשוהו כאשר העידני על נכון הר"ר מ. במרלבון נ"י.

ואלה הם גם דבריו בקצרה (אות ג׳): «אם כי כלהמ״ק
«כלהמ״ש שתיהן עבריות הֵנה, אך דתיהן שונות בשרשיהן
«ושמושיהן. שרשי להמ״ש רֻבם לקוחים מלשונות העמים
«כמו בולשית - כו׳ משא״כ להמ״ק, וכן שמושי להמ״ש
«משונים ממנהגי להמ״ק שהמקור מחפ״נ ונפ״י יבוא בה על
«ב׳ פנים לִנְדור לָגֶשֶׁת, ובלהמ״ש מצאנוהו לעולם מובלעת
«בדגש לִגּוֹשׁ כו׳ וכו׳ והוא הדבר שאמרו ז״ל לשון תורה
«לחוד כו׳ וכל חולק על פשוטו של זה המאמר לפרש
«אותו בפשט ערמומי כו׳ 48), ועכ״ז נאות לשונם להקרא
«לשון עברי אחר שמניחיו והמדברים בו המה עבריים, ואם כי
«התיהדו גם מלים משפות עמים רבים. הנה אחר שהסכימו
«המניחים עליהם, מה לנו מלה חדשה או נכרית, כי
«העיקר הולך אחר ההסכמה, וכן יתכן לאמר בפעל תרם
«שנהגו בו בעלי המשנה שהוא פעל מחודש מן
«ההמון בטעות, והיתה עכ״פ שומה מאת חז״ל לשמור
«דרך הצחות אם כחקת משפט להמ״ק או כצחות להמ״ש,
«והיו מקפידים על השנויים כו׳ והיו גוערים במדברים בלשון
«זר וחדש פן ישובו להיות מורגלים וירבו הזרים בלשק כו׳
«וכו׳. זה נ״ל ברור כפי מליצתם לשון תורה לחוד כו׳, ואחר
«שמתקני תפלותינו היו בעלי מקרא עזרא וסיעתו, והיו שנים
«הרבה קודם בעלי המשנה כו׳, אין ספק שחברום בלה״ק
«ביותר צח ויותר מבורר ממנו כמו שפסק הרמב״ם ז״ל כו׳
«ועם המבואר במה שקדם שלהמ״ק הוא יותר צח ומבורר
«מלהמ״ש שהוא ג״כ עברי, א״כ היה מן הדין להגיה תפלותינו
«מכל תיבה משניית ולהביא מקראית תחתיה, ועכ״ז לא
«שלח א״א נ״י יד השגתו בם והניחם כמו שהיה, רק העיר

---

48) פה שלח רסן פיו לדבר תועה נגד החולק על הפשוט לפי דעתו, והוא הרח״ק הנ״ל, ומפני הכבוד לא נשאו גם פניהם את שם איש ריבם על שפתם. וכן גם׳ ויעתר יצחק (סי׳ כ״ד) הזכיר את „אחד המערערים" והעלים ג״כ את הרח״ק הנ״ל אשר אך הוא המערער עליו בזה.

„עליהם שאינם מלהמ״ק" ; עכ״ל בזה בשנוי קצת.

והנה בדרך כלל אקדים בראשונה, כי בעצם מחלקתם נראים יותר דברי רח״ק מדברי ר״ש אלה, וכאשר יראה הקורא בהמשך הענין אחרי הַחִלִּי להתנהל בעטי לרגלי יסודות דבריהם, ועד כלותי ראשונה לברר להמ״ק בקצרה ע״פ מבחר הדעות שנאמרו עליה.

א) מה שהרחיק הר״ש להמ״ש הרחק מאד מלהמ״ק, לא התבונן כי בלהמ״ק עצמה יש הבדל בין כה״ק הראשונים ובין כה״ק האחרונים עד שנחלק אצל החכמים זמן לה״ק לזמנים הרבה, וכמו על העם המדבר בה עברו גם עליה עתות מעתות שונות (אשר ע״כ גם בכה״ק הראשונים יש להבחין איזה התחלפות בסגנון הלשון כמובן לכל משכיל בפנימיותה) ובעלי המשנה ג״כ בהכניסם איזה מלות זרות אשר מוצאן מלא״ר יוני או רומי, לא מלבם אמרו עליהן להתיהד (מלבד אשר אין מן הנמנע כי תשוינה לפעמים בתמונתן ובהוראתן, ותתאמנה יחד מגדר השפות האחיות והחיות שהיו שוררות אז בארץ); אך כבר מימים רבים לפניהם הֻתרה הרצועה ונאספו על לה״ק נספחים הרבה גם בכה״ק האחרונים. ובאמת עיני כל משכיל יודע לשון רואות כי בד בבד תשא יחד להמ״ש עם כל סעיפי לשון כה״ק האחרונים (וכאשר העיד ע״ז לנכון הריב״ל בבית יהודה צד 162 ע״ש, דפוס ראשון). וכ״ז אם ישאל הקורא מאין באו מנהגים חדשים בלשה״ק אשר לא מקרבה יצאו, ואשר אבות הלשון לא ידעו מהם מאומה? ומי התיר את ואשר כבר נאסר להסיג גבול שפה בשפה? אף אנחנו נשיב לו: כי שתים היו בסבת הדבר הזה, ושתים שהן אחת הֵנה בסורם למשמעת הזמן — כי הנה למן היום אשר רוח השפות הנזכרות, החלה לפעמו במחנה העברים אשר התגוררו בארץ מושבותן, נאלצו חכמי עמנו הקדמונים ז״ל לתת גם להן שארית בחומותיהם הבנויות לתלפיות, ולמען לא תירשנה השפחות את גִבִרתן היו ע״כ

לסיג לשון העברית כי לא תשָׁכח ולא תכָּרת מפי העם; גם הוא מטעם הדברים השונים המתילדים חדשים לבקרים וצרכי כל אדם נתרבו מיום ליום, וע״כ אם לא מצאו אחרוני הלשון (ובעלי המשנה בכללם) מלות מכה״ק הראשונים מסכימות עם ההוראות הדרושות להפצי הזמן, הוכרחו להרחיב גבולות הלשון, ולפרוץ גדרותיה כפי ראות עיניהם, והניחו זאת למשמרת באוצר הלשון (ועי׳ בית יהודה צד 95, ובס׳ לעהרבוך צור שפראכע דער משנה להרב דר׳ גייגער ח״א וע״ש ביחוד מצד 18 והלאה). והנה בעבור אלה הטעמים נכון לדעתנו מה שנמצאו הדרכים השנים בדבריהם ז״ל כי לפעמים הראו חבה יתרה להלשונות הזרות, וכמפריזים על המדה נתנו לאיזה מלות עבריות תמונת לשון זרה בהוספה וחסרון או בחלוף איזה אות כנודע, והוא מטעם הראשון. ומטעם השני קבצו — וזה הרוב — מלות זרות והסירו מהן את מלבושן הנכרי ושמלת עמן מעליהן, ונתנו להן מחלצות ומעיל עברית, כאשר התבוננו בינה בכמו זה הרבה מחוקרי הלשון גם בכה״ק האחרונים. —

ועם זה יתבאר לנו מה שנמצא בלשון המשנה מתערובות לא״ר (אף במקום שיכלו לחסות תחת צל ל״ע לבדה) כי גם אותה חבבו מאד לא מאהבתם לה אהבה בלתי תלויה בדבר, כי כבר ידענו כי בשנואה היתה נחשבת בעיני רביה״ק והבאים אחריו ההולכים בעקבותיו מגדולי עמנו (ע׳ למעלה בזה הערה 31), אך מטעם כי לשון היה מדברת היתה אז בפי העם, ושלא ברצונם אכפה עליהם הלשון הזאת להשאיר ממנה שריד גם בכתביהם הנתָנים להמון העם שיבינו מה שידברו כי כבר נעזבה לה״ק ביד העם למאד.

והנה הר״ר שלמה לעווזאהן במאמרו על דקדוק להמ״ש הודיענו דעתו בזה ואמר כי: „להמ״ש לא היתה לשון העם „בא״י בזמן בית שני כאשר חשב הרמב״ם ראש תרומות „(וע״ש במאמר זה), ובעלי המשנה אשר הכירו יפה בל״ע

»רצו להורות ג״כ הלכותיהם בלשון תפארת אשר משלה מקדם »בקרב האומה, ובהיות כי לא״ר הקרובה לל״ע שגורה »בפיהם למאד כי גם הם היו מדברים ארמית בדברי חול »כשאר העם, ע״כ לא נשאר לשונם על טהרת ל״ע« עכ״ד. ולפי דעתנו לא ירד בזה הח׳ הרש״ל לסוף דעת הרמב״ם ז״ל הברורה ונכוחה לכל מעיין, כי מעת גלות בבל שנשארה סגולת לה״ק רק אצל השרידים וחכמי הדור ההוגים בתורת ה׳ תמיד, ושפת קדשה שנונה בפיהם למאד, היתה הלשון מיוחדת לאנשי המעלה האלה לדבר בה איש אל רעהו (כאשר כן יש לדייק בלשון הרמב״ם: »שהיתה »אצלם זה הלשון כלאים שם, שמה שמדברים בו בעלי »אותו הלשון כו׳« ראש תרומות) ובפרט לכתוב להם כל דבר הראוי להכָּתב לפ״ע; משא״כ בדַברם דברי חול להמון לא דברו להם בלשונם הקדושה, וכן בתִתם דבר חֻקם ומשפטם לפני ההמון הוכרחו לערב מעט בדבריהם ג״כ מלות ארמיות להקל מובנם עליהם כנ״ל. כן למדנו מדברי הרמב״ם ז״ל ברור בעינינו, ולא כאשר כון הרש״ל בדבריו. —

ב) פירוש פשוט של הר״ש במליצת לשון תורה לחוד; לא מאצבעו מצץ אותו שכבר קדמוהו בו רבים. ולדעתי היא הכונה היותר פשוטה הבלתי נאותה ליתסה אל כונת חז״ל בכל המקומות שנאמרה בהם מליצה זו; משא״כ דעת הרח״ק. ונראה שמסכימים לזה דברי הכוזרי (מאמר ג׳ סוף סי׳ ע״ג) שכ׳: »ומה שהיו נזהרים במה ששמעו מרבותיהם עם »השתדלותם שיחברו כל מה ששמעו מהם והיו נזהרים שיאמרו אותם »במלותם בעצמם« (וע״ש בפי׳ קול יהודה) וכ״כ שם למעלה מזה (סי׳ ס״ז): »ונתגלגל זה (במשנה) מצחות הלשון העברית »מה שאינו נגזר מלשון המקרא הרבה«. ומפורש יוצא מפי הרמב״ם ז״ל כי בעלי המשנה היו בקיאים בטיב לה״ק ומהלכיה, ע״ש בכלאים 49) וביחוד בראש תרומות (וכ״כ בהקדמתו לסי׳

---

49) דברי התוי״ט בפי׳ לשון הרמב״ם שם נראים כמוקשים כי לפי

זרעים על רביה״ק מסדר המשנה שהיה צח לשון מופלג מכל אדם בלה״ק, וכן אמר הרדי״א בהקדמתו לס׳ נחלת אבות), ומה נכונו דבריו אם נתבונן בבינה נכונה בלהמ״ק כי נמצא ראיות הרבה להשתוות להמ״ק ללהמ״ש ומנהגי דרכיהם שוים גם שניהם בענינים רבים, ולא לבד בכה״ק האחרונים כי גם בכה״ק היותר ראשונים כבר ראינו דרכם שוה לפעמים אל דרך המשנה (וכאשר יתבאר להלאה). ובאמור הרמב״ם ע״ד תרם כי מדרך לשון עברית היא, נראה כי הצדק אתו, אחרי שכן מצאו חכמי הלשון כמוהו רבות במקרא (ואיננו פ ע ל מ ח ו ד ש מ ן ה ה מ ו ן ב ט ע ו ת כדברי הר״ש). הריב״ג בס׳ הרקמה בהקדמתו (צד 9) אמר במלת מתיהדים (אסתר) שהיוד בו נוסף כמו יהודים (וכ״ה ד׳ ר״י בן בלעם — השרון להכרמל ש״ג נו׳ 28 צד 222 ע״ב), ולד״ק כ״ה מלת יהודוך (תהלים מ״ה) נגזר משם הוד ושרשו ידה (ע׳ רשב״ם פ׳ ויחי ע״פ יודוך אחיך, וע״ע בדברי הח׳ געזעניוס בהקדמתו לס׳ השרשים הקצר). והרו״ה בהבנת המקרא (ויק״א כ״ז ל׳, במדבר ה׳ י״ח, ושם ל״ד ח׳) הביא לזה ראיותיו גם הוא: מאן (אין) מלך (ילך) מצא (יצא) ממזר (מוזר — זר) והתאויתם (תאות — אוה, תאבתי (תאבה — אבה). וכס׳ המשביר (ערך מחל) הובא: נמלצו מן מליצה 50); ונוסיף עוד מ כ ר שעיקר

דבריו הראוי להיות בלשון הרמב״ם: יהי׳ ה פ ע י ל עתיד ממנו יופך ואופיך (מלבד כי אל תוסף ראות פני הוא בסגול—). והפשוט היה נ״ל שכונת הרמב״ם ז״ל — לפי הנהגת המגיה — כי אופך ויופך יהי׳ מבהק״ל ע״מ אוכל יוכל, ואופיך שם הוא מההפעיל. ובהקדמת הרקמה (צד 40) אמר הריב״ג שהמירו חז״ל ה׳ הפך בא׳, ובא אפך על דמיון אמר והעתיד יופך ע״ד נפ״א ובוא״ו כמו (יחזקאל מ״ב ה׳) יוכלו, ע״ש, והנה נמצא שרש הפך גם בדחז״ל: איפכא מסתברא וכן בעירובין (ד׳ נ״ח ע״א) ואי לא אפיך איכא בזיון כה״ק שפי שלפ״ד ראוי לנקד אֲפַךְ בצירי (והיוד יורה עליו) ושרשו ככתבו דאל״כ לא אדע דקדוקו אחרי שמדבר שם רק על זמן ההוה: הופכו ופורס. —

50) בהגהות הרש״ש למשניות (נדפסו סוף מ׳ שבת) ראש תרומות ה ו ב א ר א י ה א ח ת לכ״ז מש׳ אבה (ככ״ל בשם הבנהמ״ק), וכן ראיתי

שרשו הוא ברה כמו כריתי לי (וכן בברכי הים קורין למכירה כירה; ר"ה כ"ו) ואח"ז היה השם מכר במ' נוסף על השרש כמו מֶכָּם ומזה מִכְרָם (במדבר כ' י"ט 51) ונעשה אח"כ גם הפעל מכר וכן אל תתחר (תהלים) מן השם תחרות בארמית ויהיה לפ"ז מבהק"ל (כד' הרד"ק, מכלול ק"ה ע"א, ד' ליק, ולפניו הר"ש פרחון בחלק השרשים ע"ש ש' חרה ותחר) וכ"ה אל תתגר לד"ק הוא ג"כ מבהק"ל מש' תגר הנמשך מן גרה.

ואחרי כל אלה תראה כי מנהג הלשון הוא ודרך לשון הקדש נקרא 52), והר"ש לעוויזאהן במאמרו על דקדוק להמ"ש כתב כי פעלי המשנה תוֹרְמִין מַתְרִיעִין מַתְחִילִין הנגזרים מן השמות תרומה תרועה תחלה מדרך לא"ר הוא להבנים בין אותיות שרשי פה"פ האות הנוסף בשמות לסי' המשקל כמו יתמסכן נתרוקן מן השמות מסכן ריקנו 53); וזהו שלא בדיוק כי הפעלים האלה שבמשנה יסודתם בהררי קדש בלשון המקרא כנ"ל

נוספה להמגיד ש"ה נו' 23 וש"ו נומר 8, 9, שנו' שם י"ד פעמים שבאו במקרא עד"ז והמשה מהם כבר ידועים הם לנו (וע"ש ש"ה נו' 24 להרנ"מ פיגליס ובהערות והארות שם נו' 50).

51) ולא כמבאר שם, כי ענין השרש מכר: מסירת חפץ לזולתו במחיר כסף ולפעמים מכירה לבד (ע' אוצה"ש בשרשו) ויתכן א"כ להתפרש גם על המחיר לבד, וע"ד הרבה שרשים שיורו גם על הדבר המסובב.

52) מצאתי להרב רא"ה וייס בס' משפט לשון המשנה (וויען תרכ"ז) פרק ה' שכתב כי הזרות שבמקרא הי' לבעלי המשנה ליסוד, וכל הראיות הרבות בשמלא ע"ד ב' הרב, במקרא, אמר כי כולם ע"ד הזרות הם (ואמנם הוסיף שם עוד מהלך זו הרבה משגים ידועים ואיזה לא ידועים — ונגע קצת גם בראיותי שזכרתי למעלה) וכ"ז קשה בעיני לאמר כזאת על ראיות כאלה נאספים שכמעט התנחלו עצמם בלשון המקרא. —

53) ע"ש בהערת הא' די"ב ועוד נמצא הרבה מלים בדרז"ל עד"ז כמו אונד נאנד מן אגדה לד"ק ששרשו גדד (אח"כ מצאתי שהעיר כן המעמר בס' נה ורעו ר"מ לנדא בס' פתרון המלות) וכן השבשה (שבת פ"ב מ"ג) מן השם השבשי (הושע ח' י"ג — לדעת קצת) והוא מרובע מש' יהב. —

ואין בהם מגזרת השלמים כלל רק חסרים או נחים ומהם כפולים ונע״ו; ועכ״ז נמצא במשנה ע״ד לא״ר מגזרת השלמים כמו מן מַשְׁכּוֹן בא הפעל ג״כ מִשְׁכֵּן (ע׳ תשבי ש׳ משכן), וכן מהשמות שעבוד שחרור בארמית באו הפעלים ג״כ משעבד משחרר.

והביטה נא וראה כי כן שרשי יפך והפך המשתוים בהוראתם לא נמצאה דוגמתם רק בלשון עברית ואף גם בלשון ארמית אינו נותג מנהג זה (ע״ס מבוא לא״ר פ״ת בהע׳). וע׳ בהקדמת ס׳ הרקמה (צד 8) שהביא מריח ומליח (משנה חולין קי״ג) שהראוי מַמְלִיחַ כו׳ ר״ל ההפעיל מן וְהָמלח לא הֻמלחת (יחזקאל ט״ז ד׳) — ויוכל להיות ג״כ מולח בקל כמו במלח תמלח — ועכ״ז כתבו בלשון מליח להשוות המלות כעין דרך להמ״ק במלות ומוצאך ומובאך, הרו והגו, ועוד.

וכן רוב המדות שבמקרא נמצא גם במשנה כאשר העיר ו ע״ז איזה מחכמי הזמן.

ועתה נוציא באור נוגה דעת הרמב״ם הנ״ל, שבהשקפה ראשונה נראה ממנה סתירה גדולה לדהז״ל לשון תורה לחוד כו׳ כי הנה הרז״ה בס׳ בנין שלמה (בית האותיות חדר ו׳ חלון ג׳) אחרי שהביא לשון הרמב״ם מראש תרומות כתב: „ודבריו „נכונים כי אפשר שיהיו ב׳ שרשים בענין אחד כמנהג הלשון „בהרבה מקומות, ואף שלא מצאנו שרש תרם במקרא „היינו לפי שאין אתנו לה״ק בשלמות, ואנו אין לנו רק מה „שנמצא בספרי המקרא״ [וזה שאמר הרמב״ם שם: כי הוא מקובל בלשון; אולם לפי דברינו למעלה הכונה שזה הדרך מקובל הוא בלשון:—] „והח׳ א״ע כתב בפי׳ מגלת אסתר [ח׳ י״ה — וע׳ מבואו לס׳ שפה ברורה] וז״ל ותשובה על מלת „תורמין ממה שאמרו רז״ל לשון מקרא לחוד ולשון תלמוד „לחוד, ודבריו גם הם נכונים כי וודאי לשון רז״ל היא דרך בפ״ע „נפרד מדרך להמ״ק, וכן נכון מש״כ שהעיקר שיבין האדם כי „בשי תרומה הם ענינים רבים ושונים זמ״ז כו׳ לכן השרישו

„התי' להבדיל ביניהם וכן התחיל כו'" מתריעין כו'" עכ"ל הרז"ה (וכדבריו האחרונים אמר ג"כ הר"ר צמ"פ בצופה להמגיד שנה ה' נו' 34 מדעתו —) והנה בצדק הצדיק דברי שניהם כי ע"ז הדרך השונה מלמ"ק אמרו חז"ל לשון חכמים לחוד, ובאמת ממעי עברית יצאה ועל ברכיה גֻדלה, ואם שלא נמצאה איזה מלה במקרא, אין להוכית כלל בראשית העיון כי ממקור לשון זרה נובעת; אך אם יש רק להמציא דוגמתה במקרא נאמר כי היא מהחסרות אתנו היום בלה"ק, על אדני לשוננו הטבעה, ולנו היא. וראה נא לשון התוי"ט שאחרי שהעתיק את לשון הרמב"ם הנ"ל סיים: א ב ל ראיתי להראב"ע כו' שהוא ב כ ל ל מאמרם ז"ל כו' וא"כ ראשי הדעות הרמב"ם והראב"ע נפלגו לפלגות שתים רק באיזה מלות בודדות אם גם בהן כִּוְנו חז"ל במליצתם לשון חכמים לחוד (וזהו נוטה מעט מדעת הרז"ה 54); ועכ"ז גם לדעת התוי"ט יתאימו יחד דברי הרמב"ם עם מליצת חז"ל ההיא, וכנ"ל 55).

ואחרי כל אלה הנה עיני הקורא רואות דעת הר"ש

---

54) וכן יש לדייק לפ"ד מלשון הר"ד יחיא בלשון למודים (הובא גם במסלול ל"ו לכנויים) שכתב: אף אם נמצא בגזרה מה שנשתמשו רז"ל בה על זולת הנמצא ממנה בכתוב, הנה אנחנו נשתמש בהם אם נרצה, אע"פ שחשובי המדקדקים אמרו ב כ י ו ל א ב א ל ה ה ש מ ו ש י ם למ"ק לחוד ולשון רבותינו לחוד.

55) הרב דר' גייגער בספרו: „לעהרבוך צור שפראכע דער משנה" הולך ומונה כל אלה אשר הבדילו — גם אחר התלמוד — בין לת"ש ובין למ"ק, ובתוכם חשב גם הראב"ע (ע' ביחוד לאות צד 44 א'), וכ"ל כי נוכל לקרב כל אלה ולאמר כי שמו ביניהם הבדל לפי הנראה בראשית הענין אבל אחרי כי נביאם בכור הבחינה שלא נראה כי כל הענינים שוו יחד לדרכי המקרא, וכאשר אין בד' הרמב"ם כי להמ"ש היא היא להמ"ק אחרי כי ל"ת לחוד ול"ש לחוד, כן ברור לפ"ד אשר ה ד ר ך או ל ש ו ן בפ"ע שזכרו חשבו כי לא יצאו ספיפיה מתורת ל"ע ודקדוק בפ"ע אשר בחרו להם לפי הזמן. — ולא רחוק מזה אמר החכם פירסט בזכרונות

בן הר"ם הנזכרת למעלה נשארה בודדת וגלמודה, מתנגדת גם לדעת גדולי המדקדקים גם לדעת כל בעל בינה ישרה המעיין היטב בלהמ"ש ומתבונן לְעמתה בדרכי להמ"ק כי ימצא רבות המשתוות יחד במנהגיהן, ואשה אל אחותה הן משולבות ברוב עניניהן וסגנון מלותיהן. —

ג) ועתה אפנה לראות מה בפי החו' ר"י זיבענבערגער גם הוא שמצאתיו מדבר בהקדמת ספרו אוצה"ש הכללי (ווארשוי תר"ו) דברים נוגעים לענינגו, ואמרתי לבחון ולצרף את דברי החדשות אשר נאמרו בה למען דעת האמת על מכונה. והנה אחרי כי האריך בראש דבריו בדעת הרמב"ם הנ"ל והתפלא עליו גם הוא ממה שנמצא בגמרא מאמר דר' יוחנן ב' פעמים (ע"ג נ"ח, חולין קל"ז) כי לשון תורה לחוד, וכן בדעת התוי"ט לא מצא נכוחה כי לרוב שוקל המלות בפלס ומאזני להמ"ק וגלה דעתו בפירוש בריש ב"ק ד"ה נזיקין ע"ש 56) ובקצת מקומות נסמך על דברי ר"י? ומה גם כי בלשון המשנה נמצא באמת כי מלאה היא מלות זרות? והנה אחרי פליאותיו אלה הנכוחות למבין, החליט לאמר כי לשון חכמים לשון עברית

לש"ק שלו: „לשון חכמים לא היתה כ"א תוס' לל"ת בדמותה ובצורתה הן בדקדוק הן במבנה המלין והיתה ל"ע הלשון המאוחרת המדברת מכל החכמות (?) ונבדלה מל"ע שבתורה ע"י המון מליה ותמונותיה אע"פ שהיא ג"כ עברית" ע"כ, אמנם במה שהצדיק שם — לפי דברי הרמב"ם הנ"ל בתרומות — גם את הפייטנים „אשר הוסיפו ללכת בדרך זו וחדשו מדעתם לכתוב התחיל שהתחיל [מלה זו כבר נתחדשה בימי המשנה? —] וכיוצא"; איננו נכון כי רק מה שנמצא בדברי בעלי המשנה עלינו לקבל קבלת לשונם ולאמר כי ירושת פליטת הלשון הנחילו לנו; משא"כ הפיוטים המאוחרים בזמן. וכבר נרא עליהם מר הרמב"ם בעצמו באיזה מקומות (וע' להלאה). —

56) פה המקום להעיר כי דרך המורכב מאב ותולדתו כאחד שהביא בתוי"ט שם לא נודע לי דמיונו במקרא (ע' אל"ע סי' רס"א) · אח"כ ראיתי בבאור מיכה (ב' ד') שאמר ג"כ כי מורכב כזה לא מצאנו. ועל עיקר דברי התוי"ט שם כבר תמה הרב ר"מ קונין מאובין בס' העוין (בחי"ע ס"ד סי"ז) וע' נסיונות אברהם. —

היא ולשון לעצמה, היינו שפה אחת אך לא דברים אחדים. והנה הוא הולך ומבאר את דבריו, וראיתי בהם מן הצורך להביא בזה בקצרה ואלה דבריו בשנוי לשון קצת: «בע"ג דברי ר"י תמוהים מדוע גער ברא"א על אשר אחז לשון המקרא? ובחולין הנה גערת ר"י נפלאה עוד אחרי כי נמצא בלשון חכמים רחלים יוצאות (שבת פ"ד מ"ד)? ולכן הנראה כי בענין הא' בחרו ע"כ במלת מזג שבארמית שאין לו רק הוראה אחת ערוב מים ביין ונמצא גם פ"א במקרא (שה"ש ו' ג') (57. בענין הב' רצו לברר המין הנקבה בפרט בענין ראשית הגז (שכ"ה בישעיה נ"ג ז') אחרי שבא ברבוי ע"ד הזכרים. — ועד"ז יתישבו דברי התוי"ט (פסחים א' ב') שמא גררה חולדה אע"פ שבלה"ב נקרא שם המין בל"ז כדכתיב החלד והעכבר, לשון תורה לעצמה כו', ר"ל כי רצו חכמי המשנה לברר המין הנקבה בהוספתם הה' בסוף בידעם כי במין נקבה יכונה כל המין (58 כו' וכו'. ובמי"ג פ"י דעירובין הותכין יַבֶּלֶת פירשיי כו' והתוי"ט אמר אף פה דברי החכמים

(57 לפי הנודע כ"ה מדרכי מחבר שיה"ש להשתמש ע"פ הרוב במלות ארמיות (ע' המבוא לב"ז) וא"כ נכון הוא מאד השמוש הזה בדחז"ל לפ"ד:

(58 ואני לעצמי אפרש דברי התוי"ט האלה בר"ל כי השם חולדה מה שהוא בה"א יתידה בסוף (שה"א כזה הבא בקמץ ולא בסגול נקרא לפעמים בלשונו: לשון נקבה, וכמש"כ ברכות פ"ב מ"ה, והוקשה בזה קושית המשלול שביל קט"ו במשקל השמות מ' פִּיל. וכן ראיתי בנסיונות אברהם, ברכות שם, שכיון ג"כ בלשון התוי"ט שם, דוגמת ה"א נקבה — וע' רמב"ן ויקרא י"א וא"ו —) היא לשון חכמים שחדשוה, ולא היתה מקובלת להם ללשה"ק אחרי שלא כזאת רק בפ"ע פרטים (ע' משלול ס"ד לשמות) משא"כ השם הזה אפשר שיורה על דבר טבעי שבו — ואנחנו לא ידענוהו — והכמינו אחזו בלשון הנהוג — ע"ד שכ' הרי"ז בזה ע"ד תוי"ט רפ"ק דב"ב ד"ה כפיסין — והנה עד"ז נמצאה עוד מלה אחת בדברי חז"ל והוא בִּנָה לדעת האומרת שנמצא בכתוב בֵּן בל"ז כמו כן ימותון (ישעי' נ"א ו'). ואנכ אעיר כי הא' ב"ז לא פי' שם כן אך אמר כי הענין כפול לחזק (אוצ"ם בשרשו ותל"ע סי' שנ"ד) ועכ"ז הביא מלת בֵּן במ' פֵּל (תל"ע סי' ר"ש)? הלא נ"כ מזה הענין רק פ"א, וליה לא סבירא ליה?

להוד אשר קצרה דעתי מהבין ההבדל בזה (59 כו׳ . עתה אל מלת תרם נשוב ונאמר כי גם זו ראיה לחכמים בידיעת הלשון ואהבת הקצור אשר הוא סגולת ל״ע גזרו פעל משם תרומה (ע״ד התחנן התפלל מן תחנה תפלה (?) כו׳ להורות על הרמה ועל התרומה כאחת כו׳» . ובסוף הדברים (ח״ה ומעת) : «למרות רוחם הוכרחו להביא במשנתם מלות זרות כו׳ כפי הרגל העם (60 כו׳ וצדק שפטו אלה אשר אמרו המקרא והמשנה שפה אחת להם כדברי הרמב״ם ז״ל אך אינם דברים אחדים כדברי ר״י לשון חכמים לעצמה, ר״ל בכל יכלתם עמלו לחזקה ולהדרה, ולמען הגדיל תורה אספו מלות זרות בקהלם אבל הם נכרו בתארם כו׳ וכו׳» ע״כ . והנה אודה ואומר כי רֻבי דבריו ישרים בעיני למאד אך בעיקר פירושו ע״ד לשון חכמים להוד גם לנו שפה אחת אך לא דברים אחדים, ודעתי נ״ל נבונה כי בוודאי כונת ר״י ואחריו הראב״ע והרמב״ם כי לשון חכמים היא להמ״ש , ואין לנו להשתמש באיזה

וכן במכלול לא חשב הרד״ק המלה הזאת בין משקלי פַּל ואם לא נאבה לאמר כי ט״ס שם וצ״ל קַן בקוף תהי׳ ע״כ כונתו על כֵּן תרגם (כנך) אם כי באוצ״נ הביאו בש׳ כון ובאמת הוא לדעתו שם מהכפולים כי מכונן הדבר על מכוני וְכֵנִּים יהי׳ בנת״ד (וע׳ באור תהלים סוף נ׳) — .

(59 ע׳ הבנתמ״ק (ויקרא כ״ב כ״ג) שדבר הטיר על פירש״י זה בנ״ל והניח שם בצ״ע וכתב עוד שגם דברי התוי״ט בזה בלתי מבוררים , ובספק המעות הזה נאחז גם הרד״ק בשרשיו ש׳ יבל , אכן דברי רש״י בתומם שם כולם מדוקדקים ומבוררים וע״ש · וכ״ז נעלם הי׳ מעיני הריו״ב הנ״ל . — והנה אחרי כל דבריו בזה צ״ע מדוע זה שתק התוי״ט במלת הַבְּצִירָה (פאה פ״ז מ״ג) שצ״ל רק הַבָּצִיר בנ״ז , ובמלת הַמַּכְתֶּשֶׁת (ב״ב פ״ד מי״ג) שבכתוב (משלי כ״ז כ״ב) הוא בנ״ז בַּמַּכְתֵּשׁ , וכן במלת גְּדִי שבנ״ח הוא שם רק לעז בלבד מבח״ב בנ״ת נכללו אף פרה וכתב (ע׳ הגהות הרש״ש פסחים פ״ח ב׳ במשנה ד״ה ב״מ עיבא) ועוד עד״ז הרבה שאינו מעיר מאומה ? .

(60 כן גם דעתנו למעלה (סוף סי׳ א׳) אך הריו״ב לא ברר כ״ז כדי צרכו ולכן הציג עליו התרי״ב בסוף המאמר דקדוק להמ״ב אות נ׳ . —

מלות ממנה (כמו בנידון רחלות ועוד — מטעם הר"ח קעסלין), ולשון הרמב"ם ע"ד תרם יש ג"כ לדייק שר"ל רק בה אשר שמושה הוא רב ע"פ המשנה תוכל היות שהיתה מקובלת בלשון (וכנ"ל), או שרצונו ע"ד כלל שלהמ"ש היא צחה מלבד איזה מלות בודדות שאין להחליפן בלשון מקרא בדברנו משניית כי נחסיר בזה, אולי, הכונה האמתית; ולא כן דעת הראב"ע גם במלת תרם ועוד, השונים מדרכי המקרא שאין לנו להגות אותם מבלתי ידיעתנו תכן המלות לאמתו.

ובאמת גם כתבי הקדש האחרונים דרכי המשנה להמה, וכונת בעליהם המסדרים היתה ג"כ לחזק הלשון ולהרחיב תהלוכותיה ביסודות נאמנים, אשר לא תהיה השפה פרוצה באין גדר יתר מהמדה הדרושה לכל השפות המתהלכות בארץ, וכעזרא בדורו רבי בדורו להחזיר עטרת לשוננו לישנה. ואולי כונו חז"ל במאמרם הנ"ל: ל ש ו ן ת ו ר ה להוציא ג"כ כה"ק האחרונים — וכי ע"כ שנה הראב"ע וכתב: „לשון מקרא" ליתר באור כמאמר רבא בקדושין (ל'). לשון מקרא הוא תורה, ופירש"י: ולא נביאים וכתובים. אכן ידעתי גם ידעתי כל השנוים שיעברו על פירושי זה מדרז"ל עצמם בהרבה מקומות 61) ועכ"ז יש להמליץ אמנם מליצה אמתית כי לשון כתבי הקדש האחרונים להוד —.

.II

אחרי הדברים שהובררו עד הנה תראה ותבחן כל עין רואה

---

61) כמו כל המקראות הכתובות בתורה (מגילה פ"ג) מקרא מן התורה (בכורות נ' א') שיורו גם על הנביאים (וע' ב"ר פ' נ"ב: עשרה קלים וחמורים שבתורה) וכבר העיר הר"ש האלדהיים במאמר ההשות לד 61 ברז"ל הביאו במלת תורה רק תורת משה והוסף לנכון מר' ח"ג ווידהאווער הלוי בצופה להמגיד שנה י"א נו' 48 וע' תולדות רש"י הערת ר"ש בלאך סוף סי'

בסגנון לשון תפלותינו כי במקרה המשנה בלשונה קרה גם לרוב לשון התפלה שאנו דנין עליה כי מחברי התפלות הקדומות שהשאיר לנו הזמן ברכה היו ראשונה איזה מגדולי חכמי המשנה (פרק ב') ואחריהם בדרך זו עצמה הלכו, בוודאי, גם מסדרי רוב התפלה שבידינו. ונראה כי כן לקחו להם את דרך כה"ק האחרונים לענינים 62) ולכן החזיקו בסגנון ובשמושים מיוחדים שהתנהגו אז והתרחבו במשך זמן המשנה, ומלבד המליצות שהעיר עליהן, לפי תמו, הריב"ל (בבית יהודה צד 183 בהע', 63) יראה כל מתבונן את הצד השוה שבלשון התפלה ולהמ"ש, לדוגמא, במלות: גומל חסדים, חסדים טובים (וכן היים

כ"א ותב"י שער ראשון פ"ה בהע') וכמו כן מצאנו שכללו בלשון תורה גם ל' החכמים כמו דברה תורה בכל לשון (ירושלמי ר"ה פ"א מ"ח שהובא שם רק אחת מן התורה ושתים מלמ"ש לפי פי' הרשב"א בתשובתו סי' תקכ"ג, והעיר ע"ז הר"א גייגער בס' לעהרבוך וכו' צד 4 וע"ש משפט לשון המשנה להרב ווייס במבוא הס' פ"ג בהע' —) אלא ודאי שאין לנו אלא מה שעינינו רואות וא"א להכניס כל דברי חז"ל (ודעות אנשים שונים) תחת כנפי כלל אחד. —

62) ויחדו ע"כ מקום בתפלה למזמורי תהלים שהיו שגורים אז בפי העם (ע' הקדמת ד"ה לר"י ווייסע דף י"ז ע"ב); והמה הראשונים בזמן מהכתובים הנלקטים בימים אחרונים להוסיף ולסדר שבחו של מקום אשר אמנם המוסיפים האלה לא הועילו בהם להתפעלות הנפש, כי המה פנינים יקרים משובצים במזמורים שונים אשר נאמרו בעתים מיוחדות ובתכונות שונות כפי מצב וענין המשורר, ואין לנו בזה רק לחפש אחר פירושים שונים ודחוקים לקרב בהם את הענינים המרוחקים; משא"כ דרך הוספת המזמורים כולו יפה אף נעים, ומכוון לכוונה הראשית מאספת המזמורים בתהלים (וע' הקדמת ר"י ברי"ל לתהלים «מענין קריאת המזמורים» ובאורו לתהלים סוף קט"ז).

63) על גליון ב"י שם הוספתי בדבריו: מרחב על הארץ, משנה תענית ט"ו א'. ע"ד הפעל זכה נשען על מוסף הערוך והתשבי בטעות כי יסודו מלמ"ק. נאה זיוס, ע' ויעתר יצחק סי' קנ"ה ומאסף תקמ"ה צד קי"א. ובכלל ברוב המליצות האלה נחשב שם כבר הורה עליהם באצבע, הרי"ם במקומותיהם, בבית תפלה ובוי"ל.

טובים ; ע' ע"ז במערכה שניה) , קונה הכל (וכן ועושה את הכל) ח ס ד י אבות (מאדם למקום — ע' באור שד"ל להפטרת מטות , ירמי' ב' ב') רפואה שלמה , רחמן , וכן סלחן ומחלן (בתפלת יו"כ , ובאו שם שניהם כן «להשוות בשמות לצחות הדבור» ע' הערות ס"ס הרקמה) חֵרוּת , גָליות (ע' עליהם במערכה שניה) ומזה האחרון : עֲרָבִים . וכמו אלה עוד הרבה שיתבארו לכל מבין מדעתו אחרי שומו לנגד עיניו רוב דרכי לשון המשנה שהעיר יפה הרב דר' גייגער בספרו «צור שפראכֿע דער משנה» (ביחוד הרבה ראיות הנאמרות מן § 6 והלאה , ונשנו הדברים גם בס' משפט לשון המשנה להרב וויים) וכן בשמוש הלשון רואים אנחנו כי נהגו מסדרי התפלה (ובכלל זה גם הברכות) בהרחבת הלשון כמעט , וכמו שאחזו עד"מ את זמן הבינוני להוראת העבר או העתיד , הדרך הרגיל יותר בכה"ק האחרונים (ע' הקדמת ר"י ווייסע לד"ה דף ט"ז ע"א) וראו לחבר את השרש «ברך» ליחס שאליו שנמצא רק בנחמיה (י"א ב') ודה"א (כ"ט ב') (64) , ועוד עד"ז ימצא כל מתבונן למרבה.

ודע כי תנאי לשון המשנה הראשיים שהראינו לדעת הריב"ל בבית יהודה (פ' ק"ה) וביותר הרש"ל במאמר מיוחד על דקדוק לשון המשנה , נמצאים גם הם כמעט בלשון התפלה כמו «המון בְּריות» (מהתחלפות שרשי נל"א בנל"ה) «לַעֲסוק בדברי תורה» (ס' תחת שי"ן שמאלית — וכ"ד החכם ייטליש בהקדמת ס' מבוא לאי"ר ע"ש — ולא כבסדורי רו"ה) וכן בנין נ ת פ ע ל הנמצא מאד בלשון המשנה נוהג מנהגו גם בתפלה : ביום השביעי נ ת ע ל ה , מפני היד ש נ ש ת ל ח ה (וִידֻבר מזה במערכה שניה) ; הפעל החדש מהשרש הזר שבמשנה הכניסו בתפלה ואמרו : ה מ ח ז י ר נשמות (ברכות ס' ב') ה מ ח ז י ר שכינתו (שוחר טוב מזמור ט') ועוד כאלה שכבר נאחזו , ל ה ר ח ב ה , ב ע צ ם הלשון . — אפס

---

64) ע' בדברי תוס' ברכות מ"ט ב' , ובהגהות הרש"ש שם (נדפס סוף מ' שבת) וכבר העיר מזה הר"י בן גאנח בס' הרקמה שער וא"ו דף 13 (ע"ש גם בה"ע , ודברי הרבד"ק בלקוטיו) וע' הערת ר"ל לנדא בסדורו אלא לברך ולקדש כו' , וס' עושה אור כלל וא"ו ליון ב' בהערה . —

כי לא נוכל לאמר כי התאחדה לשון התפלה התאחדות גמורה עם לשון המשנה וכל תנאיה, כי לפעמים נראה שהדרך שבא במשנה, עד״מ, מהרכבת התמונה מעברית וקריאה ארמית, וביותר מעברית ושאר לשונות, שאינו נוהג בלשון התפלה והוא מטעם שכבר ידענו כי ראו להתרחק בכל יכלתם מתערובות לשונות זרות בלשון התפלה (פרק ה׳), ועוד כי בעלי המשנה אשר רק אל סדור הדינים ופנים הענינים היו עיניהם, היתה חוץ מכונתם לפאר גם את החיצון בלשון יותר צחה; אולם מיסדי התפלה הראשונים חכמינו ז״ל בחרו להם לשון ערומים ויתחברו את תפלותיהם בשפה מדויקת ובסגנון יותר נאה, לפי זמנם. ואחרי כי חָכם הבין לטעום טעם צחות שמוה לאבן מוסד בדברי התפלות והברכות, גם לְאבן בוחן לבחון בה חכמת או סכלות המדבר (ע׳ ברכות דף נו״ן ב׳), עד שהיו מקפידים על לשונם לשמור דרך הצחות למאד ושלא יכָשלו בה להוציא מפיהם דבר שלא כחקת הלשון (כנודע מאמריהם המפוזרים בש״ס, וע׳ מזה בהקדמת הרקמה, ותעודה בישראל השער השני פ״ב, ושבילי עולם לבלאך ח״ב, ווארשוי ד׳ נ״ט ע״ב, בהערה). ועם כ״ז הרימו אך מעט את לשון התפלה מלשון המשנה, הביאו לנו מתרומת לה״ק ולא מתרומת תרומתה מיראתם לע״ה שלא יבינו מה שיוציאו מפיהם כי דרכי (65

65) ראיתי פה נכון להעיר מה שמצאתי להרשד״ל שהראה דעתו באיזה מקומות כי לשון התפלה היא לשון חכמים לבד (כמו באוצר נחמד ח״ג צד 103, ובמבוא למחזור בני רומא צד י״ט —) והוא בחפצו להרחיק את דעת האומרים כי הלשון ראוי׳ להאמר בלשון מקרא לבד אחז את הקצה השני ואמר כי זה שקר אשר הלשון מעורב לא נעשה מלשון מקרא כ״א מלשון חכמים; ומה זה אמנם יאמר אם ישיבו אשר אם כי חברו בלשון חכמים הלא לנו לשנותה ללשון המקרא שזאת היא בוודאי דעתם. ואני — התרחקתי משתי הקצוות האלה כאשר עיני הקורא יראו בהמשך הדברים, ואשר ע״כ, עד״מ, אין למצוא אשמה כ״כ על המדקדקים אשר סמכו מלת של בלשון התפלה להמלה שלאחריה כמו בלשון המקרא, כאשר הפריז הרשד״ל ואמר (אוצר נחמד שם) כי טעו להשוות לשון חכמים ללשון מקרא כי לשון תורה לעצמה כו׳; ובלשון חכמים מלת של תמיד תיבה היא

הלשון כבר נשתו מהם, ולא היו מבינים עוד דבר אם נתקנו התפלות בצחות יותר ממה שהן עתה. אשר ע"כ שמו מיסדי התפלות חק וגבול ללשון תפלותינו ולא העלוה למעלה יתרה, דא"כ אין לדבר סוף ואין קץ להגיון רוח הלשון אשר לא כל אדם שליט ברוחו לרדת עד עמקי הלשון ומליצותיה (ואף כי ההמון אז, וכנ"ל); ולא זו היא הדרך הראויה בתפלות שיהיה לאומרן רב עמל להעמיק עמוק בפנים המליצות אשר גם לא כל נפש יפה ומסוגלת לרדת עד סופן, ומני אז כאין וכאפס נחשבה מצות אנשים מְלֻמדה, ולשלם פרים אך שפתותיהם הנעות בלבד. ועל כן ראו לחבר לנו התפלות בסדר נאה ופשוט, ואשר פירושן יקל לנו לדעת עד ארגיעה. ומה נאמנו כן דברי רבים וכן שלמים במהלל סדר התפלה שנמסר לנו מפי חכמינו הקדמונים ז"ל. ואף אלה שהלינו רבות על הפיוטים ועל הפייטנים אשר לא ידעו מטיב הלשון ודרך צחותָה 66); גלא מצאו שמץ עון אשר חטא בתפלותינו הקדומות וכולם כאחד הודו

בפ"ג; כי נהפוך הוא שבחפץ מיסדי התפלה (הראשונים והאחרונים) להגדיל תפארת לשון התפלה בחרו לנכון להיות מלת של גרופה לשלאחריה, ולא גם בזה שייך ההבדל מלשון תורה לחוד אחרי כי מנהג של (ולא בלמ"ד לבד —) נהוג אך בכה"ק האחרונים, ואין זה נכלל בלשון תורה (ע' למעלה — ומש"כ מזה במערכה שניה).

66) הא' מהר"א וואלף אסף על ספרו „עטרת שלום ואמת" את דעות גדולי עמנו בדורות שעברו, שצעקו מר על מנהג אמירת הפיוטים (וע' ריטוס דעס סינאגאגאלען גאטטעסדיענסטעס, להרב דר' צונץ צד 163), ומכל האחרונים אשר הרבו לדבר על בטול מנהג זה ראה דברי ר"א חארין (ס"ם ציר נאמן בהשמטה) כי כל מה שטרחו ויגעו רבים ליסד המנהג מאמירת היוצרות והפיוטים הי' מפני כבודו של ר"א הקליר שחשבו כי הוא אחד מחכמי המשנה, משא"כ אחרי שזכינו לדעת הרו"ה וכן החזיק באותיות מחכימות הרמ"ל במערכי לשון ערך קרב; ולעומת כל אלה ידענו רבים מגדולי עמנו שלא ישרו בעיניהם התלונות על הפייטנים (כמו בעל ס' חסידים סי' קי"ד וע"ש סי' קל"ו, הגאון ר"מ חפץ בס' מלאכת מחשבת פ' וארא

כי נעלה ומרוממה בהן הלשון המעוררת אותנו בלי כבדות ועמק שפה על רעיונות יקרים וגם נעלים ונשגבים לכל נפש המתבונן.

עתה, אחרי כל אלה, יצא כאור משפטי כי לא בצדק נעשו שנויי מחברים רבים בתפלותינו, וביחוד שנויי הר"י סאטנאוו (שעליהם נדונו הר"ח קעסלין וה"ר שלמה, שהבאתי למעלה) ואחריו הה' ב"ז 67) שרוב המלות שאינן בלשון מקרא, העתיקו מעצם הנוסח, או חפצו להעתיקן ללשון המקרא, אף כי אם רוב המאמר ממוצא לשון המשנה או מליצות התלמודיים והמדרשים יצא ?! הלא לזרא תהיה מלה אחת בודדת בתוך נוסח שלם בנוי על לשון בלתי שוה לה מכל צד; והחובה איפוא עלינו מֻטלת לבלי נשנה מאומה ללשון המקרא, אם גם נראה איזו מלה מסופקת אצלנו, הבלתי נמצאת במקרא, בפרט בנוסחאות מקובלות לנו מחכמינו הקדמונים ז"ל; ומן הראוי אך להשיבה אל המקום אשר ממנו לֻקחה, אשר לפי דברֵי האמורים למעלה היה ראשית התיסדות התפלה אך בלשון המשנה, (וכדעת הרח"ק בעיקר דבריו) ובדרך זה נתקנו גם התפלות מראשוני האחרונים שרֻבן נתקבלו בכל עמנו.

והנה עלינו להוסיף טעם ולאמר כי עם כל אלה לא נתנה הרשות בידינו להחליף שארית המלות המקובלות מזמן רב, ולהביא תחתיהן מלות מקראיות, מטעם כי אולי כונו בהם לדעת רבים, מאיזה סודות כמוסים וצפונים בחיק הקבלה האמתית (ראה פרק ד') או מסודות הלשון הנעלים והנסתרים ממנו במשך הזמן.

ועוד הרבה מגדולי הפוסקים שהעיר עליהם הגר"ץ חיות בס' מנחת קנאות ד' ז' ע"א, ע"ב) וע' ראפאפארט תולדות ר"א הקליר והקדמת ס' שארית יהודה, וע' עמודי העבודה בשם «ר' ינאי» לד 102. —

67) אם נאמר בפה מלא בתקוני התפלות כי' י"ד שכמה ברכות נתקנו בלה"ק או בלה"ש כמו על כ"י נטילת לולב ותפלין. (וע' למעלה הע' 43 — ולשון המושג שם אינה מדויקת אם באמת מלבד לשה"ק היא, כנ"ל —).

וכ"ז הוא במליצות או מלות שלמות, כי רק באלה שנוכל לקרב את זה הטעם אין לנו לשלוח יד בסגנון לשון התפלה שממקור לשון המשנה יצא; משא"כ באיזה כללי המשנה שראינו ברור כי נטו מהם מיסדי התפלה בכונה רצויה, וכמו התחלפות הנו"ן ת' המ"ם הנהוג במשנה, שיוכל לבוא עי"ז חלוף זכר בנקבה בוודאי סרו מני דרכם ונטו בזה אחרי מציאות המקרא דלא ניתי למטעי לפעמים, ולנכון הורמה מעט לשון התפלה מלשון המשנה גם בזה התנאי. כן רחוק הוא מן הדעת הנכונה לאמר שגם בהם הצפינו סתרי איזה קבלות, אחרי שמתנגד הוא בעצם וראשונה ליסודות הלשון הפשוטים והנגלים לעיני כל משכיל. וכן בנקודות נוכל לשנות ככל הצורך במקום שהתרחק מדרך הדקדוק האמתי, ואולי הצדק את השערת הרי"ס (וייעתר יצחק סי' רע"ז) כי מידי מתקני התפלות לא יצאו הנקודות כלל (ואם אין ראיה לזה ראיתי זכר לדבר בס' חסידים סי' תתפ"ב שהיו הראשונים מציינים וכותבים בתפלה לָעוֹבדך באמת, וכדומה לזה, וכאשר כן היה המנהג בכל הספרים הקדמונים שהיו בלתי מנוקדים ואף כתבי הקדש בכֻלל, ע' הקדמת ד"ה לר"י וויסע) אשר ע"כ רואים אנחנו כי הנקוד הישן ימצא לו סותרים הרבה לכללי הדקדוק ואין לנו להשגיח על איזה קבלה וסוד שכללו בהנקודות נגד הדקדוק, קצת מהמחברים האחרונים. כי לנו אך הפשט הנגלה לעינים, ובאורו נראה אור הדקדוק האמתי.

ובוודאי כל הרמזים שמצאו הקדמונים גם בתנ"ך יש להם יסוד ומוסד פשוט של הלשון אשר עליו נבנו חומות הקבלה ובהם נצפנו מטמוני מסתרים. וכלל גדול ראינו בדחז"ל: אין מקרא יוצא מידי פשוטו. ואם שלפעמים מצאנו בדבריהם כי מחזיקים בשתי ידים את ההלכה ואמרו; הלכה עוקבת את המקרא; אין זה סתירה כי ההלכה עיקרית מהמקובל אצלנו מדור דור, והמקרא יתפרש לפי סבל פשוטו (וכ"ד איזה מגדולי חכמי עמנו) והנה לפ"ז אף אם הפירוש יהיה לכאורה בראשית העיון סותר לקבלת רז"ל (אשר בכמו זה אחז הרמבמ"ן את דרכו לעזוב

את דרך הפשט) אין לנו כ"א פשוטו של המקרא, לפי ראות עינינו, והדרשה תדרש והקבלה נקבל, כי בוודאי דרכי חז"ל עפ"י הרוב לא רחוקים הרבה מדרך הפשט ויש להם על מה שיסמוכו 68). וכן אמנם לבנות איזה דרש או קבלה באין יסוד הפשט בראשונה, שוא הבנין, והיגיעה לריק, כי תמיד עמודי הפשט עומדים חזקים כראי מוצק. והתבונן נא בינה בדברי הראב"ע בסוף הקדמתו לתורה: ובעבור הדרש דרך הפשט איננה סרה כי שבעים פנים לתורה כו' 69). וע"ע בהקדמת ספרו שפה ברורה (צד 5): ע"כ אמרו כלל אין מקרא יוצא מידי פשוטו, והדרשה היא תוספת טעם כו'; ויותר ממנו כתב מענין זה הריב"ל (בתעודה בישראל שער א' הע' שני' לפ"ה) כי: «בקדימת החומר ליוצר כן הפשט קודם אל הדרוש והרמז 70)

68) וכאשר החלו חכמים רבים לקרב את הדרכים המרוחקים האלה בראשית ההשקפה ומהם עשו להם שם בדרכם זו הרב רי"ל מעקלענבורג בהכתב והקבלה והג' רמ"ל מלבים בספרו על הספרא „התורה והמצוה" והאחרון הכי נכבד ידידי הרב ר"מ פלונגיאן בספרו בן פורת, אשר יפה כיונו ע"פ הרוב במקום שאמרו לפרש את מאמרי חז"ל מדברי עצמם ולפי הפשט הרגיל בפיהם (ע' מאמרי בדק הבית בהשחר להכרמל שנה שביעית נו' 49 —).

69) וז"ל הר"י אבן כספי סוף פירושו למגילת איכה (נדפס באגרות יש"ר ח"ב צד 61); „ואל תפלא אם אמרתי כי כיון ירמי' בזה שתי „כוונות כי אין זה בכל מקום כו' אבל יש ויש מקומות בתורה ובשאר ספרי „הנביאים שכיון המחבר כוונות רבות ארבעה חמשה ויותר, וע"ז המין רבותינו „הקדושים אומרים שבעים פנים לתורה בעבור היותו כך חשבון גדול, והעד „בשבעים נפש וכן שבעים ושבעה" ע"כ (וע' בשרון להכרמל שנה ב' נו' 5). —

70) כן כתב גם הגר"י עמדן ז"ל: „איך עולה על הדעת להכנס בחדרי פנימיות התורה אם לא נמסרו לו מפתחות החיצוניות כו'" (והועתקו דבריו גם בתב"י פע"ו לשער א', ופלא שלא רמז עליהם גם פה) וכ"ד הרמבמ"ן, לפי דרכו, בסוף הקדמתו אור לנתיבה: ואשר לא ידע פשוטו של מקרא שהוא הכוונה הראשית איך ישתכל אל הכוונה השנית כו'. —

ובאין הפשט אין דרש ואין רמז , וכל דרש או רמז או סוד כשיתנגד לפשט הפשוט אין שומעין להם כי דרשות של דופי המה» ע״כ (וע״ש כל דבריו בזה הנאמרים בהשכל וצדק ע״פ עדות חז״ל וגדולי אומתנו) . ואם שממנו נעלמו לפעמים הדרכים המאחדים את הפשט ואת הקבלה או הדרש (אשר ע״כ צדקו כמעט קצת החולקים ע״ד זו —) אין זה כ״א אשר לא נודעו עוד אל נכון הכונות הלוטות במסוה הלשון (אשר נגלו לפני חכמינו ז״ל) , כי הלא עינינו הרואות גם היום אשר לפעמים רבות לא נוכל לרדת עד עומק הפשט מבלעדי הדרש והקבלה , וכ״ז הוא רק מסבת הרחק זמן הלשון מהיות חיה ומדוברת , וכל מפרש או מבאר אשר יחשוב כי אך אתו היא האמת ודעתו ישרה ונכוחה יותר אל הפשט , יוכל אמנם היות כי אלו ואלו דברי אלהים חיים , ואמתת פשט הלשון העבריה עמוק עמוק הוא ומי ימצאנה . —

אכן כל הדברים האלה לא יתרחבו מזה והלאה לאמר כן גם בהתפלות המסודרות שלפנינו , שנתנו לפני כל איש ואיש כמֵבין וכבלתי מבין (וכאשר התבאר למעלה) , וגם אנחנו מצדנו אין אנו אחראין לדחוק בהן ולחפש טעמים רחוקים בדרך קרובה אלינו (ראה למעלה פרק ד׳) . הנה זאת חקרנוה כן היא לדעתנו , והחכם ישמע ויוסף לקח . —

עריכת שפתים

מערכה שניה

מפתח שפתים.

מי חכם ולא ידע מעלת צחות התפלה כי רבה היא למאד, וכבר הזהירו עליה רבים וכן שלמים בכל דור: לקרוא את האותיות והנקודות בדקדוקם על צד היותר נעלה. חז"ל אמרו (מגילה כ"ד ב'): אין מורידין לפני התיבה לא אנשי בית שאן כו' מפני שקורין לאלפין עיינין כו', וכן שצריך בק"ש ליתן ריוח בין הדבקים (ברכות ט"ו ב', וע"ש בתוס') 1) ועוד הרבה מאמרים כאלה וכ"ה פסק הרמב"ם ז"ל שמדקדקים בה בכל לשון כמו בלה"ק (ע' הלכות ק"ש פ"ב ה"י) ומבואר ג"כ בטוש"ע שלא יניד הנח ולא יניע הנע, ואף כי שאר שנוים גדולי הערך. ואם שלא אמרו זה רק בק"ש מוכח שכ"ה בכל התפלה

1) הג' ר"י ליפשיץ בתפארת ישראל (ברכות פ"ב) הקשה לפ"ד הרמב"ם והר"י שהזהירו שלא יניד הנח כו' ולא ידגיש הרפה כו', מה לו לרבא לחשוב את עשב בפסק הכנף פתיל בין אותיות הדומות, והי' לו לומר בטעם שלא ידגיש הרפה? והניח זה בצ"ע. אולם כבר העיר על דרכי המבטא בימיהם הג' רשי"ר בתולדות הקליר (הע' 10) והריב"ל בבית יהודה (צד 104) כי אצל הבבליים לא הי' שוה המבטא של ב' רפוי ואות וא"ו כמבטאנו היום, וראיתם חזקה מדברי רבא הנ"ל כי למה הוצרך ריוח בין עשב בפסק אלא זה רפה וזה דגש בהכרח א"כ שאז הי' הב' הרפה שוה לדגש כמו הספרדים היום. וכן לפ"ד הפוסקים (ע' הר"י) שהדין לא ידגיש הרפה נכלל במשנה: ולא דקדק באותיותיה, מה זה יכפיל רבא — לפי קושית בעל תפארת ישראל — את הדין הנז' כבר במשנה עצמה? — והנה עכ"ז הזכירו הפוסקים את הדין הזה לפי קריאתנו היום, ויורו דברי המשנה רק על והרה אף והדומים לו ולא על עשב בפסק כנ"ל. —

וכמ״ש הר״י בס׳ היראה וכ״כ הרד״ק במכלול (דף ע״ב ב׳ ד׳ ליק), והביאו ג״כ הרב״י בטוא״ח (סי׳ ס״א) להלכה (ע״ש) וכן הובא בשלטי הגבורים (ברכות שם). וכבר האריכו בזה להפליג מאד בס׳ הזוהר והשל״ה, טה״ק, יסושה״ע ובהקדמת סדור שערי שמים להג״ר יעב״ץ ז״ל כאשר העתיקו מהם מחברי הסדורים בימים אחרונים ונודעים לכל איש. מלבד כל אלה — לא אחדל מהעיר פה עוד דברי חמודות לאנשי שם, גאונים וחכמים רבים אשר בכל דור נתנו צו על צו להזהר בצחות הלשון מאד.

מן הדור הראשון: א) הרא״ה בס׳ החנוך (מצוה תר״ו) כתב: ומן הענין הזה יש לנו ללמוד בתפלותינו ובתחנונינו לפני השם ב״ה לדקדק מאד ולהזהר בלשון שאין לומר לפני השם ב״ה כ״א בדקדוק גדול. ב) הרשב״א בתשובותיו (סי׳ קמ״ד) כתב בנוגע לזה: כל שקרא מלותיה כתקון אע״פ שלא כיון לבו בכונותיה כו׳ יצא ע״כ; ונראה פשוט השלילה כי אם לא קרא כתקון לא יצא אף בדיעבד — ג) הג״ר שמואל אבוהב בספרו הזכרונות: וידוע שהתפלה הרצויה והמשובחת הי״א האמורה בדבור המדוקדק, ובכונה בכל מלה ומלה, ושתהא התפלה בכללה שהאדם מתפלל לפני המקום מתוקנת ומסודרת ע״פ האמת והצדק בלי שבושים וגמגומים בענין ובלשון, שתהא זו הולכת ע״ד דקדוק לשוננו הקדושה ככל תנאיה וככל משפטיה; וכן כלשון זאת (ושלא בשם אומרה) ראיתי גם מוזכר בספרו של ד) הרב ר״ח באכנער „אור חדש" על ברכות הנהנין בהקדמתו אור החיים סעי׳ ט׳ (ול״נ תח״י כעת לעיין בזה אל נכון). ה) הרב ר׳ יוסף קמחי בהקדמתו לס׳ הזכרון כתב (כפי שהעתיק הרב א. גייגער סכ״י, בתולדותיו אוצר נחמד ח״א צד 99): ועל אחת כמה וכמה יש חובה עלינו לדקדק בלשונו ולצחצח הגיוני תורתנו שהם דברי אלהים חיים ושלא נטעה בתפלותינו ולא נשגה בזמירותינו. ו) הג״ר מנשה מאיליע „התנהג בהתאסף אליו כל קרואיו בכל „ימות החול בבקר בטרם עלה השחר, אלף את לשונם כי

„יקראו עברית עפ"י חקי הדקדוק והנגינות למען לא „יצוקו עוד להשם לפני ה' בלעגי שפה ובלשון עלגים" (בן פורה צד 68) .

והנה יפה הורם גם הנגינות לדעתם כי מהם תצא תורת המלות וכונתן צרופה ומזוקקת אל נכון; ולא כדעת הגרי"ע ז"ל (בהקדמת ס' שערי שמים ד' ג' ע"ב) כי מי שלא הורגל מנעוריו בהנחת הטעמים (מלעיל ומלרע) א"צ לשמרם; כי באמת מן הנאותה למי שלא הורגל בהם ללמדם, ולשימם תמיד בפיו למען דעת מהם ברור טעם המלה והענין הנכלל בידיעתם. וכאשר לא יסתפק האיש הנלבב באומר ודברים לבד באין הבין פירושם, ככה לא תשוינה בעיניו המלות בלי טעמיהן שהוא כמשל הרגיל: כגוף בלי נשמה, אחרי כי באמת הטעם נותן טעם לשבח בפי' המלה, כידוע לכל משכיל. ומבלעדי זה הלא הדבר פשוט ונגלה כ"א נאמר בשאר לשונות את המלות שלא בטעמיהן הראוים להן הלא כדי בזיון ומכשול להלשון כולה, ומה זה איפוא א"כ ההבדל ביניהן ובין שפת עברית אשר בודאי בעת רוח השפה היתה מתנוססת בקרב עמנו ודברו בה כבלשון חיה היתה ג"כ נשמרת מכל טעם לפגם ע"צ היותר טוב 2) .

---

2) לפלא בעיני כל משכיל כי המתחסדים בבני עמנו יזלזלו עד כה בחוקי הדקדוק עד כי לא יחושו בקריאתם בתורה גם על כללים פשוטים ובלעגי שפה ידברו. ומי לא ישתומם בשמעו כי בוגדים המה בשם א"ד ויקראו אותו מלעיל תמיד בתורה ובתפלה. וכבר דבר מזה בצדק הג' ר"י לנדא ז"ל בנוב"י מה"ק (או"ח סי' ב') וכיון שם בפרט על כת המתחסדים שאלה באמרו: עבור השמעת קולם כו'. וכן נגש הג' המחבר הזה גם בהקדמתו לצל"ח ברכות (ד' זאלקאוו, ובשארי דפוסים כבר נשמט כ"ז) סד"ה גם שם: „לא כמו אנשי דורנו המכנים לעצמם שם חסידים ואומרים „ברכים סודות, ואף שאינם מגלים סודות התורה כי אין אתם יודע עד „מה אכן הם מתגאים ומתנשאים, והרבה הי' להוכיח ע"ז אבל כשם „שמצוה לאמר דבר הנשמע כו'"; ולו יהי שאיזה קבלה תסתור את כללי

שבתי וראיתי את הגרי"ע הנ"ל מֵקל שלא כדין גם בחקי הדקדוק עצמם באמרו «כל מה שפלפלו בה בעלי חכמת «הדקדוק א"צ לדעתם כי רובה קשה ואבוד זמן בלי תועלת» (ונראה כי נפשו מרה בפרט על ספרי הרו"ה, בעל מחלקתו) וכ"כ גם הג' בעל חות יאיר בתשובותיו (דף קט"ז, ובהשמטות לדף זה) וז"ל: «באמת חכמת הדקדוק [מעוט] 3) יפה ומוכרת «לכל בר דעת כו' ואיך לא יבוש מי ששנה ולמד [ולִמד עד «שהגיע להוראה יורה ידין ו]אם ישאלנו בסדר תפלה לָמה «נשתנו נקודות ואוי"ן ונשבחך כו' וכו' אולם לבלות זמן «בפלפולים שונים בהם מענינים שאינם הכרחים הוא רבת «המבוכה ומעוט התועלת כו'» (וכמדומה לי שב"ד הג' ר"י לנדא בהסכמתו ע"ס הבחור — ברלין תקכ"ח — ובצל"ח ברכות כ"ז) 4), גם ראיתי

הדקדוק ועליה יסמכו אלה המדברים בלשון עלגים; אין לנו לזה כי מן הראוי לעזוב את הקבלה ולא לזוז מכללי הדקדוק כלל ועיקר כי אך המה לנו לעינים ובאורם נראה אור הפשט האמיתי (ע' וי"ל ס"ס קנ"א ושם סי' נ"א — וזכרתי מזה גם בסוף המערכה הראשונה).

3) אלה המוקפים בפני אלו"י מרובע הם אשר חסרו בס' תולדות אדם להרב רי"פ ז"ל מווילנא (ד' ע"ה ע"ב) אחרי כי המחבר נעתק שם מלה במלה בלי רמז המקום אשר ממנו לקחו. גם לא זכר על סוף דבריו את שם הגרי"ע ז"ל אם שהזכירו בזה שם ד' פ"י ע"ב. וכבר כתב על הרב המחבר הזה חכם אחד בהמגיד ש"ה נ' ... כי הרבה דבריו לקוחים הם מספרי המאספים והמשכילים שבימיו; ואמת הוא, ולדוגמא ראה שם בדף מ"ה ע"ב: „א"ה, כן יאמרו המושלים, שהבנן המשל, לאמת יולד בן כו' וכו' (עד ד' מ"ו ע"א), והנה נודע כי ממשל המשל הזה הי' הראשון רמ"ח לוצאטו ז"ל בספרו היקר לישרים תהלה, ונפלא שלא הזכירו אף ברמז? (וע' ברחובות קריה להרב רמ"ש צד 308 וראה צד 327 וההערה) אכן על רובי דבריו הלקוחים מס"א יש לדונו לכף זכות במה שכבר עומד ומתגלגל בהקדמת ספרו ואמר כי לקט דבריו מפי ספרים וסופרים.

4) הרב המקובל מוהרנ"א ז"ל בס' מעין גנים ספי"ב הוסיף לאמר: „חכמת הדקדוק היא פנה גדולה לתורה, אבל להיות בראותי שעוריה

שנטה לזה ראש הכמי הורנו הרמבמ"ן ז"ל בדבריו דברים אחרים על דקדוקי המלות באחד ממכתביו הנדפס בתולדותיו (לעמבערג 1860) כי: «מה יתן ומה יוסיף רוב דברים «פלפול ארוך בענין שאין לו יסוד מוסד» וסיים: «לכן על «דעתי שאין להעמיק בעיונים ההם הדקים כ"א במקום התועלת «להוראת התיבות כדי לעמוד על ידם על אמתת הכונה וכו' «זה תכלית מלאכת הדקדוק על דעתי ומן הגבול הזה אין «לנטות ימין ושמאל וכל זולתו ומה שחוצה לו אינו כ"א «יגיעת בשר ללא עזר וללא הועיל» עכ"ל. ובמח"כ גאונם הפריזו מאד על המדה, כי לכל משכיל היורד לעומקה של הלשון אין לגדור גדר ולצוותו לאמר עד פה תבוא ולא תוסיף אך עליו להרוש את כל סעיפיה, ולא יוכל לעמוד על הוראת הרבה תיבות באמתת הכונה אם לא יֵדע מקודם דרך נתיחו היטב (אשר ע"ז אמנם יודה גם הרמבמ"ן). והנה השכל הישר יורה כי לבוא להבנת מלה אחת לאשורה עלינו לעיין בראשונה על הרבה מלות אחרות ולעיין בדקדוקן הדק היטב עד שנבוא לדעת אמתת מלה אחת והוראתה אל נכון, וכבר רואים אנחנו באמת כי לפעמים מחקור דין אחד בדקדוק או מלה אחת בנתיחה נרויח לפעמים ענין שלם וכונה יתרה. מנקודה אחת קטנה — עיניני הרואות — יבנה לנו בנין שלם להתפאר, וכאשר ראינו כן בהרבה ספרי הדקדוק לאנשי שם וגם בימינו אלה התבונן נא לדוגמא בקצות דרכי הר"ש פינסקער ז"ל בספרו: המבוא (וע' «דברי זכרון» להה"ג קעללער בצופה להמגיד שנת תשועית נו' 8) ומי איפוא בידו אנך אשר לו נתן מדה נכונה קָמד אך כל היושר לבלות עליו זמן

„רבה בדור הזה כו' בכמה נתפקרו עי"ז מקבלת התורה בבע"פ יותר טוב „למנוע מזה כו'"; ונודע שבכל זה מבא בפי הרבה תורנים: כי מדקדק רשע ואפיקורס (?!) ולעומת הדעה הזאת כלה דברים נחמדים להרב רי"ה די מודינא בס' בית יהודה (ולהיות מעתקים בס"ם הרקמה) ויעשו לנפשך.

ולהוגיע הבשר לעזור ולהועיל? מי עלה שמים וירד במלא הפנים רשומות להורות לנו המקומות אשר אך בהם ראוי להתבונן ולא בזולתם? כל בעל שכל ישר ובלתי מתעקש אחשוב כי יודה להשערתי הברורה לפ"ד, כי אמנם לא למעוט התועלת ואף לא ליגיעת בשר תֵחשב כל יגיעת איש יודע ומבין בדקדוק הלשון להדור בחדרי משכיות כל ענפיה אשר אך אז יוכל לברר האוכל מתוך הפסולת ולהוציא האמת מהשקר (וכבר זכרתי מזה באחר ממאמרי הנדפס בהמליץ שנה ז') . ולא נקרא בשם «מדקדק» את כל הפורט על קצורי הכללים (שנתחברו ומתחדשים בכל יום) כעכבר על נבל, ויש לו רק יד בדקדוק הלשון, כ"א להזהיר בדבורו ותתוך לשונו הדק היטב (וכמו סופר וחכם לדעת רנה"ו בנן נעול) אשר לא יתכן רק עד שיהיה בקי בספרי הלשון ויִשַׁנְנו בפיו דעותיהם השונות למען יבחר ויקרב את כל הישר המבורר בעיניו, ויֵדע מהלכי הלשון בתִכלית השלמות, פְּעָלֶיה, והגיוניה, שמותיה ושמושיה אל נכון, וכבר מצאנו גאונים רבים אשר נתנו לב לדעת כל דעות בעלי הלשון בשקידה רבה, וכן גם הגרי"ע ז"ל זה העמיק בה למאד עד שהרבה לפלפל בה ע"ד הרבה הגהות התפלה בספרו לוח ארש (ואם שלא קלע בכל דבריו אל מטרת האמת) ולכן השערתי נראה נכונה כי כי שנטה שכמו לסבול עול התורה בעמק משפט הלשון לכל פרטיה בוודאי שמוכרחת (איש איש לפי כחו ותכונתו הטבעית) להקדיש איזה זמן מעתותיו לשקוד בלמוד תורת הדקדוק לעומקו 5), אשר אך זאת פתח תקוה לפניו

---

5) ומה שחזק הריב"ל (תע"י צד 27 הע' ב') מדברי הראב"ע ביסו"מ כי „האדם לעסוק תמיד עם כלי אמן ולא יגיע למלאכת הבנאי" ע"ש; אין זה דומה לסוף דעת הרי"ע. והראב"ע הגיע ללמוד התורה והחכמה, ועכ"ז חבר חבורים רבים ושונים ע"ש הדקדוק? ואלו לא כי הריב"ל אחז בזה למלא ישמור דברי הראב"ע, ומה היה? הנה טעה (או שכח) בהרבה כללי הדקדוק גם בדברים ידועים לתינוקב"ר כאשר הראיתי במק"א. —

לעמוד על כל פרטי הענינים המסתעפים מחבתו היתרה לכל מוצא פי דברי אלהים חיים. —

ועתה אשובה נא אל הדור האחרון, כי גם אתו מנויה וגמורה לסדר תפלותינו על צד היותר צח בדקדוק הלשון, וכמו ז) הרב רנה״ו ז״ל במכתבו „רחובות״ סוף פ׳ י״ז (וויען צד 204): „וראוי לנו לחלוק כבוד למלך הכבוד שכשנדבר לפניו בתורה „או נתפלל אליו שיהיו המלין כ ת ק ו נ ן ו כ ה ל כ ת ן״ (וע״ש כל הפרק, ותולדותיו בס׳ זכר צדיק). ח) הר״ר ישר מגוריציאה בספרו הנכבד „התורה והפילוסופיא״ (מאמר ב׳ פ״ג) הסגיר תוך דבריו המחכמים ע״ד הברת למוד להי״ק לאיש התורני כדברים האלה: „וכן בהתפללם אל אל חי לא ישגיחו על תקון המליצות „כפי כללי הדקדוק. ומזה נהיה לפעמים שתחת תְפלה יתנו תִפלה „באין מבין״. ט) החו׳ ב״ז בהקדמתו לתל״ע ד״ה ואחרי גלותי כתב: ומה שהוא יותר תמה מה שלא יֵדע דקדוק הלשון אשר הוא מתפלל בה ומספר בה כל בקשותיו כו׳. מלבד מש״כ בהקדמתו לס׳ „תפלה זכה״ אשר דרך במסלת כל מחברי דקדוק התפלה שלפניו שגם הם דברו מדעתם עד״ז וראוי להזכיר מהם אך דברים נמרצים שיצאו מפי הר״י סאטנאיו בעוז רוחו על אודות זה בהקדמת ס׳ ויעתר יצחק: „והאיש „אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע אל הרנה ואל התפלה המוגהת „ויתפלל תפלה קצרה, ר״ל מקצרת יד הצחות, הוא זה עתיד „לתן את הדין כמו האיש הבלתי חפץ לשמוע דברי רמ״א „בפסקיו״ ע״כ, ודע כי יש ויש עוד גם בדור החי הזה אשר הרבו להזהיר כמו אלה, ועזבתי דבריהם כי המה אך מעלים גרה ולא נמצא בהם חדשות.

והנה להשלמת הענין הזה אזכיר את רוב העמל בהגהות התפלה אשר התעסקו בהן ברהבה חכמים וגאונים והנני לפרטם פה אחד לאחד מהידועים לי. הראשון הוא א) המדקדק הר״ש סופר מפרעמעסלא, (נדפס לדוגמא מהערותיו על דקדוק התפלה, קונטרס מתחיל מש״ע בד׳ דיהרנפורט,

יוני לא ראיתיו — ובמגיד ש״א נו׳ 49 צד 105 כתוב כי סדור התפלה כ״י רש״ם עם הגהותיו בדקדוק נפלא למאד, ובהסכמת המהר״ם והמהרש״א ור׳ אפרים לונשיץ והשל״ה, הכל בכ״י ממש, נשאר ברכה בין כתבי הידות באוצר ספרי הג״ר שלמה נין ונכד לחכם צבי בארץ בריטאניא). ב) הרב ר״ח באכנער חבר ס׳ «בית תפלה» עם דברי דקדוק הרש״ם הנ״ל וטעמיהם, ובהגהות הרבה והכל בדיוק נפלא (לא ראיתיו גם הוא רק מצאתי נזכר בס׳ אור חדש לרח״ב זה ובהסכמות הגאונים שם). ג) הרב ר׳ עזריאל ובנו הרב ר׳ אליהו מווילנא הדפיסו ג״כ את סדור התפלה עפ״י הסדור של הרש״ם הנ״ל בתוס׳ הגהות ויצאו שלש מהדורות (ע׳ קריה נאמנה צד 102 103). ד) הרב המדקדק רש״ז הענא תקן ודייק סדר תפלה וחבר ספרו: שערי תפלה. ה) הגאון ר׳ יעקב עמדן אסף ג״כ הגהות הרבה בסדוריו וחבר עוד ספר מיוחד בשם: לוח ארש. ו) הרב המדקדק ר׳ מרדכי דיסלדארף בסדר תפלה שלו הנדפס בק״ק פראג (שנת תקס״ד). ז) «הרמ״פ» בהגהותיו על סדר התפלה (כן נזכר בס׳ ויעתר יצחק — ואנכי לא ראיתיו). ח) הגאון ר״י ברלין «לא נתן תפלה לאלהיו בלא שם לבו על מה ארניה הטבעו עד שהגיה גם סדור התפלה אשר כבר נדפס בתקון שלמה (ד׳ דיהרנפורט תקס״ו, כמו שמובא בס׳ אוצרות חיים אות ת׳) גם שם הראה נוראות הפליא פלאות כו׳» (הקדמת התן המחבר לס׳ מיני תרגימא) ואני ראיתי הגהות שונות מאת הג׳ הזה גם מעתקות באיזה סדורי התפלות. ט) הרב ר״י סאטנאוו הדפיס סדר תפלה עם ספרי «בית תפלה» «ויעתר יצחק». י) החכם ב״ז, סדר תפלה עם ס׳ תקוני התפלות (והוא מלבד חדשות הרבה שהביא לנו, העתיק במקומות רבים את דברי הרי״ס, מבלי הגיד אמנם כי ממנו לקחו). יא) החכם ר׳ (משה) טובי׳ (פעדער) בן צבי בספרו ההשגות אשר כנהו בשם «להט החרב המתהפכת» (ובסוף ס׳ זה כתב לאמר: «ידע אתה המעיין כי לא הבאתי עשיריה ממה שיש עוד להשיג עליו — על הרי״ס —

«ולהרוס פנותיו אשר יסד בבית תפלה שלו, הכל יבוא במשפט «על כל נעלם בזדון ובשגגה בסדר התפלה אשר לנו אם יחיני «אל חי וקים») . יב) המדקדק ר׳ אהרן לבית לוי בעבותים חדשים בסוף ספרו ההשגות «עבותות אהבה». יג) הר״ר יעקב באבאני בספרו: ישרש יעקב (מצאתיו נזכר באיזה ספרים — ואנכי לא ראיתיו). ווידי״נ הרב ר״מ פלונגיאן הראני בס׳ תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה להר״ר מרדכי שלמה גירונדי ס״ט (טריעסט 1853) מערכת הב׳ שכתוב: «ובשו״ת יוסף אומץ סי׳ יו״ד הזכיר ספר יד) «יסוד הקיום» (להר״ר בנימין אישפינוזא, אחד מרבני תונים) לחלוק עם ס׳ ישרש יעקב באבאני על דקדוק לשונות התפלה» (אח״כ מצאתיו נזכר גם בשם הגדולים ח״ב). טו) הרב המדקדק ר״ו היידנהיים בסדוריו שפת אמת ושפה ברורה. טז) החכם ר״צ לנדא בסדור נהורא השלם שנדפס עם הערות «עיון תפלה».

אלה הם אשר יעמדו לנס עמנו כי הגדילו לעשות. מלבד הגר״א ז״ל בהגהותיו בשו״ע או״ח שלו, ועוד מחברים מפוזרים בהרבה ספרים ובפרט בספרי הדקדוק אשר גלו לנו כה וכה הגהות שונות בסדר התפלה כמו בספרי ריב״ג ר״ש פרחון וראב״ע, בס׳ הזכרון (כ״י הובאו קצות דבריו באוצר נחמד ח״א מכתב 32) ובספרי הרד״ק והרז״ה ועוד הרבה מאחרוני המדקדקים. על טוב יזכר שמם לעד!

והנה כל משכיל המתחקה על שרשי כל הדעות הנאמרות כפי מדקדקים שונים אשר עמדו להגיה סדר תפלותינו יבחן ויראה מפעלות הרב המדקדק ר׳ וואלף היידנהיים ז״ל 6) בהגהות סדוריו: שפת אמת ושפה ברורה כי גדלו, ונעלו השפתים בדיוקם ותקון סדורם על כל אשר לפניהם. הנה הוא אחד מאנשי השם הנודעים לתהלה בעמלו גם הוא ברוב ימיו, רק להועיל לבני עמי, ולהורות דבר צחות בתפלה. הוא

---

6) נולד בפפד״מ בשנת תקי״ז ומת בה י״ז אד״ר תקצ״ב (ר״ב „הבכורים" ח״ב).

בחן וחקר ועמד על כל מלה ומלה, ובשכלו ועמק עיונו זקק וצרף כל דברי המדקדקים שקדמוהו. ועוד הגדיל לעשות, נוסף על כל אלה, בהרחיקו מעיני העם רוב מאמרי הריני מוכן ולשם יחוד אשר הגדילו ע״ז גערה רבים מגדולי עמנו, ולא הטריח על הצבור יותר מדי במזמורים ומאמרים מאוחרים ועוד כאלה הנגלים לכל מבין מדעתו.

והנה סדוריו אלה לרוב יקרתם מושכים אליהם את עין כל מדפיסי סדורי תפלה בערים שונות, כן להדפיסם כדמותם וכתבניתם בדפוס רעדלהיים, וכן בשארי דפוסים יאחזו להם דרכי הרו״ה, אשר לב מי כל חובב תפלותינו וצחותן לא תגל נפשו בראותו כי כשרון דעת הרב הזה עשה פרי וככל אשר הורה לנו זקן בית הדקדוק הזה נשמר לעשות. אפס כי כל אלה לא יספיק לכל איש החפץ להתבונן בעין בחינה על טוב ויופי הפעולה ההיא לדעת ולבחון כל הגהה היוצאת מתוקנת מתחי׳ החבר המחבר הזה: עד כמה יצדק בה, כי לפעמים הרבה נראהו אוחז דרכו הישרה בעיניו (ואין לנו אם מלבו הוציאה או אחר הולידה) ונעלם ממנו טעמה ונימוקה, וכ״ז הוא באשר מסר לנו הגהותיו תפלות מבלי הגיד לנו פשרן ומבלי הגיה עליהן אור דעתו אשר אולי נכוחה היא וישרה. ואם כי רבות שמענו יוצא מפיו זכר שם חבורו „הגהות התפלה״ או בשם „ה״ב״ (הלכה ברורה) כי שם ברר הכל בטוב טעם, אך לדאבון נפש כל משכיל לא נודע מה היה לכתב ידו זה אשר עוד לא זכינו להנות לאורו. אשר ע״כ מצאתי את לבבי לחקור בפסקי הגהות שונות בתפלה (ועם זה לא חדלתי לאסוף הערות על עצם הנוסחאות המקובלות) ולראות אם יש נכוחה בדעת הרו״ה בכלל, ועד כמה צדקו המדפיסים, אשר מבלי משים ילכו בעקבותיו, בפרט. ובזה אקוה כי כל קורא ידינני בצדק כי אני אך את האמת דורש, ואם היטבתי לראות או שגיתי ברואה, הכמי לב יראו וישפטו.

א) הריני מתעטף גופי בציצית. כל מבין משכיל בפניס לשון המאמר הזה הלא ירגיש את עצם כבדותו בסגנון לשונו ונהוה מלותיו. ואם נבוא להשוותו ללה"ק הצחה נראה התרחקותו ממנה (ברובו גם מדרכי המשנה) בשלה הדברים: א) מתעטף. ישתמש להוראת בה"ק או הפעיל; והוא נגד הוראתו בהתפעל הבא לכסוי רוח ונפש ע"י רוב הצרה שבאה על האדם ומושאל הוא בזה להתכסות הגוף במעטפה (וע' המפרשים שפירשו מלשון התרגום: מעיל לדקה יעטני, עטפני ובדחז"ל, ברכות ס' ב', כי הוה מ ע ט ף בציצית לימא ל ה ת ע ט ף; ויש שדחקו ע"כ ואמרו כי יורה גם על עטיפת הרוח ו ה ש כ ל — „זובר שלום" להרי"א לנדא, ווארשוי 1863, והר"י אבן כספי, אגרות יסר ה"ב צד 53 —) אבר לפ"ז דחוקה מאד מלת „גופי". ועוד עלינו לדחוק ולאמר בפי' הכונה: הנני, בחפצי (או עתיד) להתעטף כי ברכת „להתעטף" הנאמרת אח"כ היא עוברת לעשיתה (כמ"ש בתשובת שאגת אריה סי' ל"ג) והראוי א"כ לברר ולאמר במקור (וכן מצאתי עתה שהעיר מזה ג"כ בעל „זובר שלום" הנ"ל) אם לא שידע מחבר הפיוט הזה מהכלל הנאמן במקרא כי ההוה יבוא לפעמים ת' עבר או עתיד — ב) התקשרות המאמר «הריני מתעטף כו' וכן תתעטף כו'»; אינה עולה יפה בעיני, ויותר הי' ראוי להיות «כ ש ם שהריני כו'» וכאשר כ"ה שם בענין השני. ולא נמצא אמנם זה הדרך במקרא רק בשירים כמו המה ראו כן תמהו, תהלים מ"ח ו' ועוד, ולא בדברים פשוטים כאלה. ג) יִנָּצְלוּ נפשי כו'. הי' צ"ל תִּנָּצֵל תִּנָּצַלְנָה, אם לא שנאמר גם בזה כי העברים אינם נשמרים להקפיד על לשונם בכמו זה בכ"מ (וכד' הראב"ע במקרא — ע' ויעתר יצחק סי' פי"א, והגהת רו"ה בסדוריו אצל והחיות יפורדו —). ד) מן החיצונים. הראוי להיות בשלימות המאמר, לפי הפשט: מֵהַרְהוּרִים חיצונים; ור"ל שאין להרהר בהם כ"א מחוץ לבית ה' — ונמצא עד"ז גם במקרא מעטים וע"ד הזרות.

והנה באמת אין אנו אחראין בפיוט זה ליישבו על מכונו אחרי שמשטן קדמונינו לא יצא, ואין אנו הייבין לתת בו טעם לשבח בדרך רחוקה, (וכאשר כתבתי למעלה צד 28).

זאת לא זאת — עוד הלביש המיסד את הפיוט הזה בכונות סתומות ונעלמות, כי מה יבין בעל הפשט באור של הציצית? ענין הלוקא דרבנן ועליה נאה בעוה"ב?? ואין אלה כ"א מליצות נסתרות

לאנשי סוד ולבעלי קבלה אשר אך הם ישגו מזיו אור המאמר כולו ולנו אין עסק בנסתרות והנגלות בו אך שפת יתר וטעם לפגם.

ומאד אמנם אתפלא בזה על הרו"ה במה זכה לו המאמר הזה להניחו על מקומו בשלום כבכל הסדורים שלפניו? ולא ידעתי ההבדל שמלא בינו ובין המאמר: לשם יחוד כו' שהשמיט בצדק? גם שניהם אין מן הראוי להביאם בקהל התפלות וכבר החליט הגאון הצדיק הר"י לנדא ז"ל (נודע ביהודה מהדורא קמא חלק יו"ד סי' צ"ג) שיש לבטל לשם יחוד וכיוצא מלאמרו כלל גם מהראוי שלא לכוין ג"כ בכונות חיצוניות 1) וכ"כ גם הגאון החכם ר"מ מאליע בספרו אלפי מנשה (ווילנא תקפ"ג) דף פ"ד ע"א (ע"ש) ועוד רבים מגדולי חכמי עמנו. והנה אף שיצא כנגד הג' מוהרי"ל הנ"ל אחד מראשי החסידים (בעה"מ ס' סדורו של שבת ראה ס' שער התפלה) לענות סרה על כל דבריו; לא יפול אמנם מזה לב כל משכיל אחרי ראותו כי כל השגותיו מדברי קבלתם וחסידותם נבעו, וכבר נודע כי כל דעות הכת הזאת רחקו מכל גדולי עמנו והגר"י לזה בכללם, (ראה למעלה צד 67 בהערה). —

ב) הנני מֵבִין כו'. גם המאמר הזה הקדום בחבורו ממאמר הנזכר (סי' א') לא נמלט מקצת מלות קשות ההבנה, וכן המדקדקים לא השגיחו בו לברר איזה מלות בנקודותיהן הראויות להן עפ"י הדקדוק הישר, כמו: א) בעליונים ובתחתונים. הראוי להיות מובנם מבורר: בעולמות (רבוי נמצא גם במשנה — עוקצין ג' י"ב) העליונים, ובעולמות התחתונים. ב) יִתְמַשֵּׁךְ עלי. התפעל מחודש — גם קמץ המ"ם בכל הסדורים, ואף בסדורי רו"ה, לא ידעתי מהו; ואולי הוא טעות שנפל בכולם, ובאמת כונת המאמר

---

1) נכלל בדבריו גם: הריני מזמן, שלפני כל ברכה והודאה ונפ"ז לא בדין השאיר גם אותו הרו"ה בכל המקומות. — והנה כל אלה אינם שייכים לאמירת פיוט הריני מכין בהנחת תפילין; בשגלתי גם לג' מוהרי"ל לא מנע מלאמרו מטעם שלא נמצא בו כונת מיוחדת וסודות נעלמים רק מספר בפיו את כל אשר מכין בלבו לטעם המצוה, (ע' עקידה שער ז' ומאור-עינים אמרי בינה ד' פ"ז ע"א, ברלין תקנ"ד בשם פילון היהודי). —

לא היתה הסרה כלום אם הי' כתוב: יִמָּשֵׁךְ, בנפעל. ג) וַיַּנִּיחֵנוּ היו"ד בפתח גם בסדורי רז"ה ורו"ה, וטעות הוא כי צ"ל וְיַנִּיחֵנוּ (וראה הסי' הבא). וכן ד) נקודת וא"ו בְּנוֹתֶיהָ בכל הסדורים בקמץ, אינה נכונה שהראוי להיות הו' בשוא (כי הוא השלישי ממקום הנגינה) ובוודאי ההבדל שבין פַּעֲלָה לְמַעְלָה הוליכם תועה לנקד גם בכנוי הרבים בקמץ (ע' תל"ע סי' קפ"ז).

ג) לְהָנִיחַ תפלין. כן הדפיס הר"ו היידנהיים ולא נתן מקום לדעת רבים לנקד הה' בפתח ובדגש כגון שהחזיקה הר"י שאטנאוו (ויעתר יצחק סי' א' וד') וכ"ד הה' ב"ז בתקוני התפלות (סי' א') ובאוצה"ש (סוף ב' נוח) מטעם כי עיקר מצות תפילין אינו לכונת מנוחה כ"א להשימה ולעזבה במקומה (ע"ש דבריהם שהאריכו בזה). ולפ"ד כלל ההבדל הזה בין שרשי ינח ונוח אינו כולל כי כל: וַהֲנִיחוֹתִי חמתי בם (יחזקאל ה', י"ו וכ"א — בזכר גם ב"ז באוצה"ש שם מלבד שימה והשכנה) וכן לְהָנִיחַ ברכה אל ביתך (שם מ"ד — בהביאו הרב"י, בעוא"ח סי' כ"ה, לראי' ע"ז) שבוודאי הכונה אינה רק מנוחה כ"א שימה ועזיבה במקום, המה יתנו עדיהם להצדיק דעת המנקדים בזה: לְהָנִיחַ, בקמץ. ונוכל לאמר בדרך השערה כי על כן נשתני אלה בתמונתם משרש ינח, שהם מהוראתו, בעבור כי הפעולים המה מקריים: חמה, ברכה (ולא מצאתי לזה יוצאים במקרא מלבד ולא דקה לארץ הניחו, עמוס ה' ז', מה שאמנם תפארת המליצה נעלה בזה למאד —) וכן יש לקיים נקוד הה' בקמץ גם בנידון שלפנינו לפי דעת האומרים כי מיסדי הברכה הזאת בחרו בלשון «תפילין» (ולא טוטפות שבמקרא) לכלול גם הוראת הפרשה והבדלה או כדומה לזה (ע"ש עיון תפלה והובא שלום) ועוד הלא נודע כי הרבה ברבים מנע"ו נגזרים מנפ"י והנחים אינם שומרים תמונתם בכל מקום (ע' ביהה בשלם הנשמות צד 13 — ומשלול ל' ול"א נקוד —) אבל ע"כ נכון פי' מלת וַיַּנִּיחֵהוּ בגן עדן כו' (בראשית ב' ט"ו) 2) שהוא כמו וַיְנִיחֵהוּ. וכן הַנִּיחוּ לו (ש"ב ט"ז י"א), אינו

2) כבר אמר וישם שם את האדם. והוסיף לאמר ויניחהו, כמו שמניח חפץ במקומו בנחת ובשימת עין (הרכסים לבקעה, שם). ומתאים לפ"ז להוראת: וַיְנִיחֵנִי בתוך הבקעה (יחזקאל ל"ז א').

מַנִּיחַ לו לישון (קהלת ה' י"א) תחת הֲנִיחוֹ, מֵנִיחַ (וכ"ז בחולא"ש שבוא גם שני אלה האחרונים בשרש נח? ועי"ש ש' ינח).

ד) בשיר אדון עולם לְעֵת נעשה. הא' ב"ז בתקוני התפלות סי' ע' אמר להחליף את הלמ"ד בבי"ת «כי דרך הל' לשמש על זמן עתיד כמו לעת ערב יהיה אור (זכריה י"ד ז') ודרך הב' לשמש על זמן ההוה וגם על שעבר כמו ואותי צוה ה' בעת ההיא (דברים ד' י"ד) כו' ויצא הדין יהיה שנכון לאמר בעת נעשה» ואין הצדק אתו כי כתובים רבים יסתרו לכלל זה כמו אשר חשכתי לעת צר (איוב ל"ח כ"ג), בעת ההיא אביא אתכם (צפני' ג' כ') ועוד רבים (וע"ש יתר דברי ב"ז ובתל"ע ש"ש שמ"ד ושמ"ה —).

ה) לעת נַעֲשָׂה. הע' בח"פ וכן וְאַחֲרֵי כִּכְלוֹת הכל; הח' בח"פ כמציאותם במקרא, והשואים אם נעים או נחים לא יגרעו יסודות השירים לפייטנים אשר שקלו תנועותיהם במספר, כידוע. כן הנחים גם בזה השיר: כִּבְלוֹת הכל, יִמְלוֹךְ נורא, נוסדו אצל המסדר ליתדות, וכן החטפים הנ"ל לא נחשבו ליתדות מדרכי משקל השיר הזה (וע' מיני השיר להר"א בחור ש"ס המהלך להרמ"ק 3) וראוים להיות כדרך בואם במקרא. וכתבתי כ"ז יען ראיתי להרי"ם בבית תפלה (סי' י"א וי"ב) ובויעתר יצחק (סי' י"ד וט"ו) שכתב שצ"ל שואיהם נחים מטעם שבאר בב"ת (סי' ד') אצל «לאהדותו» בשיר יגדל: כי לא לתקוע שתי יתדות רצופות; ולא התבונן כי אנו לשואים נעים צריכים בזה (וטעמו זה ע"ד נעשה הוא אך טעם לפגם —) ולפי הנזכר גם החטפים כנחים יתחשבו פה. אולם לאהדותו יוכל להיות בשוא פשוט, ולא מבטלם ג"כ האומרו בח"פ כי המשקל אינו מבורר. —

---

3) לפעמים נוהג דין הח"פ בגרונית כשוא פשוט במלה בלתי גרונית גם במקרא, ע' תל"ע סי' כ' והערת ר"י הורהדנער ללוח"ת כ' לתנועות ותבין שנעלמה מעל הרז"ה גם הבנת מוהרש"ד בת"ם ע"פ ולוט בא צוערה באמרו: מש"כ הרז"ה שהשוא נע כו', לא ידעתי איך יעשה הח"פ נח, ואולי כוונתו למחוק הפתח שבכל הס' כו' ע"ש, ואם שאין להרחיק בשתי ידים גם דבריו לחלק בין ת"ק ות"ג לפני השוא עכ"ז נכון הח"פ גם בלא זה.

ו) וברא בו כו' חֲלוּלִים. הרי"ש החליט (בית תפלה סי' נ"ז, ויעתר יצחק סי' י"ט) כי האומר חלָלים ג"כ לא הפסיד הכונה. ונכוח דבריו אם לא מטעמו שם (שכבר השיג עליו בצדק הה' ב"ז בתקוני התפלות סי' י"ג, ויש לי עוד דברים בזה ואין פה מקומם) אך מטעם כי כן הנוסח הזה הלקוח מלשון תר"י (יחז' כ"ח י"ג): ברם לא אסתכלית בפגרך דאתעבד חללין ונקבין דאינון צורכך דלא אפשר לך דתתקיים בלא אנון כו'. והעיר על המקור הזה, הריב"ל בספרו בית האוצר צד 248 (וע"ש), ומצאתי שכבר כתב כן מפורש הר"ש פרחון במחברת הערוך חלק השרשים (ש' תפף): ומשום זה הפסוק (הנ"ל) תקנו רבותינו אשר יצר כו' חֲלָלִים, והאומר חלולים טועה הוא כו' (וכ"כ שם למעלה בש' חלל). והנך רואה מזו הדעת של המדקדק הקדמון הזה (אשר לא זכינו לאורה עד שנת תר"ד) שהכרע לקרוא חל' בקמץ נגד הדעת המוסכמת אצלנו. —

ז) בְּפִינוּ וּבְפִי עמך. יפה העיר הה' ב"ז בת"ה סי' נ"ז כי לשון רבים הבא מיחיד פֶּה במקרא איננו רק אצל הרב, וסיים: «ובזה יצדק הרז"ה בש"ת [סי' י"ג] שבעבור היות לכ"א רק פה אחד לא יתכן לכנותו בכנוי הרבים, והרי"ש [ב"ת סי' כ"ד, וי"צ כ"ו] לא הבין דבריו»; ואני אוסיף עליו שזהו מסגולת הלשון להקרא כולם בשם אחד, רצוני: אף כשידובר ברבים יבוא השם פִּי בל"י כמו פי ישרים, בפיכם, ועוד. והסגולה הזאת איננה מצטרפת לאברי ראש ולב אשר מהם הקשה הרי"ש שם (ראשי בני המלך, בלבותם, ועוד) והטעם להבדיל ביניהם עדן לא ידעתי רק ראיתי כתובים רבים מכוונים לזה. וראה זה עוד מצאתי שכ"ה יַד העדים (דברים י"ז ז') פי' יד כ"א מהעדים, והראב"ע בפירושו שם כתב לראי' מן ויתם לבב העם; ואין הנידון דומה לראי' כי ע"כ הוא שם הקבוץ ויוכל לבוא גם בל"י. — ומש"כ הרי"ש בראש דבריו (שם בב"ת ובוי"צ): שהאומר בפיותינו ובפיות עמך; ונוסח הגמרא לא יגונה כי ב' מיני רבוי כו'; לא עיין ע"ז יפה בגמרא כי הנוסח בכל הדפוסים שראיתי (ברכות י"א ב') בפינו ובפיפיות עמך, ונוסח פיפיות אמנם מגונה מאד לפי דרך הלשון הצחה.

והנה מכ"ז מבואר כי לא צדקה הגהת מהר"ם שנזכרה בבאור

הרו"ה לפיוט היה עם פיפיות וז"ל: «בגליון כ"י של ק"ו כתוב «מהר"מ הי' אומר פיות, כי לא מצאנו פיפיות כ"א אצל חרב וכ"ז «והראב"ע בפי' לקהלת העתיק פיפיות והתק» ע"כ, ולפי הנ"ל גם בתיקון לא נאמנו יחדו. ולפלא בעיני שבאבינו מלכנו הדפים הרו"ה: חתום פִּיּוֹת משטינינו; בוודאי בעבור שנטה בזה לדעת המהר"ם והנכון גם שם להיות: פִּי (וכד' הרז"ה בש"ת סי' קל"ה וכן נדפס שם בסדור תפלה זכה). —

ח) והראיון. כבר הלך לב המדקדקים בנקוד המלה הזאת אשר אין הכרע לו במשנה כי «אין לנו קבלה בנקוד המשנה» כלל, ואענה אף אני חלקי לברר דעותיהם. הרז"ה בשערי תפלה (סי' י"ח) השיג על ר"ע ור"א שנדפס על ידם והֵראיון כי אין דין הא' להשתנות להרחבה 4) ועוד שלשון ראי' לא נמצא בבנין הדגש כלל, משא"כ משקל הֵרָיון שנמצא הֹרָה (איוב) שהוא מהדגוש, ובאמת משקלו פִּרְזוֹן וכדומה. והנה יסוד כללו בזה שלא נוכל לגזור מסברה שֵׁם מבנין אחר מבלעדי בנין הפעל הנמצא בשרשו אין לו יסוד מוסד כלל שהמשנה ירבה בו הפרוץ על העומד, ולדוגמא ראה מלות זִכָּרוֹן שִׁגָּיוֹן הִגָּיוֹן שלא נמצא מהם מזה הבנין פעלים כלל; וכן חֶסֶד לא נמצא בקל, וְזִמָּה אינו רק בקל ולע"א, אגרת מן אוגר, לשון אסיפה (לבד לד"ק — ע' עליו באוה"ש), בטחון (מ"ב י"ח י"ט), בטוחה ובטוחות למרגיזי אל איוב י"ב ו') ל"נ בבנין הזה פעל כלל 5), קְפָּדָה (יחז' ג' כ"ה) מן קִפַּדְתִּי (ישעיה ל"ח) ועוד רבים 6) (וכ"ה

4) ע' דבריו ביסוה"נ שער השמות יסוד מ"א ובלוה"ת מ' לשמות; וכל זה מתנגד להרבה כתובים שבמקרא וכמ"ש בעל המסלול נ' לשמות, אולם ד' הרד"ק במכלול (ע"ש דף נ"ח א' וס"ה א', ד' ליק) ובפרשים כי אין דרך לבוא תשלום הדגש רק על ה' ח' בלבד; וכ"ל עוד מדקדקים. —

5) ידעתי דעת חד מן חבריא שהביא מוהר"י ברי"ל בבאורו לתהלים (קמ"ו יו"ד) כי בטחו שם הוא מבנין הכבד; ולא בטח בה לבי כי דעת יחיד היא אשר הלך בבטחון בדרך רחוקה.

6) וע' באור הפעלים שנמצאו מגזרת השמות לר' יהודה בן בלעם (השרון

בדאז"ל למרבה מאד) אשר יעידו נאמנה על שגגת הכלל ההוא שהלכו בו לתומם מדקדקים רבים כמו הרד"ק במכלול (במשקלי השמות), בעל המסלול ס' לשמות ותל"ע סי' קס"ז 7), ועוד. כן ע"ד הֵרָיון שנגזר מן הֹרָה שהוא שפֻעל לדעתו; אם שכ"ה ד' הרלב"ע והרד"ק יותר נכון לפי הענין שהוא מבהק"ל ע"מ פוּנָה והכונה מפורשת שהלילה התפאר כי האשה הנה היא הורה בן זכר... (אח"כ ראיתי שפירשו כן גם החכם רמ"ל בבאורו «בינוני לנסתרת» אך לדעתו חסר ל' היחס: לגבר; וכבר הֵעיר ג"כ רבינו ישעי' האחרון ז"ל מטראני בפי' כ"י לאיוב — הובא בלופה להמגיד שנה חמישית נומר 6) 8). ומש"כ הרז"ה כי לשון ראיה לא נמצא בבנין הדגש, אחשוב כי לא למותר יהי' להליע בזה הדבר ששמעתי מפי אאמ"ו הרב נר"ו בשם הרה"ג מו"ה יהונתן זצ"ל רב בעיר ליובשע שהטעים פי' הגמרא (נדרים ל' ב') הנודר מרואי החמה אסור אף בסומין כו' מדלא קאמרינן הרואין כו'; ופירש"י: אבל עתה שכתבו מרואי משמע ממה שהחמה רואה אותן, ולכן אסור אף בסומין; שלכאורה בלתי מובן דרש הגמרא לפרש היפך המכוון מן רואי החמה שהוא: הרואים את

שנה ג' נו' 28, 29). וראה זה מצאתי בלופה להמגיד שנה ששית (נו' 16) במאמר דבר בעתו להרר"י הנוי (צד 127 הע' 11) שהעיר גם הוא מסתירת הכלל הזה בקצרה.

7) ע"ש בעל הערות — ודע כי טעה שם בהשגתו מן גונב גנב כי השרש הזה נמצא גם בקל גם בפעל.

8) לדעת רש"י (איוב שם ובראשית מ"ט כ"ו ע"ש הבנת המקרא) והר"י חיוג (ע' שרשי רד"ק) שפירשוהו על האם הגורם ההריון הוי' מלת הרה מבנין המרובע; או מהפעיל (וע' באור הרש"א מהרובשוב) · ודעת ב"ז (אוצה"ש ש' הרה) כי היא מהֻפעל מש' הרה וכמו יוּלד; איננה מסכמת עם דקדוק המלה לאמתו שראויה להיות הֻהֳרָה ע"ד הֻהְפַּךְ (איוב ל' ע"ו) וכ"ה הֻגָה (ש"ב כ' י"ג) שהביא ב"ז בשרשו מהֻפעל; וג"כ הי' צ"ל הֻהֲגָה וכמו שהשיג בזה המבאר שם (לד' ר' יהודה ור' יונה) אמנם גם הוא לא נמלט מזרות אחר כי אם הוא מהפעיל לפי דעתו, ושב על עמשא הנז' בפ' שלפניו, היה ראוי להיות הֻהֲגָה?

החמה? אך אם נתבונן בעין בחינה נראה שרצון המשנה בלשונה: רואי החמה הוא: נראי החמה, ותחויב היות מלת רואי בזה מבנין פֻעל ולא מבהק"ל (והוא"ו להורות קריאתו בחולם שהוא לתשלום דגש הבנין) משא"כ «מן הרואין» סתם, ע"כ. ולפי דבריו אלה האמתים בפי' לשון המשנה נפרש כה הכתוב: ויותר לרֹאֵי השמש (קהלת ז' א', ע"ש פירש"י). וכבר נודע כי למפרשים רבים ושפו עצמותיו לא רֻאו (איוב ל"ג כ"א) הוא מלשון ראיה. —

ועתה אשוב לענין ההגהה ואומר כי הרי"ש (בבית תפלה סי' כ"ו, וי"ל כ"ח) כתב כי לא יתכן להוציא מלת ראיון ע"מ פִּרְזוֹן כי לא מצאנו ע"ז המשקל מזו הגזרה רק מהנדגשים או מן הקלים שפאיהם בת"ק כמו גִּלָּיוֹן הִגָּיוֹן חִזָּיוֹן כו' והקלים אֶבְיוֹן הֶגְיוֹן חֶזְיוֹן, גִּלְיוֹן 9) כו', ולפ"ז אם נבוא לבארו ע"מ הקלים וכד' השע"ת לא נוכל עשוהו בלתי אם ע"מ פַּעֲמוֹן אַחֲרוֹן אשר יבא ע"מ ע ל י ו ן כו' כמוהם כמוהו יתכן לאמר הראיון בפתח הרי"ש, ע"כ. ואם כי דבריו נכונו מצד עצמם, ואשר ע"כ אחז בהם גם הרו"ה בנקדו כן גם הוא בסדוריו; לא יועלו אמנם יפים ונאוים בעצם המלה הזאת שאנו דָנין עליה, כ"א נשקיף היטב על עצם מקור המלה ותולדותיה הלא נראה ברור כי הנון שבסופה נוסף הוא מראשית המשקל בלשהמ"ש עולת ר א י ה, ה ר א י ה מעה כסף (פאה א') ונתרחב עוד השם הזה ונֶאמר בנון מוחלף מהה"א, שבא בעצם וראשונה, כדרך התחלפותם במקרא וכמו אֵלָה אֵלוֹן, אַלָּה אַלּוֹן, גבעה גבעון (וכמ"ש הרב רי"ו בבאורו לדה"א ב' י"א) וכ"ה נערה (יהושע ט"ז א') נַעֲרָן 10) (דה"א ז' כ"ח — וכמ"ש שם בביאור) איש מִדָּה (דה"א כ' וא"ו, ע"ש

---

9) לא מצאתי' נפרד ובגִלְיוֹנִים דעת רבים כי נפרדו גִּלָּיוֹן הנמצא, וכן גִּלְיוֹן עצמו הרבה מכניסים אותו בכפולים, לכן לא תחד הראי' הזאת בקהל שאר הראיות. —

10) לפ"ז בטעות נדפס בש"ס, קטנה דמן נ ע ו ר ן (חולין ה' א') וצ"ל נערָן (וע"ש בתוס'). והנה מה שיש לי לדבר בנידון החלוף הזה לדעות המדקדקים הראשונים והאחרונים הנם כתובים אתי בארוכה במק"א ואין פה מקומם. —

באור) איש מָדון (ש"ב כ"א כ' — ונוסף ע"י חלוף זה הוראת החוזק והאומץ במקרא וכמ"ש המחבר הנ"ל בהערתו לסוף דה"א —) וע"פ ההתחלפות הזאת הנהוגה רבות במקרא , נתחקה על נקוד מלת ר א י ה בדחז"ל ונאמר כי אפשר לנקדה רְאָיָה ולהשוותה למלת וּרְאָיָה בן שובל (דה"א ד' ב') שלד' הרד"ק שם הוא הָרוֹאֶה אלי המנוחות (שם ב' נ"ב) שאיננו ש"ע פרטי — ואף אם נאמר שהוא שע"פ 11) עכ"ז בלתי ספק שנוסד על הוראה מיוחדת בלשון והיא ההוראה כאשר חקרה הרד"ק. ולפ"ז בנון המשקל ג"כ נ"ל הנקוד וְהָרְאָיוֹן (כד' הרז"ה , ולא מטעמו) . ואם אולי לא ישכים לזה הקורא, הנה יודה לי עכ"פ כי גי' וְהַרַאיוֹן בפתח הרי"ש (לפ"ד הרי"ם , ואחריו הרו"ה) היא גרסא מוטעת כי אחרי שנתברר שבודאי נמשך מן ר א י ה בלי נון הנה לא יתכן לנקדו רַאיה (כמורגל בפינו לאמר בדחז"ל עליו הַרַאיה 12) כ"א רְאִיָּה ע"מ פְּנִיָּה עֲשִׂיָּה ועוד הרבה בדחז"ל וכדרך התלמודים שעשו שמות הרבה ע"מ פְּעִילָה , ובחרוהו ביותר להכנים בו גם משקלי פֶּעָל וּפְעֻלָּה שבמקרא (ע' שיחה בעוה"כ נד 34) ועוד בראוי יותר להשוות נקוד המלה שנתחדשה בפי חז"ל, לנקוד המלה הנגלאת דוגמתה במקרא , והוא אל רְאִי (בראשית ע"ז י"ג) שהוא שהמ"ק ע"מ עֳנִי דְּמִי , (וכן בדחז"ל : לא ראִי זה כראִי זה) וא"כ נ"ל וְהָרְאִיוֹן בהשארת החירק על מקומו (ואין לאמר שבא בהרחבה ע"ד אֵברים אמרים — ע' להלאה אצל כל אברים שפלגת — אחרי כי כן בהמשקל הראשי בלי הנון בא ג"כ בלתי מורחב —) . ובזה נוכח ונראה פשר ההגהה הזאת לאשורו . —

ט) וּגְמִילוּת חסדים . לפ"ד הרי"ם (ב"ת סי' כ"ז , וי"ל כ"ט)

---

11) ואל יראה בעיניך כזרות אם עוד אוסיף לאמר כי הה"א לא מן השם הוא זה אך הוא לידיעה וכבר נמצא דוגמתו בדה"א ז' י"ח: הַמּוֹלֶכֶת ועוד . והטעם בזה ע' ראש ס' בית האוסף להר"ם לעווינזאהן (ווילנא תר"ט) . —

12) הרב וויס בספרו משפט לשון המשנה הביא משקל רְאָיָה (זבחים פי"ב מ"ה — אין לא ראינו ר א יה) ע"מ פְּעָלָה , רְאָיָה (ראש חגיגה) ע"מ פְּעִילָה (צד 100) , ושם (צד 101) הביא רֵאיוֹן (ראש פאה — וכן נקד הרב דר' גייגער בספרו . . .) ; ואני לא ידעתי מנין לו כל ההבדל הזה ?

נכון להגיה וגמולת ע"ד מ' המקראי הגמולה (ש"ב י"ט). אולם בת"ה לב"ז (סי' ע"ז) השיג עליו כי אולי שם גמולה ש"ד לתשלום גמול כהענין שבברזילי שם, אבל גמילות שם מקרה להתחלת טובה, כי שרש גמל נאמר גם על התחלת טובה גם על תשלום גמול ע"כ; ולא אבין כי עדיין לא זזה דעת הרי"ש מעיקרה כי אחרי שהוראת השרש הזה הוא עשות דבר לזולתו (ע' באור בראשית כ' ע"ו, תל"ע ש"כ ואוצרי השרשים) למה זה לא הוציאו חז"ל את ההוראה הזאת גם במשקל המקראי עצמו, ומה גם שפורש עוד במלת חסדים, וא"כ מה לי גמילות ומה לי גמולה? (ואין הבדל משקלם קפידה אצל בעלי הלשון — ע' דברי הרי"ש ב"ת סי' י"ז וי"ל סי' כ"ט וסי' תכ"א ע"ד מ' גיהנום —) אפס כי אין לשנות המשקל גמילות, שבוודאי היה בקבלה אצל חכמי המשנה בעלי הלשון כמשקל גמולה שבמקרא באין הבדל. לכן מי שאומר גמילות כפי המשקל שיצא מפי בעלי המשנה עצמם לא משתבש כלל. —

י) ואלו הן כו'. נוסח זה של משנת ראש פאה הבאה בכל סדורי התפלות, מתקנת רבני צרפת, משונה הוא מכל ספרי המשניות וכל המקומות שנשנה המשנה הזאת שנמצאו בו נוסחאות נוספות ושנויים שונים ונוטים זמ"ז. ויפלא אפוא בעיני מי הוא זה המסדר אשר מלאו לבו להוסיף ולשנות מדעתו ולסדר את סדרה זה אשר אין סדר למשנה זו? ומאין הי' לו כ"ז לנטות מדרכי כל הנוסחאות השונות הכתובות במשנה הנ"ל: שבת קכ"ז א', קדושין ל"ט ב', ואדר"נ פרק מ"ה, וע' בסדר התפלות להרמב"ם ז"ל, ונוסח מהרב"ל בתשובתו סי' ס"ד (והובא גם בא"ר או"ח סי' מ"ו ס"ק ע"ו) וכבר העיר על מעטי השנויים האלה גם הגאון ר"י ברלין ז"ל בתקון הגהותיו (שנדפסו ראש ס' עבודת הלב והעתיקו גם בעל הנהורא) וע"ש שברר מדעתו נוסח אחד, ולפלא שכל מדפיסי הסדורים ובתוכם הרו"ה לא יאבו שמוע גם לו, ומי יתן ואדע את טעמם ונימוקם. —

יא) וְהַלְוָיַת המת, מקור בנין השם הזה הוא בארמית, שכן גם רוב לשון לויה בעברית מתורגם בהפעיל (ע' מתורגמן ותשבי שרש לוה, וכן העיר הרי"ש בוי"ל ש"ש ל"ג ושם סי' תק"א) ובעלי לשון המשנה לקחוהו לשם עברי בשום הבדל קל בינו לבין הַלְוָאָה בתמורת הה' ל"פ לא' או ליו"ד — ולפ"ז יעלו בתהו כל דברי הרז"ה

והא' ב"ן גם שניהם עם דעותיהם יחדו, כי הנה הרז"ה בשע"ת (סי' כ"א) הגיה: וּלְוָיַת הל' בשוא ובלי ה"א בראשו, מטעם שלא"כ הפעל בהפעיל מעניננו, לכן לא יתכן מליאות לשון לויה בהפעיל רק בבנין הדגש כמו אין מְלַוִין כו'. ומלבד תפיסת הרי"ם (בב"ת סי' ל' וי"ל ל"ג) עליו ממליאת הנוסח הזה בתלמוד וארמית כנ"ל; אין מקום, לפי דעתי, להגהתו זו, כי לפי דבריו הי' לו להגיה לִוָּיה בחירק הלמ"ד ובדגש הואו, או בפתח הל' לַוָיה (וכ"כ באוצ"ם בשרשו) ולא בשוא לְוָיה מבהק"ל כהגהתו? — והא' ב"ן (ת"ה סי' י"ט) קיים גי' לְוָיַת בקל מפעל עברי יִלְוֶנּוּ בעמלו (קהלת ח') (וע"ש). ולדעתי אין מקום גם לדבריו אלה כ"א נבוא לעשות שם חדש מפעל זה המקראי, וע"ד לשון חז"ל, ראוי לנקד לְוָיָה כמו כל הנמשכים מזה השרש (ע' למעלה ס"ס ה') אולם לא מצאנו זה השם לויה נזכר במשנה כלל. ומלבד כל זאת אתפלא על הגהו תרי רברבי בדקדוק לשוננו כי לא חשו להתבונן על דרך הסמיכות משם לויה או לְוָיָה כי הראוי להיות לְוַיַת ולא לְוָיַת? ואולי יאמרו להבדיל פה מענין לוית חן אך כבר הוחלט כי אין השם טעות בלה"ק ולא חשו לזה גם בעלי המשנה (וע"ל סי' ט'). —

והנה ע"ד כלל הרז"ה (ש"ת שם) באין להוליא ענין חדש בשם אחרי שלא"כ הפעל מעניננו זה; כבר העיר ע"ז הרי"ם (ב"ת וי"ל שם ושם) כי נעלם מהשע"ת: מאין הֲפוּגות (איכה ג' מ"ט), לקול הֲמולה (ירמיה י"א), אב הֲמסים (ישעי' ס"ד) כולם בתוס' ה"א עם היותם בלתי נמצאים בהפעיל; ולפי דעתי השגותיו אלה יותר נוגעות לכלל הרז"ה בש"ת סי' י"ח שעליו הרביתי להביא ראיות סותרות לו (למעלה סי' ה') והנה אך יהיו לנוספות על דברַי שם, ובאמת גם כלל זה שלפנינו אינו אמת, וכל המביט על פני פעלי ושמות המקרא יראה כחשו בעליל. והאמ'ו הרב נר"ו כתב על גליון וי"ל שם: הראי"ן בהמף, וא"כ אינו ראיה; רלונו שלפ"ז אפשר להיותם מקל ולא מהפעיל והה' שרשית. אולם עדן ההשגות נשבות על לירן כי אין שרשי השם המשל הזה גם בקל; אפס כי המדקדקים הכניסים בין נוספי האוי"ן: השינית בנע"י (ע' באור עליו) המלה בכפולים, (אכן ב"ן באוצ"ר הביאו בב' המל, וכ"ד רש"ל בביבעוס"נ לד 34 ועוד ד"ק) וכ"ה הֲמָסים. ועיין. —

יב) לִטְּלָהּ ממני . מלה מבנית כמו ל ט ו ל את השם (ברכות ש"פ ב'), וכל מי שהוא צריך ל ט ו ל (סוף פאה — ובדפוס ביוד אחר הל' לקריאת החירק, ע' מכלול כ"ע לנקוד) ועוד רבים, והוראתה כמו ל ק ח בעברית, וראה כי כן הגנון כל הנוסח בזה ממקור להמ"ש יצא ולכן מן הנאותה להתאחד בתמונת המלה הזאת ובהוראתה מסגנון בוה (וכאשר כתבתי סוף המערכה הראשונה — ובזה יבטלו כל דברי הרי"ש, ב"ת ל"ב, וי"ל ל"ה . וע' בת"ה סי' כ', ולהע החרב המתהפכת סי' ד', תשבי ואוצ"ש ש' נטל, והקדוק להמ"ש להרש"ל . וע"ע דברי הרשד"ל הנכונים בבכה"ע . . .) — וכ"ה בברכת הלבנה «לִגַּע בך» (ונדפס כן לנכון גם בסדורי הרו"ה) מטעם הנ"ל וגם שם יעידו ע"ז הסמוכים אליו: כשם שאני (בלמ"ק כאשר אני ; ולוי"ל סי' קס"ח: כמו שאני) יָכול (בעברי אין התואר מפ"ע זה כלל — ע' מכלול לרד"ק ד' ליק דף כ' ע"א) כי כן ממקור להמ"ש הונבו . והנני מתפלא על הח' ר"ל לנדא שלא שמר דברי עצמו בהגהתו אלל ל ט ל ה פה, ונדפס על ידו בברה"ל: לִנְגֹּעַ בבנינות הנון כדעת הרז"ה בבעורי תפלה (סי' רמ"ג), אחרי ראותו הערת הרי"ש עליו (וי"ל שם) בנעלם ממנו הנחת מלת לטלה? — ובודאי שם מקום לדברי בעל להע הרב שם בחלק ביניהם ובאמת אין זו לנועלה מזו ולא יפה מליאת ל נ ג ו ע במקרא מן לטלה שבמשנה כמבואר.

יג) בעבה לי בָּל־צָרְכִּי . השם הזה לא נמצא כ"א פ"א בדה"ב ב' ט"ו: נכרות עצים מן הלבנון כְּכָל־צָרְכֶּךָ, והיא אחת המלים בכה"ק האהרוגים בשלישי תמונתם מאורמית לעברית כי באמת מקורו ארמי, כידוע, וכ"ה במקומו במלכים (א' ה' כ"ב) אעשה את כ ל ח פ צ ך, ותרגומו: אספיק כל צָרְכָּךְ, וענינו גם הוא הספק לדבר בהכרח לו (בעדירפען, ע' מתורגמן ותשבי ואוצ"ש ברב זה) יז"ל המבאר הר"י ווייסע בד"ה שם: «מבקלו פֹּעַל ה ע ב ר י אך כי בלי ספק מקורו ארמי, ול"כ דוגמתו בתנ"ך אבל נהוג ה ר ב ה ב ל ש ו ן ה מ ש נ ה». והנה לדעתי יתר שאת לנוסח שבפנינו מדעת הי"א שהביא המ"א בא"ח (סי' נ"ו ס"ק ב') שנ"ל: בָּל־צָרְכִּי בלשון רבים, אחרי שידוע כי אחד מתנאי שם המקרא הוא (שב"ה נפרדי צרך ע"מ עשיר זָקֵן ועוד — בעדירפנים) שלא יתכן לעבית ממנו רבוי מה שלא נמצא במקרא וכמש"כ בתל"ע

סי' קי"ז , ואף לדעת בעל הערות שם שנמצא שם המקרה בל"ר למינים פועים ובעין שם הקבוץ המבואר שם סי' ק"ח ; לא תורה כן מלת כ ל שלפניו שאין צורך לפ"ד לשני סימני רבוי (ודיחק לאמר שהוא כמו כל העולם כולו ברבוי כפול —) . גם הרבוי מצד זה בדרז"ל יורה לע"ה מה שאינו כאות לעיניו . ואחרי כל אלה תראה שגגת הא' ב"ז שכתב בזה (ת"ה סי' כ"ד) : «אין הלשון מתוקן כי ידוע מה חבור הפעל והשם הזה מורים בתלמוד וגם אינו נופל על צרכים עניה כו' וגם יותר ראוי לאמר צְרָכַי [נ"ל הא' שהוא, ע' המדקדקים במשקלו] בלשון רבים» ע"כ . ועל דברי האמורים אין לי אך להוסיף כי, כל עין רואה תראה שהרחיבו בזה , כדרכם תמיד , את הלשון העברית (ע' מערכה האבוגה פרק ו. II) באמרם : בעשה לי (נה"כ במלכים) כל צרכי (שה"ש), וכנ"ל , גם הבדילו בעניים מה שהוסיפו מלת כ ל ונרעו את סי' הרבוי . —

יד) ואל תשלט־בנו . «בת' האות"ן ובהפעיל והל' בסגול מפני קירוב הטעמים כי הוא עפ"ה (תהלים קי"ט קל"ג) אל תשלט בי כל און כו'» (בשערי תפלה סי' נ') , ומש"כ : «מפני קירוב הטעמים» ר"ל שתהיה המלה גם מוקפת כדינה (וכמו שהוא בתהלים שם , וטעות נדפס בכל דפוסי רעדלהיים הל' בסגול ובלי מקף) וזה גם כוונתו שם בסי' ל"ב (והמאורה מעל לפ"ז השגת הרי"ב עליו בב"ת סי' מ"ד , וי"ל סי' ע"ן — ואח"כ ראיתי כזאת גם בלהט החרב סי' ה' — אולם בב"ת סי' כ"ה וי"ל כ"ז הבין יפה על הרז"ה בב"ת סי' ע"ז בכתב מפורש : «ע"כ הטעם נ"א» וע' מלאכת תקנ"ה ד' ראובן נה ק"א שמעה בזה שהאריך שם —) ובסי' מ"ו (ע"ש : «אין טעם המלה נ"א» ומזה תקיה על האמר) ר"ג , רמ"ט , רס"ב , רס"ד , רס"ו , רע"ב , תל"ה , תל"ז , ש"ן , ש"ה , וש"ו . —

טו) אָנָּא בכח . כ"ה בסדורי הרו"ה בכל אנא שבתפלה מלעיל ובדגש הנו"ן , וכ"ד הרס"ד בבאור בראשית (נו"ן י"ז) שכתב : «יהיה לעולם מ ל ע י ל [13] כי הא' קמוצה והנו"ן דגושה» וכן רמז לזה וי"ל ראש סי' ל"ג : מלת אנא מלעיל כ מ ב פ ע ; וזה בראותי בבאור הרו"ה להפטרת מנחת יו"כ (יונה א' י"ד) : «ודע שכולם וכו אנא)

---

13) לפ"ז כל אנא ה' בנגינת מלרע (ולפני' מתג או מונח) הוא מפני שנסמך נאהה"ע ובדרך נמה. —

אבל הם לשון בקשה בין דכתיבין בא' ובין בה"א, הנגינה בהם מלרע יען דנוש וסא' בהעמדה בכל כ"י וס"מ, אולם הרד"ק במכלול בשער דקדוק השלים גם בשרשים ש' אן אמר כי כל אנא לשון בקשה מלעיל, אכן המ"ש בתהלים קי"ו ד' הביא בשם ס' כ"י ישן ענין נכון ולשון ברור מסכים בכ"ל על מליאת ספרים ועם הסברה היפרה" ע"כ, ותורף דברי המ"ש שם הוא שבמקום פתרונו אי"ה הוא מלעיל, ולשון בקשה נא תמיד מלרע, וזה מסכים למליאת הספרים, גם עם הסברה היפרה כי עיקרו נא ואם בא בה"א הנה הוא תמורתו. ומכ"ז נראה כי בטעות נדפס המתג אצל א' אָֽנָּא בסדורי רו"ה, כי דינו להיות מלרע? (וע' חלקת הנקוד לידידי הר"ר מ. רייכערזאהן סוף הע' 31 למאמר ד'. (14

טז) ברכת ברוך שאמר: משֻׁבח ומפאר כו'· תם אני ולא אדע שלא התעוררו המדקדקים פוסקי הגהות התפלה על קשי הלשון הזה שבכל סדורי התפלה. כי הנה מטעם הכלל הנאמן שבכל התארים לריכים להשתוות היה ראוי להיות גם פה המשבח והמפאר בהאי"ן אחרי כי התארים שלפניו האל האב כו' כולם בה"א. ואם הם כברכה בפ"ע, לא יאות לבוא אחריהם כנוי הנסתר בלשון חסידיו ועבדיו. — וזה שכתב לי בנידון הברכה הזאת ידידי הרב ר"י רייפמאנן נר"ו, בלשונו: „הברכה אשר לפני פסוקי דזמרה מתחלת מן: בא"י „אלמ"ה האל האב הרחמן, כדרך כל הברכות, ומן: ברוך שאמר „עד: בא"י, הוא פיוט בפ"ע אשר מגמתו להודיע מדוע נאוו לו

14) בתל"ע כי' ג' כתוב: הת"ג אשר בסוף אם הוא בעבור אהו"י הנוספים בו שלא לצורך כלל, הנגינה מלעיל, כמו אספַּתָּא גילה כו' אָנָּא» ע"כ בד' ישן ונכון הוא (לפ"ד הרד"ק), והמדפיסים את התג"ע מהלם חשבו לתקן ושיתו, שנדפס על ידם בזה: «אָנָּא» ואלו הגהה אחת בהקף חלאי לבנה: הוא מלרע ואולי צ"ל הנה בה"א; האף אמנם כי הנה בה"א יותר נכון להיותו מלעיל יען בהה"א נוסף כי נמסך מן אָן, אבל עיקרי של אנה בא' הוא נָא יהא' שבראשי ניסף, אך מה נעשה בעדות הנזכרים שהוא לעולם מלעיל. — ועתה מלאתי בתל"ע (ווילנא הר"ח) שהרגיש גם בזה הה' ר"ב בהערתו שם: ע' ת"ס פ' ויחי ע"פ אנא שא נא. —

»תשבחות פסוקי דזמרה, ואינו מאת מיסד הברכה. ונכון איפוא
»לשום זאת בדפוס בינינו. ובברכה נ"ל: נגדלך, בלי ו' החבור.
»ונתיב המאמרים הוא איפוא ככה: משבח ומפואר בלשון חסידיו ועבדיו.
»בשירי דוד עבדך (רומז אל פסוקי דזמרה) נהללך (עתה) ה' אלהינו
»בשבחות ובזמירות (רומז אל שבח: אתה הוא ה' לבדך ושירת הים)
»נגדלך כו'. אמנם נפשי יודעת מאד כי יוכל אויב לאמר אחר: ובשירי
»דוד עבדך הוא קשור במלות: משבח ומפאר, והשעור הוא: משבח ומפאר
»בלשון חסידיו ועבדיו וגם בשירי דוד עבדך. אולם מלבד אשר דוד
»נכלל כבר בחסידיו ועבדיו, ובנוס' הרמב"ם כתוב עוד כל חסידיו ועבדיו,
»הנה יורה עוד התחילו פה בלשון נוכח לה', כי הוא ענין בפ"ע, בינה בזה
»היטב«, עכ"ד. וכבר הרגיש כן גם הרי"ס בב"ת סי' קנ"א וי"ל סי' ק"ל כי
נגדלך נ"ל בלי וא"ו ושכ"ה גם בנוסח ספרדי ועוד הוסיף לאמר כי בהיות בעד
»בשירי דוד עבדך« דבר בלשון נסתר מוכח כי מלות בשירי דוד הן תחלת
הפסוק; והנה מושב גם לדעתם: משבח ומפאר כו' על התארים הנזכרו
לפניהם, והדרא קושיתי לדוכתה. —

יז) חי העולמים. בספר »אבן ספיר« (דף נ"ו ע"א) כתוב
כי התוכחו אנשי תימן עם הרב המחבר ר"י ספיר ע"ד נוסחת התפלה
חי העולמים באומרם בפתח הה' כנוסח הספרדים, והנה דחם, לפי
דבריו, בקנה ולכסות עיניהם בפניהם בלבד, ולדעתו אמנם
הצדק אתם גם מצד הדקדוק, ועיקר דבריו כי בחי העולם (דניאל
י"ב): »אינו כנוי להקב"ה בורא העולם רק בחיי העולם מנעם בהם
»הנבראים וכו' אבל בריך חי העולמים הוא גם תואר יתב' ולא יתכן
»לומר חי בצירי בסוף רבוי«; וכן לעומת זה ראיתי בנ"ע:
בית המדרש (חוברת א' צד 108) הערה אחת מנהו הענין נאמר ר'
יעקב פריל כי יוכל לאמר בלשון רבים חי עולמים בצירי כי גם
כאן רק תואר הוא. ואחרי בקשת הסליחה מאת כבודו הרב אומר
כי גם בזאת לא יתכן לסוף דעת הענין הזה, ואם כי זה השני
כיון מדעתו לאמתו של דבר, אבל לא בררו כמשפטו. ונפלא בעיני
שלא ראו או לא ידעו מכל הדברים הנאמרים בזה בין גאונים
ומדקדקים ראשונים גם אחרונים, ויען הוברר הדבר שצדק כי הנכון
לאמר חי העולמים בצירי הה' (עי' ביאור ש' בעל תפלה סי' נ"ג,
ויעתר יצחק סי' קל"ה, ותקוני התפלות לר' ב"ז סי' ל"ה —)
ולפי דבריהם נוכיח לדעת כי חי הוא בלשון רבים כ"א שמיכות

משמשל תֵּי הנפרד וכמו בֵּי יבתנה בסמיכות דֵּי (וכד׳ ר״י היוג, ר׳ שבתי סופר מפרעמעסלא ואקריסס הח׳ געזעניוס) ומזה בא התואר: מים חַיִּים, אלהים חיים 15) משא״כ מות וחַיִּים שם דבר (דאס לעבען) ע״ד נעורים זקונים — 16), ועוד אוסיף עליהם בדקדוק המלה שלכאורה יקשה מה בהוא נגד דרכי משקלם השוה בסמיכות כמו במוכרת? ודברי הח׳ ב״ז (שם) «כי שני השמות האלה שע״פ יו״ד יולאים מחבריהם ונתחלף הפת״ח לציר״י להניח היו״ד באהבה לנוח» לא יועילו להשקיט מבוכתי כי אין זה מדרך נטיית השמות ונהפוך הוא מן ציר״י עד״מ זָקֵן, בסמיכות זְקַן ביתו בפתח, ודרור קֵן לה, קַן לפור? וכל רבוי זוגי כמו יָדַיִם יְדֵי הפתח אמנם נעתק ממקומו והחירק נשתנה לצירי (ע׳ השנהמ״ק בראשית מ״ח י״ד — וראה לשלאה סי׳ כ״א) אכן קרוב לאמר כ״ז נבוא לשקלם על מאזני. משקל השלמים ילאו ע״מ זַיִת בַּיִת, ובאה בשם תמונת היחיד חסר ל״פ (וויהיה איזה שויהיה) והחירק נשמט, והפתח נשאר על מקומו, וע״כ בא הצירי בסמיכות ע״ד זֵית־ בֵּית־17). —

---

15) ראה דברי הרב המשתדל (בראשית מ״ב ט״ו), וגם הוא לא נמלט מלאמר כי בחֵי העולם הוא סמיכות מהתואר חַי (כמי שחי נעולם) וע״ד בלוי עולם; וכן נאמר אל נכון בעניננו זה שחדשו לנו חז״ל: חי העולמים כמו צור עולמים. ומש״כ ע״ד טעות ויעתר ילחק העיר כן מקודם הח׳ ב״ז בת״ה (שם), וכן נפל ברשת זה הטעות גם הרב המאור לבראשית (כ״ג ה׳) ומלאתי שכן השיג עליו בזה המעתר. —

16) ומה שהביא הרב ר״י ספיר בשם א״ר [א״ח ראש סי׳ כ״ד] ששמע בהגאון בעל תוי״ט חזר בו בסוף ימיו; התנגדו בזה גם ר״ע ור״ה בגנין שהורה שהדפיסו חֵי העולמים, וכבר אמר הרז״ה (שע״ת שם) כי הכוונה לשקר כו׳ (וכן החכם הגאון ר״י ברלין בהאילת שלום אות כ״י). —

17) וכן מלות שֶׂה פֶּה (אשר הרד״ק במכלול — סוף מ׳ פֶּע — אמר כי משפטם בפלם דֶּוֶה או גֶּאֶה: ושני אופני אלה אמנם קשים להלמם עפ״י דרכי נטיותיהם, כאשר ישכיל עליהם כל מעיין) נדעתי ברור כי משפטם ג״כ ע״ד השמות הנ״ל, ונכון כפ״ז מאד ההבדל אשר בין שֶׂה לְפֶה

והנה כל הדברים האלה כבר נדפסו ממני, כמעט בלי שנוי ענין, בהשרון אשר ע"י הכרמל שנה ששית נומ' 46, ואחרי כי ראיתי אשר הרב המחבר אבן ספיר מהר להשיב עלי כהלכה (בהלבנון שנה תשיעית נו' 2) ושב לברר את דברי טעותו וללמד לשון עלגים בלאות תפלותיו הרחבתי את הענין הזה (בהלבנון שנה הנ"ל נו' 17) לחזק את הדעת המאוברת והמקויימת מפי רבים וכן שלמים, עפ"י ת ה ל ו כ ו ת ה ל ש ו ן הראיות היותר נאמנות להקים דבר על תלו. ואלה דברי: התואר חַי לשבועה דרכו לבוא תמיד לפני המתואר יהי' אחריו שם קדש או חול כמו חַי אל (איוב כ"ז ב'), חַי האלהים (ש"ב כ"ז), חַי אני, וכן חֵי פרעה, חֵי נפשך, חֵי אלהיך דן, וחֵי אדוני המלך, ועוד; משא"כ אל חַי (תהלים פ"ד ג'), אלהים חַי (מ"ב י"ט), וכן אם נאמר: אני חַי, פרעה חַי וכו'. וקרוב לאמר שנשמע בזה, מפני רוב השמוש, אות הב' או הל' (הבאים על לשון שבועה; הרקמה לד 19, 217) ואח"כ ברבות הימים הסירו עוד גם מלת חַי עלמה, ואמרו האלהים (וכן: «העבודה» נחסר התואר הראוי לבוא לפניה —). והנה אֵל שם המיוחד שהוא כביכול שע"פ (כמבואר בספרים רבים), וכן «אלהים» המוסב על ה' שהוא באמת אדון הכל ואספת כל הכחות, וכמו זה גם תחת השם: אני (וגם האדם רשאי לאמר: חי אני —) בכל אלה יבוא התואר בלשון נפרד כדין. אולם חֵי פרעה יבוא סמוך מסמיכות התואר על המתואר (וכמו חֲכַם לב, יְשַׁר דרך ועוד, תל"ע רל"א) מטעם כי פרעה הוא אך שם כללי ותואר לכל מלכי מצרים (ע' ראב"ע בראשית מ"א יו"ד) והכוונה ברורה ונכוחה כי נשבע בחַי (במלך החי) של מלכי מצרים, וכן חֵי אדוני המלך, חֵי אלהיך דן, יחֵי דרך באר שבע,

---

בהגעות נטיותיהם כמו מן שֶׂה בא הסמיכות שֵׂה וכן שֵׂיו ע"ד בֵּיתו זֵיתו; אולם פֶּה פִּי פִּיהו וכו' הוא ממשקלי החלוקים אשר במשקל פַּיִל וכמו מן עַיִר נאמר עִירוֹ (והרבוי פִּים כמו צִים ע' ליש' וע' אוצ"ש ש' פים) ואולי יש להכניס בזה המשקל גם מלות אי ני עי (לעי השדה) אף ברי (גדעת קלת) כי תחת יופי (ישעי' ג' כ"ד, נד' ודו"ק) גיא (ע' משקל סוף מ' פַּיִל) ובלי א' הַגַּי ובסמיכות גֵי בן הנום, וכ"ה כל גֶיא ינשא גֵי חזיון, ורבויו **גֵיאוֹת** (יחזקאל ל"ה ח') ונא גֵאָיות, כי הוא ממ"ה. —

המלות שבאות אחריו מפרשות יותר את החַי, וע"כ בא התואר סמוך — אם הוא לפניו — וכהרבה מתוארים שבאים בכנוי או סמוכים למלות שאחריהם, שיבוא התואר שלהם סמוך, כמו בִּגְדוֹל זרועך, מְליצי שרי בבל, ועוד (והוא ג"כ מדרך הסמיכות הנ"ל). חֵי נפשך, פי' הַחי בנפש או מנפש («שכל גוף אינו מניע עצמו כ"א ע"י הנפש שבו») והוא כענין סמיכות המסובב על הסבה כמו יִרְאֵי אלהים (שמות י"ח), שִׂמְחֵי לב (ישעיה כ"ד ז'), שְׂמֵחֵי רעתי (תהלים ל"ה כ"ו) ועוד (וע' תל"ע שם ובעה"ע).

והנה כאשר מצאנו וישבע בחֵי העולם (דני' י"ב) הלא נבין למדי כי אין הכרח עוד לאמר חֵי כמו חַיֵּי כלל כאשר דמו עד הנה רבים, ושזה אכף עליהם לאמר גם פה שהוא שם ופירשו בו חיים של עולם (וועלט גייסט) אשר אמנם לא מצאנו את שם ה' נזכר במקרא כאחד המקרים הנפרדים (בלעדי אם בא לפניו המתואר ה' כמו ה' עזי ומעזי ודומיו) אכן תתפרש בו הכוונה הפשוטה והנעלה למאד: הַחַי של העולם 18) ועולם זה ככל עולם שבמקרא (כד' הראב"ע פה) לא יורה רק על הזמן הנצחי; ויען שכתוב בה"א יורה אמנם על הנצח הידוע (עוויגקייט — וכאשר העיר לנכון הר"י בריל בבאורו לתהלים כ"ח ט') והנה חי עולם נכון בוודאי להיות גם הח' בפתח, וכ"ה בפיוט «חַי עוֹלָמִים» בכל הספרים המדויקים כי עולם או עולמים מלשון נצח כנ"ל יהי' תואר הפעל או מקרה התואר (ע' אור לנתיבה ד' ווילנא צד 43 ותל"ע סי' ל"ד ושכ"ה) וכמו (תהלים צ"ב) ואתה מרום לעולם, (ישעי' כ"ו ד') צור עולמים (ע"ש בת"א); משא"כ בה"א: העולם, לא יתכן להיות עוד תוה"פ או מקרה התואר, ועל כרחך יורה על התואר שבא לפניו שהוא סמוך, והכוונה כנ"ל: החי של העולם (לעבענדע דער עוויגקייט). והנה לדעת חז"ל שהובא אצלם עולם על כלל המציאות הבאו להרחיק את ההגשמה שנראה כי אך העולם הזה מקומו

18) באוצה"ש ש' עלם פי' לנכון: החי לעולם; אולם בש' חי כתב שהוא כמו חַיֵּי, וזהו חבל בתרֵי ראשין. ואגב אעיר כי הרב השו"ל את אוצה"ש בווין שגה במא"כ בהוספתו ע"ז הפרש כי העתיד גם בש' חי יחי' יְחִי יִחְיֶה· ודע כי יש שם עוד בהוספות שלו שגיאות רבות אשר פלטה עטו בשגגה וכמו שהוסיף ש' ישק מבע"פ ישקב (?!) ועוד. —

או גם מטעם הצדוקים (ע' ברכות ט' ה' במשנה) ואמרו: חֵי הָעוֹלָמִים (בלשון רבים, על מדרגות הרבה במלאכות ובש"א — וע' ביאור דניאל ע' כ"ב בשערה —) אבל נגלה בו הכוונה לכל מעיין לראות: הַחַי של העולמים, וכמו גְּדוֹל העולמים (ב"ר ק') אֲדוֹן העולמים (או כל העולמים). — וא"כ ברור הדבר כי הא' בליר"י וכל איש עקש ומדנים אך שוא יחלוק ע"ז, וידו על התחתונה 19).

יח) על עַמְּךָ בִרְכָתֶךָ סֶּלָה (תהלים ג' ט'). כצ"ל ע"פ ד' הרז"ה בש"ת סי' נ"ו, השמ"ך רפה כי אין בו דין דחיק מטעם שברכתך הוא במפסיק שבעבורו הוא מנוקד בסגול. ואתפלא כי בסדורי רו"ה השמ"ך נדגש אם שהתי"ו בסגול? וזהו שני הפכים לפ"ד הרז"ה הנכונה.

יט) כמו שֶׁלְּךָ. הרי"ם כתב בזה (ב"ת סי' קכ"ט וי"ל סי' קמ"א) בז"ל: בהעדר מלת של והשין (שם) בסגול בעבור היות מלת מלך מלעיל, וע' מש"כ השע"ת סי' ר"ח (ע"ב) שלדעתו ראוי להשמיט מלת של הנמצא בכל הנוסחאות: בתפלת שבת «זה שבח של יום השביעי»; מטעם כי אין זה מנהג ל"ע להשתמש בה, אבל סמיכות הענין לבד יספיק להורות מלה זו (וכ"כ שם סי' שע"ו) אבל מה נאמר אנחנו אחרי ראינו כי מדרכי המשנה להשתמש בה למרבה ואם נוסיף להתחקות על שרשיה הלא נמצאנה גם ע"פ המקרא כמו שֶׁלִּשְׁלֹמֹה (שה"ש ג' ז') גם ביונה (א' ז') בְּשֶׁלְּמִי (וע"ש באור, ובאור דה"ב א' ב'). ומעתה נראה כי מאד היטיב לעשות הרו"ה בהרכבתו זו ולהשוותו ללשון המקרא. וכ"ז נכון לדעתי שהרימו מעט המתקנים בעצמם את לה"ת מלהמ"ש (כמבואר במערכה ראשונה פרק ו') וגם עלינו לברר יותר את דברי התפלות בזה הדרך. והנה בהרבה מקומות במקרא בא הלמ"ד לבד לשי' יחס הצטרפות (גנעטיף)

---

19) שם בהלבנון (נו' 18) האריכתי עוד להשיג ע"ד הר"ד אפפענהיים והסכמתי לדברי הר"י ריטטענבערג אשר שניהם נזדמנו לגליון אחד ודברו גם הם מזה בהלבנון שם (נו' 11). אח"כ ראיתי להרב ר' (שם נו' 20) אשר גם הוא דבר מזה הענין ולאמית דבריו חכמה כי הכוונה במשנה בוודאי (לולא דברי התוי"ט) ל ח י י ע ו ל מ י ם (וע' דעת ר"ש בלאך בהע' נ"ו לתולדות רש"י —) וכצ"ל בברה"מ: הרחמן כו' לחיי העולמים; אך יתר דבריו לא יתקיימו כלל לפי דברי האמורים למעלה, גם לשוא נביא ראיה על איזה נקוד מספרים ישנים.

כמו מזמור לדוד ועוד רבים וכן נמצא גם במשנה : מה שאינו נשנה לָזֶה (תרומות פ"ג מ"ח) פי' של זה (ע"ש תוי"ט) ועכ"ז אחרי אשר חז"ל הזכירו מלת של בפ"ע למרבה יפה לנו ההרכב הזה בסדר תפלותינו המנוקד אשר תעלה בידינו המלה הזאת עם הדגש הראוי להיות בל' של (כמ"ש בש"ת סי' שע"ז —) וכן השגיח לעשות לנו כזאת בכל המקומות שנזכרה מלת של כמו איזהו מקומן שֶׁלִּזְבָחִים , שֶׁלַּמִּזְבֵּחַ החיצון , (וע' ב"ת קי"א ווי"ל ק"כ) וְשֶׁלְּמוֹעֲדוֹת וכן בתפלת שבת הנזכרת , שֶׁלַּיּוֹם השביעי (ולא כרז"ה ורי"ם) וכ"ה בברכת שפערי מענשו שלזה (תחת מענש אשר לזה — ווי"ל סי' של"ה) אמנם בברכת הדלקת נר שבת הדפים שֶׁל־שבת אשר בהשקפה ראשונה לא אדע טעמו , ואולי כיון לד' המהרש"ל (הביאו הרז"ה בש"ת סי' שע"ז ובב"ש בה"ש ח"ה ח"ו) שעשה הבדל בין נר שבת וחנוכה במה שבשבת נפרדה מלת של משבת , ובחנוכה מחוברת היא לשלאחריה (ע"ש) ולכן לא הפרידה לעצמה מטעם הדגש שראוי לבוא בלמ"ד , וכנ"ל , ובחכמה עשה רק להקיפה , ולא כהרז"ה שטעה במחקו מלת של בהדלקת נר שבת (ש"ת שע"ו) אשר לא נשמע כן גם מדברי הרש"ל (וע"ש היטב) . אולם בברכת הדלקת נר חנוכה הרכיב ג"כ הרו"ה כמנהגו מלת של לחנוכה וכד' הרז"ה (ולא כהרי"ם שלא ירד לעמק הענין הזה בב"ת סי' קל"ד) . — ובטרם אכלה את דברי , אעיר ואומר כי אם נתבונן עוד ע"ז בעין בחינה נראה כי נוכל לקרב עוד יותר ללחות לשהמ"ק ולא נחטיא אמנם גם מלהמ"ש אם נשמיע גם הכנוי השגור בלהמ"ש ואשר הוא בזה יתר כנטול , וראוי להאמר : שֵׁם שֶׁלְּמֶלֶךְ , וכן מֵעֹנֶשׁ שֶׁלָּזֶה , ואין לדמות פה דברי הרי"ם (בוי"ל סי' קע"ו ורפ"ט) : אין לקצר במקום שאמרו להאריך ; כי המה בעצמם הרימו מעט לה"ת מלהמ"ש , וכאשר העירותי במערכתי הראשונה (שם) כן הוא . —

כ) גָּדוֹל דעה . כ"ה בסדורי הרו"ה . והרי"ם (ב"ת קל"ב , וי"ל קמ"ה) אמר כי : «בהיות מלת גדל מוקפת למלת דעה יחויב היות הד' בק"ח כמו גְּדָל־חמה (משלי י"ט), וּגְדָל־חסד (תהלים קמ"ה), וגדָל־כח (נחום א') אפס זולתם» ע"כ . ונעלם ממני אם באמת תהי' מלת ג ד ל מוקפת (לפי הנחת הטעמים) ולו יהי כן לא יחויב ג"כ היות הד' בק"ח אם נתבונן היטב על דברי הרד"ק אשר מהם נובע כל מקור

הדעת הזאת. ואלה הם דבריו במכלול (דף ע"ז ע"ב, ד' ליק): «ובמקף ובסמוך (מלת אפעול) למלה זעירא או למלה שהיא מלעיל [ע' הערת הרא"ב בסוף אבן הראשה, שם ד"ד ע"ב ד"ה: לא הי' צ"ל] בקמץ חטף כו'; וכ"כ שם במלת יפעול (דף י"ח ע"א): וכשהוא בחולם ותסמך המלה במקף על מלה זעירא או על מלה שהיא מלעיל תחטף הע' בק"ח במקום החולם כו' וכן יבוא עם המקף בחולם כשהמלה איננה זעירא ולא מלעיל כו'; ודעתו כן גם במקור (ד' י"ד ע"ב) גם בלווי (ד' ע"ו ע"ב). והרז"ה הביא גם הוא (ס"ת סי' ה') את זה הכלל שנוהג גם בכל המשקלים החולמים (ע"ש) וסיים כי כל מה שנמצא לפעמים שנשתנה החולם לק"ח בהסמכו במקף למלה מלרע, לא יהיה כפי משפט הלשון אלא ע"ד הזרות, ואין מביאין ראי' מן הזרים; ואחרי שמלת דעה בזה היא מלרע הלא מן הראוי שיאחר החולם «גדול» על מקומו. אמנם יש לי לעיין בד' הרד"ק עצמו כי במכלול מ' פְּעוֹל (דף קנ"ד ע"א) הביא: ובמקף ישוב החולם בזה המשקל לק"ח טְהָר־לב, וגְדָל־כח, גְדָל־חמה, ובא גם פה"פ בק"ח וטְהָר־ידים (איוב י"ז); ולא זכר כי השב בזה גם יוצאים מכללו הנזכר? ואולי לדעתו אין הכלל הזה נהוג רק בפעלים ולא בשמות 20), ואין עתה בידי להכריע בזה. —

כא) תתברך. הרו"ה בסדוריו נקד את הר' בפתח וכן אמר ברלם מחזורו של פסח כי לא הסכים ע"ז לדעת הרי"ש שהלך בעקבות הרז"ה שמשקל התפעל הוא בצירי הע', רק הנכון כאשר הוא בש"מ ובכ"י בפתח הע"פ. ואני אתפלא איך נמלא לבנו לשנות אלה המלות הנמצאות במקרא ולאמרן הפך מליאותן, בעבור שנמצא בכ"י או בש"ה עד"א? ולדעתי נ"ל ברור כי אחרי שנמצא מפורש יִתְבָּרֵךְ בהלכי אמן (ישעי' ס"ה ע"ז) הרי"ש בצירי, אין כל ספק שכנ"ל גם פה. ואף אם לא נחוש לדברי האומרים (ומהם הרז"ה בשערי תפלה סי' ע"ג ועוד, וכ"כ בלוה"ת כ"ו לתיבת המליצה) כי הצירי הוא המשקל המבורר בלשון עברי, והבאים בפתח הע' הם ע"מ דקדוק

---

20) שלשת המלות: את, כל, חק, אינם שומרים תמיד את דרכי הכלל הזה כי באים קמוצים בחטף אף למלה רבתא, דוק ותמצא. וכ"ה יְשָׁן־בהמות (דברים ל"ב), עֶת־נדתה (ויקרא ט"ו), יעברו ג"כ את חוק הכלל הזה. —

לא"ר , ואין נכון לערבו בתפלותינו כי אל ישאל אדם צרכיו בלא"ר , יען כי באמת אין זה כ ה ר כ ב ת לשון עברי בלא"ר רק הדרך שגורה למרבה גם בעברית ; עכ"ז עלינו לאחוז ב נ ק ו ד ו ת את דרכי המקרא מבלי נטות מהם כמלא שערה מטעם שכתבתי בסוף המערכה הראשונה .

ומזה יצא לאור נוגה משפט כל התפעל שבסדר התפלה . ובאשר שערוריה רבה בהם בסדורי הרו"ה אמרתי לפרטם פה אחד לאחד .

בה"ע : ועל כלם יתבָּרֵךְ ויתרומֵם . שניהם צרויים כדעת הרז"ה (שערי תפלה קכ"ג) ולא כסדורי רו"ה , והטעם כי כן נמצאו במקרא , יתברך , כנ"ל . ויתרומם בדניאל (י"א ל"ו) .

בסדר נשמת לשבת ; יתפאֵר שמך מלכנו הא' בצירי (כמו בשופטים ז' ב') וכ"כ בשערי תפלה (סי' ר"ד) . ומה שהעיר בה עוד : «אע"פ שנמצא ובישראל יתפָּאָר (ישעי' מ"ט) בקמץ הא' בסו"פ שהוא מן יתפאֵר בפתח שלא במקום ההפסק, מ"מ בצירי הוא המשקל המבורר כו'» ; לדעתי אין צורך לזה כי באמת משפט ההפסק לשנות לפעמים גם הצירי לקמץ (מקמץ קטן לגדול) וכמו יראת ה' היא תתהלָל (משלי ל"א) ועוד , שאין לנו להוציא בו משקל חדש ובפרט אחרי שאין לפנינו במקרא רק משקל הצירי , בלי הפסק מאמר , וכמו בה' תתהלֵל נפשי (תהלים ל"ד) ועוד . וכ"ה יתקדָשו (שמות י"ט כ"ב) אֶתחַנָן (תהלים ל"ט ועוד) כי אמילָם (שם קי"ח , ע' באור שם) ועוד הרבה קמוצים תחת הצירי (וכן גלגלי שָמַע , סוף תהלים , תחת שֵמַע) . ולפ"ז נכון הקמץ תחת הרי"ש כי פארָךְ (ישעי' ס' ט') שהוא בלשון נקבה, ככל הכנוים שם (ע"ש רד"ק) ונשתנה בו הצירי לקמץ בעבור הסו"פ . אולם כי פארֶךְ הנז' (שם כ"ה ה') לנכון השבוהו המדקדקים ליוצא במה שנתחלפו בו התנועות (הפתח לקמץ והקמץ לפתח) ומה שהביאו אמנם לראי' שכ"ה גם אשר צוָךְ (דברים ו') אנ"ל שהוא מגזרת נל"ה ונשאר בו הקמץ כאשר הי' בלא כנוי .

והנה ידעתי גם דעת איזה מדקדקים : שמנהג הצירי להשתנות בהפסק לפתח, והפתח דרכו להשתנות לקמץ ; וכלשון זאת כתב כן גם בעל המסלול מ"ד לנקוד , ור"ל גם הוא באותם שהם בצירי הם בהפסק בפתח , והבא בהפסק בקמץ הוא בלא הפסק בפתח ואם שלא נמצא משקל הפתח במלה היא , הנה כבר ראינו שני המשקלים האלה במלות הרבה והיתה היא כמוהן . וכ"כ מפורש בעל בית יצחק לשטת המדקדקים

הראשונים (שראיתי דבריו מעתיקים בבנין שלמה בית השניים חדר שביעי חלון ה׳). ובאמת לא מצאתי שני המשקלים: הציר״י והפתח בתיבה אחת בלי הפסק מאמר; גם אין הדעת נוטה כלל שישתנה הצירי לפתח בהפסק (רק מצאנו כי הצירי שבנפרד ישתנה לפתח בסמיכות ענין — ראה למעלה צד 90) ואיזה הרחבה יתרה יש לפתח יותר מאל הציר״י? 21) ומה שאמרו קצת המדקדקים על אל תוסַף (איוב מ׳ ל״ב) שבא פתח בזקף לפי שהי׳ מבלי הפסק בצירי; לדעתי טעות הוא כי כבר נודע שהרבה פעלים בעתיד ישוו להם המנהג בבואם עם וא״ו המהפך או בלעדו, שכן גם בזה נשתנה פתח קטן (שהראוי להיות: תוסֵף) לפתח גדול (וכמו ותיתַר, רות ב׳, ת׳ ותותֵר). וכן קָטַל (ישעי׳ ל״ג ע׳) פתח באתנח איננו מוסב מהצירי (כד׳ ריב״א ור׳ יונה, הובאו במכלול ליק ד״ג ע״ב) אך ראוי להיות בקמץ כדין הפסק מאמר באותיות הגרויים 22). ואל תשיבני כי מה שבא בהפסק בקמץ עלה כן ממדרגה למדרגה, בראשונה השתנה הצירי לפתח, ואח״כ הפתח לקמץ; הנה מלבד שרחוק

---

21) אומנם מצאנו כי הציר״י ישתנה לפעמים לסגול תולדתו בהפסק השמות: נצח ישע, מצח, וכתב העיר הרו״ה בתורת אלהים מפורש (בראשית כ״ה ע׳ו, והזכיר זה גם בסדר על חטא במחזורו). והנה בס׳ החוקר והמבקר להחכם כ״י ווארשאווסקי, (ח״ב צד 15) ראיתי שהאריך בדברי טעם להראות בראיות נכוחות, כי המשקלים הבאים בפתח, ובהפסק בצירי, כמו וישראל אהַב את יוסף, את חנה אָהֵב, ועוד, המשקל הציר״י הוא העתיק יומין; ונכון הוא כי עיקר המשקל לפ״ז בצירי ורק ישתנה לפתח כעין סמיכות ענין.

22) בבאור רשד״ל לישעי׳ מ׳ ו׳ (הפטרת יתרו) כתוב על מלת שבאַל, אחרי שהביא בשם הח׳ געזעניוס שאמר כי הפתח בא׳ הוא בעבור ההפסק שמצאנו שבאֵל (עזרא ד׳ ז׳) בצירי הא׳ בלי הפסק: «אבל לא מצאנו חלוף זה בשמות כי לא ישתנה ישראֵל בהפסק»; ולפלא בעיני שלא מצאתי ההשתנות הזאת גם בפעלים. — ועתה ראיתי בס׳ מבוא אל נקוד האשורי שחזק הרב רש״פ את ד׳ ריב״א ור׳ יונה בפעלים, וגעזעניוס בשמות, ראה שם דרכו (117 — 119) והבוחר יבחר.

הוא מנהג חלוף בֵּן חלוף במקרא, ומדוע זה א"כ לא נשתנו כל אלה הרבים במקרא שנשארו בפתחיהם? מלבד כ"ז — מה להם ולשפת יתר ושי' נכון לבחור לשון קלים: שנמצא מנהג הציר"י שישתנה לקמץ בהפסק; ויהי' הכל נכון ומתוקן.

בסוף נשמת: בפי ישרים תתהלָל... תתברַך... תתרומָם... תתקַדש. כצ"ל ולא כרו"ה. תתהלל, תתברך, מטעם מבואר למעלה. ועוד אחת כ"א ל"כ מפורש במקרא דרך ההשתנות באיזה מלה מציר"י לקמץ אין לנו להכריע מלבנו ולקמצו כי אולי גם בהפ"מ ישאר הציר"י לפעמים על מקומו. ותתרומֵם הוא כד' הרי"ם (ב"ת רפ"ה, וי"ל ש"ד) ולא מטעמו של' בוי"ל: המ"ש בצירי כמו על כן לא תְרוֹמֵם (איוב י"ז) ואיננו על בנינו בעברי; ונעלם ממנו מלת ויתרומֵם בדניאל (י"א ל"ו) וראיתו מבנין פִּעל אינה ראי' כי כבר מצאנו ויתחַבֵּר (שמות ל"ו י', ועוד) אתחַבַּר (ד"ה ב' כ' ל"ה). וכן הש' קים בפִעל של"כ במקרא בהתפעל, ולולא דעת הרז"ה הנכונה כי הציר"י הוא המשקל המבורר הי' אפשר להִנָקד בפתח הע' (וכאשר כן הדפיס הרו"ה בברא"י: להתקַיֵם — ואולי רצונו שהוא מבנין אתפַעל בארמית ע' מבוא לא"ר גזרת נע"ו). — ותתקדש. בש"א וש"ב הדלת בקמץ ולא ידעתי מאין לו זה להרו"ה כי אולי הי' נשאר הצירי ולא השתנה לקמץ גם אם הי' נמצא בהפסק. ובעיני נכון בזה טעם הרי"ם (ב"ת וי"ל, שם) שכתב: להיותו בלתי נמצא במקרא בפתח יש לקראו בציר"י. וז"ל בוי"ל סי' רס"א: «מלת יתקדש באה פעם אחת בכתובים כליל התקדֶש־ «חג (ישעי' ל') אשר בעבור המקף נשתנה ציר"י הדלת לסגול, אף «כי והתגדִלתי והתקדִשתי (יחז' ל"ח) יתכן שהחירי"ק בהם מקום «הצירי כדברי ר"י בן אליעזר, מכ"ז נראה להאמרם בציר"י» ע"כ. וטעם ריב"א הוא כי הציר"י והחירי"ק והסגול (כמו שאֶלתם ש"א י"ב י"ג) קרובים ויבואו זת"ז, אבל אשר הם מגזרת פָעל יבואו בפתח לעולם (כמ"ש הרד"ק בשמו במכלול ליק דף ז' א', וס"ט א'). והנה אף לדעת הרז"ה בבנין שלמה בית הבינונים (חדר ראשון סוף חלון ב', וחדר שביעי חלון ג') שהשיג ע"ד ריב"א זו שגם המשקלים בציר"י ישתנו לפתח אם אחרי ע"פ שוכ"ח ותנועה, ודעתו שהחיריק בהם ת' פתחין הם ונשתנו לזיווג התנועות (וכ"כ בלה"ת אות כ"ה לתיבת התלונה. וכ"ה ד' הרד"ק עצמו —); עכ"ז לא יזוז משקל הציר"י

בלי שי' הגוף ממקומו — . ועי' בית האוצר להרב רשד"ל (בשירת הים) שחזק ד' הריב"א מראיות הרבה 23) .

בקדושת שבת: תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים עירך. שניהם צרויים (ולא כבסדורי רעדלהיים) כד' הרז"ה בש"ת סי' רי"ג והטעם מבואר. ולפי כ"ז א"צ לדברי הרי"ס בוי"ל סי' רס"א: כי שלשה יתגדל המה בכתובים ושנים מהם בצירי (ישעי' י', דניאל י"א ל"ו), והשלישי (דני' שם ל"ז) בקמץ לכן בטלו שנים את האחד; כי גם הקמץ: על כל יתגדל (השלישי הנ"ל) הוא בעבור הפסק הסו"פ, כנ"ל. וכן נוכח ישר משפט המלות:

בפיוט להוצאת ס"ת בשבת: על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא. כולם צרויים (ולא כד' רו"ה) לבד ישתבח שהיא בפתח כמשפט הלשון בל"פ גרונית להשתנות לפתח באמצע המאמר (וכמ"ש גם בש"ת סי' ע"א).

בקדיש: יתגדל ויתקדש. בשניהם הד' בצירי כד' הרז"ה בסדורו ובב"ש חדר ז' חלון ה' והרי"ס בוי"ל סי' רס"א (שחזר מדעתו בב"ת סי' רל"ז) ובי"ז בת"ה ס"ח; כי מלשון עברית הם ותחזק דעתם לפי מש"כ במערכה ראשונה (פרק ה') בשם שבלי הלקט.

שם: יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא (כמבואר, ולא לדק בזה הח' אייזלער בכוכבי יצחק חוברת י"ח שאמר כי צ"ל השין בקמץ, ע"ש לד ל"ה, ועי' אהל משה) ויתהדר (הד' בפתח כלה"כ משלי כ"ה, וכן העיר הרי"ס בב"ת סי' רמ"ב ובוי"ל סי' רס"ט — ובסדורי רו"ה בקמץ, שלא כדין) ויתעלה (בסגול, וכ"ה בסדורי רו"ה. ויש מתחכמים שאומרים: ויתעלה הל' בציר"י; וטעות בידם כי אין בזה הפסק לשנותו לציר"י, מדרך

23) ראיתי להעיר בזה על לשון הרו"ה בבאורו ליוצר יום ב' של פסח: בנוגשיך יתעולל, כ"א מן נוגשיך כו' לשון כי התעללת בי, יתעולל, לשון כ מ פ ע ל הוא לכן פתוח הלמד ונקמץ בהפסק והוא לקוח מן להתעולל עלילות (תהלים קמ"א) שהוא בציר"י לפי שהוא לשון התפעל" ע"כ ודבריו מוקשים מאוד לפ"ד, ומה גם שנמצא מפורש במקרא: כאשר התעלל בהם (ש"א ו' ו') ואולי שה"ד נפל בראשית דבריו ונ"ל לשון אתפעל הוא (בארמית). —

הפעלים מנז' נל"ה) ויתהלל הלמד קמוץ בעבור שהוא סוף למין עברי; כמו שהעיר הרז"ה בהגהות סדורו, ובוי"ל (סי' רס"ה) הוסיף עוד כי גם ההגה ראוי להיות בו כי ב ר ו ך הוא מוסב למלת ד ק ו ד ש א בטעם «הקב"ה» שמרגלא בפינו 24), וכן נקמץ הל' גם בסדורי הרו"ה.

תתקבַל. בזה אמנם הצדק את דעת הרו"ה כי הב' בפתח בהיא מלה ארמית, וכן העיר הח' אייזלער בכוכבי יצחק (חוברת כ"א צד 23).

סוף ברה"מ: ויתפָאֵר־בנו. הא' בסגול מפני קירוב הטעמים (שערי תפלה ב"ה) ונכון הוא ולא כרו"ה שהציגו בפתח הא'. —

כב) רצון קוֹנָם. כן הדפיס הרו"ה ע"פ דעת הרי"ה (וי"ל סי' קמ"ו) ואין הכרע לנסחא זה מנוסח קוניהם וע' באור הרבד"ל ליבמות מ"ב ה' (הפטרת ברהבית) אמנם הגרסא זו ישנה מאד וכבר נזכרה בדברי הכנים קדמונים מהרי"ב יותר משתי מאות שנה (כאשר גלה לנגד עינינו הרה"ג כמוהר"ש בערהבון בהוספה להמגיד שנה שלישית נו' 35 — (וע' ריטוס דעס זינאגאגאלען גאטטעסדינסטעס צד 181).

כג) בספר ברורה הב' נ"ל רפה כאשר כ"ה בלפנים ג' ע' והרו"ה הדגישו בטעות. —

כד) להקדיש ליוצרם בנחת רוח כו' ובנעימה קְדֻשָׁה כלם כאחד כו'. בזה נפלגו חכמים רבים לפלגות שתים, אלה ישמו מלת «קדשה» למעלה כי היא ס"ת לנעימה, וינקדו על כן ובנעימה קְדוּשָׁה; ואלה יפרשו מלת קדשה, לשם מבלם קדושות וימשיכוה שבח למטה (וכנראה כן מלשון רש"י ז"ל ביבמות ו' ג' והסכימו לזה בעל שלמי צבור והחר"ז גייגער בליון תר"ב צד 59 בהערה). ואם נבוא להזור בדעות אלו ובטעמי כ"א לראות את מי הצדק, הנה נבוא ונתבונן

24) כן נראה גם מלשון הרב הכותב ברכות ד"ז ע"א ד"ה באגדה זו שכתב: ועוד בחתימת הקדיש אחר אמרנו יתברך אנו חותמים שמיה דקודשא בריך הוא, לרמוז שהוא עצמו בריך' ובליון תר"ב צד 170 דבר מזה גם הר"ז גייגער מדעתו.

כי אין טעם, לדעה ראשונה, כלל לתואר החדש: נעימה קדושה, לפי שגות הלשון הלזה. ומה שהביאו קצת ראי' לזה מהוספת הב': ו ב נ ע י מ ה (פרי חדש או"ח סי' כ"ע) לא ידעתי מאי אולמא דהאי דוחקא מלאמר כי יהיה גם בפ"ע כמו: נ ע י מ ו ת בימינך נצח (תהלים ט"ז י"א — זעעלינקייט, אנגענעהמליכקייט) ואינו מוכרח כלל להיות תואר לשפה 25), וכן לפ"ד שניה אין טעם למה שנפרד הנשוא להאמר ראשון לנושא המאמר, ולמה לא נאמר כראוי: כלם כאחד עונים קדשה. והחכם ר"ש פלעסנער בס' נוזלים מן לבנון (ברלין 1833 — חדושי תורה לד 27) אמר כי טעות לכל העולם המוסף קדשה למעה כי מלילה זו אינה מסגנון לה"ק ודבריו דחויה מאליהם אחרי ראינו למרבה בתפלותינו כי אינן הולכות שאל בשאל בדרכי לה"ק כמבואר כבר למדי (וע' פרדר"א — וסוף מדרש כוגן)ומבלי מצוא עוד שבר דבר, בדעתי לקרב את אשר הרחיק הרי"ם, ולאמר טעם הענין: להקדיש לה' קְדֻשָּׁה. ומש"כ הרי"ם (בית תפלה סי' קל"ז, וי"ל קמ"ח) כי לא יתכן לאמר כן אחרי כי גם הפעולה הוא לעולם בכח הפעולה ולא יבוא מבואר במאמר כו'; הנה דבריו אלה אינם שוים בעיני לדחות את הדעת הזאת אחרי שכבר נמצאו עד"ז הרבה גם במקרא כמו (יחזקאל מ' י"ט) ואעק עדי (גם כ"ט י"ח) העביד את חילו עבודה (ע' ביאה בעוה"ג לד 85) ונאמר א"כ כזאת גם במוסרי בדקך הפאלה, ובאשר ראינו בברכה קדש עלמו: להקדישו קדש קדשים (דה"א כ"ג י"ג) ובסדה"ת גם בכנוי: קדשתך נקדיש. ולפ"ד נ"ל כי כל המלות העומדות בתוך יתפרשו כמאמר מוסגר הסגור נרוב אגל מיסדי התפלה כמו בתפלת ש"ע בברכת מודים, לפ"ד רבים, מוסגר המאמר מן על חיינו עד ערב ובקר וצהרים המוסב למעלה.

כה) ברכת אהבה רבה: בעבור אבותינו שבטחו בך — כן תחננו. אין למלת כן מקום אחר בעבור (הרר"א נייפעל בספרו מגיה ועוגב)

---

25) באבודרהם דף כ"ג ע"א פי': ו ב נ ע י מ ת ק ו ל ק ד ו ש ה ובטהרה כו' ומפני שקוא לשפה ברורה קרא ג"כ לנעימה קדושה דרך העברה; ואם באנו לידי פי' נ ע י מ ת, יותר טוב לדעתנו לפרש ו ב נ ע י מ ה קְדֻשָּׁה כי הוא שם כמו נעימות (ואיננו נפרד מנעימות כדעת הרי"ם בבית תפלה שם).

ולדעתנו יצוה על מכונו אם נחלק כראוי את סדר הברכה: אהבה רבה אהבתנו ה' אלהינו, חמלה כו' אבינו מלכנו. (וכ"ז) בעבור אבותינו שבטחו בך ותלמדם חקי חיים. כן (נבקשך עתה) תחננו ותלמדנו (מלה זו איננה בסדרע"ג ובאבודרהם) (אתה) אבינו האב הרחמן. ומן: המרחם כו' מתחיל דבור אחר שנוסף אח"כ. ומכ"ז רואים אנחנו כי אין כאן, גם כפל לשון, כדעת ר"א לווייפעל שם, שכתב: הרחמן, המרחם, הוא שתי נוסחאות במבקלים שונים והאחת תספיק; אחרי כי צריך להפסיק ביניהם ולא להמשיכם כאחד כנ"ל. ולא אמנע להציג פה דעת ידידי הרב כמוהר"י רייפמאנן נ"י באחד ממכתביו אלי שראוי להגיה תחת כן תחננו: חן תחננו; והרשה לו לנכון בעל הברכה הזאת לאמר כן הליווי בכפולים. וכבר נמצא גם בפיוט ה' אלהי ברהאל שאומרים בב' וה': חן אם לשמך מקוה. —

כו) חַסְדֵּי אבות. הד' רפה מדין תק"ל. ואם כי סגולה מיוחדת להסמ"ך שמבליע הטעם (לדברי הרשב"ם בראשית מ"ב ל"ס, והביאם הר' יעקב הורהדנער בהגהותיו לנוה"ת סוף כ"ה לתנועות 26) אין לנו אלא מה שעינינו רואות בכל מקום מלת חסדי בסמיכות הרבים שרפה הד' וכאשר העיר הרב מוהרש"ד בבאורו שם. וכן ראיתי בחומשי מאור עינים והבנת המקרא להרו"ה שכתב בהפטרת נצבים ע"פ חסדי ה' אזכיר (ישעי' ס"ג ז'): „הח' במתג [כונתו כ"ל שזה המתג בא פה שלא כדין, ורק לקיים גי' הספרים] ורפה על הד' [ולא כעדות מ"ם שם] וכ"ה [ברפיון הד'] כל חסדי שבמקרא» ע"כ. והנה בסדורי הרו"ה נדפס הד' בדגש, וכנראה הוא עה"ד. —

כז) ומי דּוֹמֶה לָּךְ. מלת ומי בטעם מפסיק והד' דגוש (כד' בעל אהל מבה סי' ל"ז) ולמד לך דגוש מטעם דין דחיק (כמ"ש

---

26) לפ"ז אמנם תסתור מלת יַאַסְפֵנִי וכל וַיַּאַסְפוּ שבמקרא, שהפ' רפה והדעת נותנת כי אין הבדל כלל בדין תק"ל בין סמ"ך לשאר אותיות; אך: בספיהם ונסכיהם דגושים כי אין רצוי שייך בהם (וכדברי אהל משה סי' רכ"ג וע' מכלול דף קמ"ב ע"א — וכ"כ בתל"ע סי' ק"ח — ובבאור בראשית מ"ב כ"ה), ואגב אתפלא כי החכם לעטעריס בספרו מורה הלשון 47 .§ בהערה חשב נפלאים מתק"ל: בספיהם נסכיהם חסדי ה', אהליס פ"ע כ'.

הרז"ה בש"ת סי' פ"ע ובלוח"ת י"ע לדגש בשם מהר"ש סופר) וכ"ה בסדורי רו"ה אך מה שאין שם דגש בדל"ת בוודאי טה"ד הוא. וכן בתפלת שבת בפיוט הכל יודוך נדפס ג"כ בסדורי הרו"ה: ומי דומה־לך, הד' בדגש; אכן מי יתן ואדע טעמו אשר שם הקיפהו? וכ"ה בסדור הרז"ה בשני המקומות האלה: ומי דומה לך, בלי מקף (ומה שהרפה הד' כבר השיג ע"ז הרי"ש בש"ת קנ"ד, ווי"ל קס"ה — וע"ש) אולם בסדר נשמת: מי יִדְמֶה־לָּךְ, שבא נכון במקף בסדורי הרז"ה והרו"ה אחרי כי הפסק הוא במלת מי אין נוהג כ"א במלת י ד מ ה בלעדי שתי' מוקפת למלת לך (וע"ד שכתב הרי"ש בוי"ל סי' ס"ז על: וְתִכַּפֶּר־לָנוּ). ובש"ת סי' רפ"ג, ווי"ל ס"ג, מאן במקף זה ולא יֵדע לאיזה טעם פה במקף ושם בטעם; ובאמת גם שם אינו בטעם בפ"ע כ"א כנ"ל, ואין הגהתו הלה כ"א; שנאמר כי הפסק הוא במלת דומה. (וכן העיר בעל לשע הזהב סי' י"ד — ומש"כ כי בדברי ווי"ל ב"ג «הלמ"ד רפויה»: ט"ס הוא וצ"ל דגושה מדין דחיק; לא רק לעיין היטב שם בסי' קס"ה — וכ"ה בש"ת שם ושם — שכ' מפורש: תיבת ומי הוא בטעם משרת; שלפ"ז הל' לדעתו רפה). —

בח) אַב הרחמים. הרי"ל מעקלענבורג בסדורו עיון תפלה אמר (בתפלת מוסף לר"ה) כי צ"ל הא' בקמץ כי הוא ומדותיו אחד; ואין הגהתו זו נאמנה כי הי' ראוי להיות לפ"ז גם המתואר בה"א או התואר בלי ה"א כמו: המלך המשפט, אלהים אמת. ואם הא' בפתח אין פירושו אב של הרחמים (כדעתו) אך הוא כשם תואר אחד (ע' תל"ע סי' רפ"ז ורל"א).

כט) והחזירנו בִּתְשׁוּבָה שלמה כו' הרוצה בתשובה. הב' השנים דגושים כי המלה שלפניהם נפסקה בטעמה וכמ"ש הרז"ה בשע"ת סי' ל"ה (ע"ש) ואלה דברי הה' הרז"ג בגליון תר"ב (צד 58 בהערה): „והחכם המפואר רו"ה ע"ה שדרכו לדקדק היטב לא הטיב הדק בזה שהשמיט דגש הב' של מלת בתשובה השנית (בש"ע ברכה החמישית) כו' ויען אשר הבא אחריו הלך לרגלו והרך בעקבותיו ובם ו ר פ ה לי, והנו בא רפה היום בפי כל העם השומעים לקולו, ע"כ אשיב את ה ז א ב ואענה אותו אך שאין מבינין את ה א ר י לאחר מותו, ואגידה לכם החיים כלכם היום: חזקו את ה ב י ת ואל תרפו אותו» עכ"ל. ונפלאתי מה שלא

הש״ג עליו גם על והחזירנו בתשובה הקודם לו כי גם אותו הרפהו בגא כדין.

ל) לְהֵרוֹתֵנוּ. כ״ה בסדורי הרו״ה לנכון ולא כדעת הרי״ם (בית תפלה קס״ד, ויעתר יצחק קע״ה) שהרי״ם בחולם מטעם שהיא מלה תלמודית ע״מ עדות גרות כמ״ש הרד״ק בש׳ חור ומן עדות נאמר ועדותי זו אלמדם הד׳ בחולם, וע׳ מ״ש הרד״ק במ׳ פְּלוּת, גם יתכן היותו גם בנפרד הֵרוּת בחולם, עכ״ד. ונעלמה ממנו ראשונה כי מלת וְעדותי יוכל להיות נפרדה ג״כ בחולם הד׳ כמ״ש גם הרד״ק במכלול שם וכמו שידע מזה גם הוא במלת «ועדותינו» (ב״ת ר״י, וי״ל רל״א). וזאת שנית כי אם נפרד המלה הזאת במלאפום הר׳ 27), אין ראוי להשתנות לחולם בנטיה וגם נהפוך הוא כ״א בנפרד הר׳ בחולם מדרך משקלים הרבה להשתנות למלאפום בנטיתם כמו טוֹב טוּב מכלול מכלולך (לדעת רבים) ועוד. כן מש״כ הרי״ם בתוך דבריו: ואף כי הראב״ע יתשבהו (את ועדותי) לרבוי בסי׳ אחד, הנה מלת זו השאה אחריו לעד שאינו ככה; לא דק שלדעת זו תהי׳ מלת «זו» במקום אשר (ע״ש מכלל יופי להר״ש ב״מ).

לא) גְלְיוֹתֵינוּ. הרד״ק במכלול (משקל פְּעוּת ד׳ קע״ה ב׳, ליק) הסתפק בנקודת הרבוי גליות אחרי שלא נמצא ממנו במקרא כ״א סמיכות וכנוי היחיד בהתקים קמץ הפ״א, אבל ע״כ אם נאמר בנפרד חֲנִיּוֹת (ירמי׳ ל״ז), הבלתי נמצא במקרא, הוא חָנוּת, יהי׳ גם גָלוּת ברבויו: גְלְיוֹת ואולי נפרדו חֲנוּת בבוא וא״כ יוכל היות גָלְיוֹת בקמץ. והנה הרז״ה בבנין שלמה (ביפה״ק חדר בביעי הלון יו״ד) ובשערי תפלה (סי׳ נ״ו) וביסוה״נ (כ״ב לשמות) נותן טעם להפריד בין כנויי היחיד להרבוי, שבלשון רבים היו״ד במקום ל״פ וכיון שבא הסרס בשלמות ונתרבו התנועות, ברור שישתנה קמץ הפ״א לשוא להקל (משא״כ בלשון יחיד כבר הוקל הסרס בל״פ נעלם ואין צורך להקל עוד); וטעמו כברור הלמות. ועוד טעם בזה כי באמת אין היו״ד במקום ה׳

27) הרנ״ב בס׳ הרכסים נבקעה (במית כ״ה ע״ו) אמר עוד כי אין משקל לפֵלוּת במקרא וכל עֵדוּת מנ׳ עדה במשקל גֵאוּת; ומה יענה על הסם גֵרוּת (ירמיה מ״א י״ז)?

ל"פ כי כן דרך כל משקל פְּעלות משלמים לצאת תמיד בל"ר פעליות בהראות היו"ד (העירני ע"ז אא"ו הרב נר"ו) גם סותר לפי דבריו כל משקל פָּעוּת שנשתנה לצאת אֲחוֹתִי חֲמוֹתָהּ והל"פ נח והתיו לנקבה (ע' משקלם במכלול) עד שהוכרח לדחוק כי נפרדם ג"כ בצאת הפ"א (יסוה"כ שם). ומה שהשב שם עוד להתיר ספקות הרד"ק מההרגל לקרוא חָנוּת בקמץ הח'. וכן בדחז"ל שתי רְשׁוּיוֹת בצאת הריש אף שהוא מן רְשׁוּת (אבות א' י') כמו חֲנִיּוֹת מן חָנוּת; תמה אני כי אין מן הראוי להמדקדק לסמוך על ההרגל במקום בלתי נודע אם קרוב הוא אל האמת (כדברי הרז"ה עצמו במכסה התיבה ד"ה כבר הוגד לי, ועי"ש ד"ה: כתב בשי' להם שמים). — ויפה העיר הרי"ם (בבית תפלה סי' קמ"ה, וי"ל קע"ע) כי יגיד עליו המשקל דָּלִית בנאמר ממנו באל דָּלִיּוֹתָיו (יחזקאל י"ז כ"ג) וכן נהגו (?) לאמר מן עֵדוּת עֵדְיוֹת, ועי' במכלול מ' פֵּעוּת (שכ' שם הרד"ק כי קבוצו הוא כמו גָּלוּת ובהבלומו עֲדִיּוֹת ע"מ שִׁבְלוֹת —); ואם שכבר זכרם גם הרז"ה (ב"ש, בינה"ק שם) והשיב עליהם שע"כ נשאר הקמץ דָּלִיּוֹתָיו להפריש בין ענינו שהוא ענפים גבוהים ובין ענין דְּלִי שהשואבים בו מים שנאמר ממנו ג"כ דְּלָיוֹתָיו, וכן עדיות ראוי להיות באמת בצאת הפ"א; אין בזה הבריח של טעם כי דְּלִי לא נמצא כלל ברבוי ו"ת רק בי"ם כמו יזל מים מדליו (במדבר כ"ד ז' — לפירש"י והרד"ק 28) וכן במשנה: עשר דְּלָיִים (טהרות ד' ד'). ומרבוי עדיות אין להביא ראי' לבוש לד מהמנהג וההרגל, גם פה"פ בו אות גרונית.

והנ', ב"ז בתל"ע סי' ר"ו אמר שלא נשתנה משקל פָּעוּת לצאת משני טעמי השכל: ממשקל פְּעוּת כמו חֲנוּת בהרבוי בו חֲנִיּוֹת (ירמיה ל"ז) ומזה הטעם זָוִיּוֹת דָּלִיּוֹת ג"כ בלי שנוי להבדיל מן פְּעִית, והב' להבדיל בין גָּלֻיּוֹת בהוא שמ"ק מנפרד גָּלוּת ובין גְּלָיוֹת בהוא הבינוני מן גָּלוּי; ואני לא אדע מאין לו התרה ספקות הרד"ק

28) בבאור (שם) נאמר שלפ"ז הפי' לא יהיה על משקלו, שהראוי בחיריק פה"פ או בסגול כמו מן שְׁבִי פְּרִי; ולדעתי ברור שנתחלפו בו התנועות והראוי דְּלָיָו (ע' מכלול מ' פְּעִי — והארכתי בזה במק"א). —

בנפרד חֲנָיוֹת, ומדוע זה נשתנו המשקלים השלמים אשר לא הושם בהם הבדל בין פָּעוּל לִפְעוּל או בין פָּעִיל לְפָעִיל ודומיהם. והרז"ה בישוה"נ (נ"ב לשמות) אמר כי בכנויי היחיד לא נשתנו להבדיל מדרך השלמים ע"ת פָּעוּל אבל גְּלָיוֹת נשתנה לשוא שאין לטעות בו שהוא מדרך השלמים שאין בו יו"ד לה"פ; וגם זה הבל הוא כי אולי הושם הבדל מגְּלָיוֹת בינוני מן גָּלוּי (כמ"ש בתל"ע)? וידעתי שגם ע"ז יכול להשיב כי אז יהיה ההבדל בהוא"ו באחר הלמ"ד. ובאמת כל אלו הטעמים הלושים והחוקים הם, ואין לנו לסמוך רק על מליאת הכתוב שלא נשתנה הקמץ מהעתקת הנגינה בסמיכות וכנויי היחיד, ואין הבדל גם אם נתרחק הקמץ בהברה נוספת על השלישית מהנגינה, וכנ"ל 29) — סוף דבר, כי אין כל ספק שנ"ל הג' בקמץ וכ"ה בסדורי הרו"ה (אך יש להתפלא עליו שנקד בפרקי אבות: הָחָנוּת הה' בקמץ ואחז לפ"ז החבל בתרי ראשין, וכאשר כן הקשה הרז"ה ע"ד ר"ע ור"א ?).

והנה עוד נשאר לי להעיר ע"ד הרבוי גליותינו שאינו נמצא במקרא (רק בדרז"ל: ארבע ג ל י ו ת) ודעת בעל הערות להל"ע שם בסוף דבריו שנ"ל: גָּלוּתֵנוּ כי הוא שהמ"ק ולא יתרבה; אולם שכח מש"כ בעצמו בהערת ס"ס קי"ז שמה שנמצא שהמ"ק בנ"ל הוא למינים שונים כעין שם הקבוץ המבואר שם סי' ק"ח; וכ"ה גלויותינו שונים הם למיניהם ולא ראי זה כראי זה. —

לב) וכסא דוד מהרה לתוכה תכין. יש להתעורר על השמוש ל ת ו ך שבא פה, לפי ראות, תחת ב ת ו ך שבמקרא. ואם כי במשנה נהוג הרבה לבוא תחת אל־תוך (מה שבמקרא הבדל רב בין הוראת הל' ובין הוראת אל —) אך לא מצאנו לעולם הב' כון מתחבר אליו. אולם בנוסח ספרד לנכון הגי': בתוכה, ומלבד זה נתפלא על השנוי שבין נוסח אשכנז לספרד באשר בא אתנו הנוסח הזה כולו (הנוסף בימים אחרונים, ולא נזכר בסדרע"ג ובאבודרהם) בלא במקומו

---

29) ולא אוכל להעלים שהמשלו"ל כתב בפשיטות שלא בדייק כי רבוי גָּלוּת הוא גְּלָיוֹת בבוא הג' (מ"ש לשמות, וכ"ה בלוה"פ שלו) כאלו הוכרע כן אצל המדקדקים אי הוא הוכיח לזה מראיות —. (וכן הח' ב"ז כ' ג"כ בלוה"פ שלו וכבר העיר ע"ז הח' רי"ב שם). —

ולא מעין החתימה (וע' מאמר עיון תפלה להרב רא"ה ווייס ס"ס ס') מבא"כ בנוסח ספרד. והנה לפי דבר הירושלמי המובא בתוי"ט מעבר פני פ"ה מ"ב (העירני עליו ידידי הרב כמו"ה מיכאל ירמי' אייזענשטאדט נ"י) כי בנין ביהמ"ק קודם למלכות בית דוד נראה לי שכונת „תכין" בנוסחתנו היא רק ממובנ ההזמנה (בערייטזיין, בעשטיממען) שמהובר לרוב עם ל' כמו הכינותי לבית אלהי — לבית הקדש (דה"א כ"ט), (גם בב' סימן התוך בזמן כמו (משלי ו' כ') תכין בקיץ לחמה) ועוד רבים, ובא פה לזו ההוראה לפ"ד כי הוא אך תשלום הרעיון מבנין ביהמ"ק שיהי' נכון לו אז כסא דוד הנמשך אחריו ויהי' איפוא גם פה מעין החתימה — מה שאמנם בנוסח ספרד הכונה לבקשה ולענין בפני עצמו: חזוק וקיום מתמיד (פעסטשטעללען) כמו בתוך הירדן הכן (יהושע ג' י"ז), והכיר בתוך הבית מפנימה הכין (מ"א ו' י"ט) ואם כי כ"ה גם במוב הב', הי' התוך במקום, בלבד, כמו ה' בשמים הכין כסאו (תהלים י"ט ק"ג) בא פה במלת תוך עצמה אך לברר הענין.

לג) תפלת נחם: האבלה מבלי בניה כו'. מזה עד: כי אתה ה' באש הצתה הוא מאמר מוסגר גדול (כי מן: כי אתה ה' באש הצתה עד: בא"י הוא קבור במאמר: נחם ה' וכו') גם הלשון נכפל ללא צורך כי מה בין: מבלי בניה, ובין: מאין יושב. וכן: באש אתה עתיד לבנותה ראוי להיות ובאש בנה אותה, לשון תפלה ובקשה, כמו: נחם? ואולי מעתיק אחד כתב ככה בעבור בגרת לשון התלמוד (ב"ק ס' ב'): ואני עתיד לבנותה באש (דברי ידידי הרב רייפמאנן נ"י באחד ממכתביו אלי) אולם החתימה הזאת כבר נזכרה בלשונה גם בירושלמי תענית פ"ב ה"ב (ע"ש).

לד) תפלת עננו כי אתה ה' העונה כו' כי אתה שומע כו'; באין שנוי כלל מסדה"ת מבלי טעם אמנם לכפילת מלת הטעם „כי" השני. וכבר העיר ע"ז בלדק הרי"ם (בית תפלה סי' קס"ט, וי"ל קפ"ז) והחליט כי היחיד יאמר בסופה: ושומע תפלת כו' או יאמר: כי אתה שומע במקום כי אתה ה' העונה כו'. והנה מקור הנוסח הכפול הזה הוא בתוס' תענית (י"ג ב' — אך בחסר מלת ומביע באמצע בנזכרה בתוס' וברמב"ם פ"ב מהל' תפלה —) ובאמת הדין עם הרי"ם כי יתכן בהורכבו פה שתי נוסחאות (ומהתוס' אין ראי' אחרי שהוא מהמאוחרות כנודע) האחת נתקנה לש"ץ האומרה בין גואל

לרופא והחותם בברכה בפ"ע: השומע בעת לרה, והשנית ליחיד הכוללה בשמע קולנו מעין חתימת שומע תפלה (וע' בשו"ת רש"ל ראש סי' ס"ד — וא"ר או"ח תקס"ה ס"ק נ') וברבות הימים לא חלקו ביניהן המדפיסים והובאו בשגגה שתיהן כאחת (וע' מערכה ראשונה אך 18).

לה) רלה כו' בעמך ישראל ובתפלתם. השמט רלה בא פה ביחס השי', [וכ"ה בתפלת שבת ויו"ט: רלה במנוחתנו] שכן במקומות מעטים בכה"ק מלאנוהו ביחס השי' (באור דה"א כ"ח ד'). והנה הח' רי"ב שלעזינגער בשה"ע (תקפ"ח אך 32) מלא מזה סתירה, מה שלא בא היחס כפול: בעמך בישראל, לכלל התל"ע סי' ר"ל כי הכלל הוא קודם להפרט, וכן מתפלת מנחה לשבת: ומי כעמך ישראל שהוא עפ"ה דה"א י"ז כ"א, ולכן אמר שלדקו דברי המכלול (שהובאו בתל"ע שם) כי רק לפעמים יבוא היחס כפול; (וכן העיר מזה המבאר לד"ה שם. וע' באור לשמואל ב' ז' כ"ג — ולפ"ד הטעם: ומי כישראל עמך וכן באיוב: על עבדי איוב) ומכ"ז עוד עדות ברורה לדברי האמורים במערכה ראשונה (אך 55) כי בעקבות כה"ק האחרונים הלכו להם מיסדי התפלה עפ"י הרוב שכן גם בזה לקח לו המיסד לקו את הכתוב בד"ה ולא בשמואל (כם).

לו) במודים דרבנן: ה' אלהינו ואלהי אבותינו · אלהי האבות, נוסף בזה מידי האחרונים לטעם לא ידענו בחרו כי בגמרא (סוטה מ' א') ובכל הפוסקים (רמב"ם, אלפס, או"ח קכ"ז סעי' א') לא נזכרו כלל. מלבד השנויים הקטנים שבנוסח זה שכבר מלאנו כמו אלה למרבה בסדר תפלותינו כמו תחת: תתננו ותקבלנו, שבגמרא הובאה לנו מלת: תקימנו וכן נוספה בו מלה שלמה: ולעבדך, אחרי כי בגמרא הגי' לעשות רלונך בלבב שלם (30) (וע' רמב"ם ה' תפלה פ"ע ה"ד ובבילי אמונה הנתיב השביעי). ובסדר ר"ע גאון הנדפס (ווארשוי תרכ"ה) ראיתי שכבר מלאתם לה מקום הוספת מלות: ואלהי אבותינו (ע"ש אך 14) אבר אמנם לאו חותם תכנית דרב עמרם עלה.

30) הגאון מוהרש"י ראפאפארט בשה"ע תקל"א אך 100 והרה"ג מוהריט"ל לוק בספרו נאטטעסדיענסטליכע פארטראגע דער יודען אך 376 הביאו ראיה על היות הנוסח: ברוך אלהינו כו' (סוף קדושה דסדרא) כבר בימי מחבר התדב"א שכן אמתם הוא במגלת: ולעבדו בלבב שלם בסוף פ"א: ולפע"ד מכאן ראיה לסתור כי אין נהוגים מכ"ז קדמות הנוסח

לז) חַשְׁמוֹנַאי · כן ברר הרו"ה בהגהת סדוריו בשם סיוסיפון (ע"ש) וכן נדפס בס' ת"ז לפח' ב"ז. וזהו נגד ד' הרז"ה (ס"ת קי"ד) שצ"ל חַשְׁמַנַּאי (ע"ש טעמו) וד' הרי"ם (ויטתר ילחק סי' קנ"א) שהראוי חַשְׁמוֹנָאֵי בצ"ר ע"ד נא"ר 31) ולפ"ד הא' בא נוסף רק לפני סי' הרבוי כמו הַגְּרָאִים (דה"א ה' י' — כ') או כלשון חז"ל פרדסאות (גיטין פ"ה א') אבל בלי"י הי' מן הראוי להיות באמנת חַשְׁמוֹנִי כי השמונאים הכהנים היו מעיר חשמון (יהושע ט"ו כ"ז). (ע"ש ברשי לבנון להריב"ל ס' השם ובס' מחקרי ארץ להרס"ל בס חשמון).

לח) לחיים טובים. במקרא לא מצאנו תואר למלת חיים לאמר: טובים, רעים, רבים, מעטים וכיוצא (ע' הרכסים לבקעה בראשית ב' ע"ו) והמיסד חדש בזה לנכון לאמר כן על חיים גופנים, שהחיים האלה שאנו מבקשים יהיו טובים, וכ"ה הירושה בם «חיים» בשלש האחרונות 32).

לט) בנוסח אבינו מלכנו: זָכוּר כי עפר אנחנו. הרי"ם בבית תפלה קנ"ט, וי"ל רכ"א, אמר שצ"ל זְכוֹר בצוה והולם „כי כל פסיק מזה עומד

הבית אחרי כי כן ראינו בנוסח אבל יסודו מהתנמוד הוסיפו האחרונים להשוות את הלשון כלשון המגורה בתדב"א. —

31) אין ראיה מתרגמי את התתי ואת הפרזי ית חתאי וית פרזאי (בראשית ע"ו) שהביאו בס הרי"ם שיו"ד היחס נמסכת מהאירי, כי שם תרגם בלי רבים, ובלי"י היה ראוי לתרגם בחיריק, ובאן א"א להעמיד כנוי הרבים והיה נכון לאמר בחיריק הא' ומש"כ שם נתלאה „ויתכן היותו תואר מתרבה לכל הכהנים' ומוסב א"כ על מתתיהו וייתכן, נכון עיקר הגהתו ולא טעמה. —

32) קצת הביאו לראיה ע"ז מנוסח: וכתוב, ולא לשון זכירה שהיא מחשבית והורה על חיי הנשמות (וי"ל סי' קפ"ז — ושם סי' רפ"ד, וע' הגהת רנ"ל בסדורו מבנת תקנ"ב אבל זכרנו לַחיים —) ולא נאמנו בזה לפ"ד כי מה יאמרו על וכתבנו בספר החיים בג' האחרונות, בספר החיים כו' נזכר ונכתב וכן באבינו מלכנו: זכרנו לחיים, ובעשי"ת: כתבנו? —

בפ"ע בבקשת לרכו [כ"ז לא בדיוק כי מעטים יואלים מזה —] ואין אחד מהם פי' על זולתו» וכוון להתנגד בזה לדעת הרז"ה (ע' שערי תפלה סי' קל"ז) שצ"ל זָכוּר וכלשון הכתוב בתהלים (ק"ג). והנה בסדורי הרו"ה בקמץ וחולם, ולפ"ז הוא תמונת הלווי שבשרש זה כמו זָכוֹר את יום השבת (שמות כ'), זָכוֹר את הדבר (יהושע א' י"ג) ועוד (וע' מכלול לרד"ק ד' י"א א', ד' ליק, שדרך הליווי כן לפעמים) או לדעת הראב"ע (שמות שם) הוא שם הפועל שהפעל בכחו, וכ"כ מדעתו הרו"ה בבאורו להפטרת ש"ת.

מ) בפיוט ה' אלהי ישראל: עהור ישועתנו קָרְבָה. בשע"ת השיג ע"ד ר"ע ור"א שהדפיסו הק' במתג שא"כ נשהתה הכונה כי הוא לשון לווי ולא עבר (סי' קנ"ב) ולא דק שבאמת הוא מבנין הדגש ומשפטו: קֵרֵב את הישועה (העירני ע"ז חכם אחד) ובסדורי הרו"ה בלי מתג בטעות. —

מא) שם: ועתה נשארנו מעט מֵהַרְבֵּה כ"ה בסדורי הרו"ה, ולפ"ד נכון הוא כי יש בזה דין סו"פ לשנות הסגול לציר"י; משא"כ הכתוב (בירמיה מ"ב ב'): כי נשארנו מעט מהרְבֶּה, הב' בסגול, שאין שם רק הפסק הז"ק. —

מב) בקדים: דברא כרעותה. הרו"ה הרפה הכ"ף ומתאים הוא לפי' האבודרהם (דף כ"א ע"ב) וכ"ה לפי הטעם שכתב הג' ר"ת מוואלאזין בס' רוח קיים (ע"מ אבות סוף פ"ד) והג' ר"י ליפשין בדרוש אור החיים (תפארת ישראל, ס"ס נזיקין, דף ר"פ ע"ב) ע"ש. אולם לפי דעת הגר"א הנכונה כי מלת: דברא מופסקת מן: כרעותה דקאי איתגדל ויתקדש דלעיל מינה, וכלשון הדומה בעברית: על הכל יתגדל כו' כרצונו כו' (וראה למעלה לד 37), מוכח כי הכ"ף דגוש.

והנה במלת: „דברא" לפ"ד הרי"ם היא מלה אחת (ב"ת רל"ח, וי"ל רס"ב 33) ובסדורי רו"ה: דִי־בְרָא (וכאשר נמצא כל די מלה

33) מה שנרמז שם בוי"ל בסופו לעיין מ"ש בסי' רמ"ג; לא נזכר שם לא מיניה ולא מקצתיה וצ"ל שצ"ל: בסי' רל"ח. — אח"כ ראיתי שנפל בזה המשנה מבית תפלה שלו שכ"כ גם שם «רמ"ג» לנכון ולפ"ז צ"ל שה: סי' ר"ע. —

בפ"ע בתרגום עזרא ודניאל המדויק) — ומלבד זה ראיתי הגהות רבות גם בנוסחא הקדים סותרות לדעת הרי"ם, ושכן בנוסחאות הארמיות לא הלך בעקבותיו (ע' מס"כ הרו"ה בראש מחזורו ש"פ —) וכבר ידוע כי שערי דקדוק לא"ר ננעלו לפני המדקדק העברי הרי"ם (וכמו שהעיר גם הח' רי"ב שלעזינגער בבה"ע הקפ"ז לד 80 ע"ש) ועכ"ז לא אכחד ואומר כי באיזה מן ההגהות עדיין ההלכה רופפת בידי לקיים בהן דעת הרו"ה, ולע"ע לא אדע בהן נכונה כמו: לְעָלַם שבכל הדפוסים המדויקים שראיתי בדניאל (ג' ד' וז') הל' בפתח. וכן ויתהדר בקמץ הד' שהוא טעות (ראה למעלה לד 99) וכן מלות מיוחדות בברוך שאיה אינן מכוונות אלו לעיקר דקדוקן לפי מה שהעיר בצדק הר"י ייטלים בסוף ספרו מבוא לא"ר (ע"ש). —

מג) המעריב עֲרָבִים. יפה השיג בזה הח' ב"ז ע"ד הרי"ם בוי"ל סי' רע"ז שכי צ"ל עֲרָבִים (ע' בתיקוני התפלות שלו ס' ע"ב), ואני רואה להוסיף עוד על השגותיו כי א) ראית הרי"ם מן שבעה עינים [זכריה ג' ט'] שבא רק בתמונת רבוי הזוגות ואיננו זוגי; איננה מוכרחת שכבר פי' הרד"ק שבעה זוגות עינים 34) וכן מצאתי להיפך שבא רבוי פרדי תחת זוגי כמו ושמתי כדכד שִׁמְשֹׁתַיִךְ (ישעי' נ"ד י"ב — לפי טעמי שמבאר 35) וכן עֶשְׂרִים בא תחת הזוגי עֶשְׂרַיִם (וע' בתל"ע סי' קל"ד שבא כן להשוותו לשאר המספרים, והוא מדברי הראב"ע בצחות). ב) סברתו כי הוראת עֲרָבִים מסופקת כו'; (מלבד השגת ב"ז ע"ז) סותרת דברי עצמו שם למעלה סי' י"ז שאמר מפורש כי בעל הלשון לא יקפיד על הבדל הענינים, ואיך אנו נסי' איפוא מקפידים ע"ז? —. ג) ומה שאמר שכן

---

34) גם בכל: מים שמים ודומיהם כבר מצאו חוקרי הלשון ענין זוגי (ע' הקדמה שער ת"ד ושם 172 בהע' בשם האפודי וכן עינים לפי הפי' האמתי מגזון מראה (ע"ש בהא"ת וביבפור"ג הע' כ"ב וגז' בשרשי לבנון ש' חתם הע' ב' גם בבאור דה"ב ו' בשם אביו) הוא משאל מעינים ממש.

35) ולא כדעתו שם שטעה באמרו: "ובאה המלה בלשון רבים הזוגי; כי מי הגיד לו שהוא ע"מ חומותַיִם לוחותַיִם, הלא זה הדרך נהוג בכל לשון רבים כמו אבותיך שפחותיך, וכולם כיוצא בהם? —

גם בדחז"ל: ע ר ב י פסחים ע ר ב י שבתות מנפרד עַרְבַּיִם וכמו שנאמר מן רגליה רגלי; הנה מרפיון הב' המורגל בפי כל ראוי לסתור הוא בהראוי להיות עַרְבֵּי בב' דגוש כמו ברכי מן ברכים (העירני ע"ז חכם אחד — וכן מצאתי שהעיר מזה גם בעל נתיבות הברהם בפסחים, וע"ב שנגע גם בקצות דברי הס' ב"ז —) ואם כי מההרגל אין לנו להוכיח דבר כמ"ש מזה פעמים הרבה, אבל אין ראי' מזה גם להיפך.

ודע כי הרו"ה אמר (ע' באורו על התורה בראשית ע"פ ויהי ערב) כי לפי לאות לבון המקרא נכון להגיה עֲרָבוֹת כמו זאב ערבות (ירמי' ה' ו', לפי' רד"ק בס) וגם הוא לא נתן מקום לסברת הבדל הענינים הנכללים בס (ע' אוצרי הברכים).

מח) זה אלי ענו וְאָמְרוּ. הרז"ה והרי"ם כבר הבאו ע"ד נקודת מ"ם «ואמרו» בתפלת שחרית, והחליטו כי צ"ל המ"ם בקמץ. זה אמר (בעה"ת סי' פ"ד): יען שאחריו פסוק שלם ואין לך הפסק גדול מזה, לכן המנהג בהב"ך מפסיק כאן בסיום הנגון כו'; וזה (וי"ל קס"ג) כי ההפסקה בזה היא הפסקת הקהל השבחים וממתינים על החזן בהפסק גדול, יותר מהפסקת האתנח אם בעבורו לא נבתנה מ"ם «ואמרו» במקרא. ובאמת ההפסק אך ראוי להיות בין ענו ובין ואמרו כאשר כן תמיד הבדילו ביניהם מסדרי התפלות (כאשר העיר ע"ז הר"ז גייגער בליון תר"ב הערת לד 59) ולא נבאר א"כ רק טעם הרז"ה, וגם הוא לא יצדק לדעתי כי ההפסק שאחריו פסוק שלם בוודאי קטן הוא מהאתנח לכן יצא לנו מזה שהנכון להיות המ"ם בפו"ח, וכן נקד הרו"ה בסדוריו לנכון. אמנם במלת נביאך (הכתוב על יד נביאך — בקדושה) הא' בסגול גם בסדורי רו"ה מתאים בצדק עם דעת הרז"ה (בעה"ת סי' ל"ו) מטעם הנ"ל שאחריו פסוק שלם 36), כי יתנהג גם בהפסק קטן מהאתנח. —

36) ממה שלא סיים הרז"ה פה (בבסי' פ"ד): וכן המנהג לאחרים שממתינים על סיום החזן אצל: נביאך, לאמר אחריו פסוק שלם; מוכח שההפסק הנכון הוא אצל: וְאָמַר (ולא כהזמון אשר יפסיקו אצל נביאך). והנה המ"ם לא נשתנה לקמץ בעבור הז"ק (ע' ישעיה ו') וזו ראיה חזקה לבטל דעת הרי"ם הנ"ל.

מה) ברכת מעין שבע. לא אחדל מהציג פה מה שכתב לי בזה ידידי הרב רייפמאנן נר"ו ואלה דבריו בלשונו: «אחרי אדון השלום אשר הוא נגד הברכה האחרונה, נזכר עוד פעם ענין השבת: מקדש השבת ומברך שביעי וכו', מה זה? ועל מה זה? למה נזכר ענין שבת פעמַים, א' באמצע הברכה וב' בסופה? ולבבי ישפוט כי זכרון ענין השבת בסופה הוא נגד אמירת: וַיְכֻלּוּ אחרי התפלה. וצ"ל איפוא כי נוסף זה בה בזמן מאוחר מאד גם אחרי תקנת אמירת: ויכלו, אחרי התפלה שגם היא נוסדה בזמן מאוחר. — ותחת: מעין הַבְּרָכוֹת צ"ל: מעין בִּרְכָתוֹ, ככתוב בברכות (מ' א') כל יום ויום תן לו מעין ברכותיו — והברכה הזאת היא לדעתי מאת שמואל אשר תקן ברכת: הביננו כי דרך אחד לקצרן. וגם מלת וְדַשְּׁנֵנוּ היא כעין מְדַשְּׁנֵי» ע"כ אולם דעתו ע"ד: מעין הברכות (ע"ש צריך החיים לד מ"ז) אינה מוכרחת ויותר נכונה הגהת חכם אחד שראיתי במ"ע «הכוכבים» כי צ"ל: מְעֵין הברכות תואר להשם ית' כמו: אל, אדון: והיא נראה אמתית בעיני אשר אין צורך אחריה לפירושים דחוקים מכל המפרשים שקדמונו. —

מו) סדר נשמת לשבת. המקיץ נרדמים. הרו"ה לא הכריע בין נוסח זה ובין נוסח: המעיר ברמז עליו בגליון סדורו. ויש שהרחיק לעד ואמר (ר"ד אפפנהיים בהבכורים ח"ב צד 42) שהיה מורגל לשון: מ ק י ץ יוצא בפי העם, ואוכרחו לדבר כן גם חז"ל (ע"ב — וע' בזה מערכה התשובה ללב פרק ו' — ו מ ש ל ו ל צ"ה לכנויים) והנה הראשון המקיים את הנוסח המקיץ הוא הרד"ק שהתנגד בזה לדעת אביו במכלול (דף כ"א ע"א, ד' ליק) ולמען הראה כי הרי"ם לא ירד לסוף דעת הרד"ק וירבה עליו דברים אשר לא כן (ב"ת רע"ז, וי"ל רל"ז), הנני להציע פירוש דעתו הנכונה כפי שהרחיב בזה מר אבי הרב נר"ו דברים יקרים לענינו. וזה לשונו: „הרד"ק בחלקו עם אביו ז"ל הרבה לנו לאמר המקיץ יוצא לבני אך כי במקרא מצאנוהו רק פעל עומד (ויש לנו דרך אחר להוציאו ע"ד המקרא ולומר ה מ ע י ר במצאנוהו יוצא וַיְעִירֵנִי, זכרי' ד') ולא דמי לשתה והשקה מטעם כי אחרי שלא מצאנו רק שתה מבהק"ל לא נוכל לבנות ממנו בנין אחר מהלך סברא ונאמר: השתה, וכן אחרי שלא מצאנו רק השקה לא נוכל לאמר שקה מבהק"ל אבל באותו בנין עצמו אם מצאנוהו עומד יש לאמרו ג"כ בפעל יוצא מהלך סברא. ומעתה נראה אם כונת הרד"ק ג"כ אם כמצא פ"ע בבהק"ל ובבנינים אחרים לא מצאנוהו כלל אם יכל להוציאו לבני בבהק"ל,

זה בוודאי אי אפשר, כי פן הונח על יוצא לשני בנין אחר, ולעשות בנין חדש ג"כ אין לנו רשות. וכן אם נמצא עומד בבנין הדגש, ג"כ לא נוכל להוציאו לא בבנין שזה מטעם הנ"ל, ולא בבנין הפעיל ואין דברי הרד"ק אמורים רק אם נמצא עומד בבנין הפעיל אשר בזה לא נוכל לאמר פן הונח על יוצא לשני בנין אחר, יציבא בארעא — ? וע"כ היוצא הוא ג"כ בבנין זה. ומש"כ הרד"ק בסוף המאמר: אבל בבהק"ל כו' מבה"ד או מהנוסף שהם יוצאים ברוב כו'; פי' אם נמצא שרש בבהק"ל וגם בהפעיל כמו אדמו יאדימו ונראה להוציאו לשני אין לנו רשות להוציאו מבהק"ל רק מהפעיל, אבל אם לא היה נמצא יאדימו, בוודאי לא היינו יכולים להוציאו לא בבהק"ל ולא בהפעיל. וזה ברור ופשוט.

ואחרי כ"ז נעיין בשרשי הזה, הביט וראה (שהעיר עליהם בעל וי"ל) כי בלשתם אם פעלים יוצאים לשני ואם נצטרך להוציאם לשלישי בוודאי כערך העומד אל היוצא, כן ערך יוצא לב' אל יוצא לג', ומי יכחיש זה. והנה בשרש ראה מצאנו שהפעיל: הראה ליוצא לג' ובשרש הביט לא מצאנו במקרא ביוצא לג'; ועתה לדעת הרד"ק הנ"ל הרשות לנו להוציא ג"כ הביט לשלישי אף שמצאנו במקרא הראה · וכאשר מצאנו במקרא העיר ליוצא לב' וכן עורה לפעל עומד, ועכ"ז התיר לנו להוציא הקיץ לשני אף שלא מצאנוהו יוצא במקרא. וא"כ אין מקום לדברי ויעתר יצחק בזה כלל תמה שמצאנו לראה כי אף שמצאנו הראה רשות לנו ג"כ לאמר הביט ליוצא לג' וכנ"ל, ואם בעלי הלשון יחלקו בין הוראות הביט לראה בוודאי אין שום קושיא, כי כ"ש המקיץ התיר הרד"ק להוציאו לשני אם כי נמצאה על הוראה זו בעצמה לשון המעיר. וכ"ש הביט שלא מצאנו באותה הוראה שום שרש על הוצאה לג', ואם הוראה אחת להביט וראה הוא ממש הענין אשר ידבר עליו הרד"ק. ומש"כ וי"ל כי לדברי הרד"ק נוכל להוציא גם בבהק"ל, לאו כלום הוא וכדברינו הנ"ל וכן מ"ש וי"ל שאם לא הי' נמצא השקה בתנ"ך היינו משתמשים בשרש שתה להוציאו לג' והנה המציאות תכזיבנו; לא ידעתי מאי קאמר כי אין דברי הרד"ק אמורים רק בפ"ע בבנין הפעיל שנוכל להוציאו ג"כ באותו בנין הפעיל. רק צ"ע אם נמצא פעל יוצא בבה"ק (ד"מ שרש למד אשר הוא עומד ויוצא בבהק"ל) אם הרשות בידינו לעשותו עומד ג"כ בבהק"ל, לכאורה הוא ממש שוה לדין דאיירי בי' הרד"ק — . הראיתי לך בני, כי בעל וי"ל בחריצת שכלו חשב להשיג והעלה חרס בידו ולא נקל הוא לדחות דברי הרד"ק בקש» . —

מז) על אחת מֵאָלֶף אֶלֶף אלפי אלפים וְרִבֵּי רְבָבוֹת פעמים הטובות שעשית כו׳ . כן נדפס עתה בכל הסדורים המדויקים ע״פ סדורי הרו״ה , והנהו נפלא בעיני כי , א) מקמצות האלף הלא נראה כי מן : אֶלֶף מתחיל ענין אחר , ואז ההכרח להפסיק הסי״ן : שֶׁעָשִׂיתָ , כאשר עשה כן הרז״ה בסדורו (ע״ש דבריו בגליון סדורו) , ולדעת מקומי הסי״ן בעשית ראוי להיות הא׳ מאלף בסגול ; מלבד כי אין טעם בכפילת לשון אלף הרבה פעמים ודי היה ללשון מאלף אלפי אלפים לבד , כהשתמשו בו הקדמונים , לפי דרכם , כמו : «מלך מלכי המלכים» (בברייתא המובאה ברכות כ״ה ב׳ , ועוד) ובגור כן לאמר : «אחד מאלף אלפי אלפים ורבי רבבות» (בספרי פ׳ ואתחנן , ומובא בילקוט שם) (וע׳ הנוסח בתדב״א ח״א פל״א ובס׳ פסר הדר לידידי הרב רייפמאנן מאמר י״א) . גם ב) הנקוד וְרִבֵּי אשר כ״ה גם בנוסחאות קדמוניות, לא ידעתי לשלמו . והנה הרז״ה דמה כי הוא רבוי הרבים מן רבבה והשיג ע״ז לנכון באמרו כי לא נמצא כן הרבוי בכ״ד מ״ש ונכון להגיה : «רִבְבוֹת רְבָבוֹת» (ובעל נה בפתים הקשה הכל ולא הבין דברי הרז״ה) . והרמ״פ , הביאו וי״ל סי׳ רל״ע , כתב בלשון : רבי , טעם אחר אשר אומנם אין טעם לו (ע״ש וי״ל) ואני אוסיף עליהם כי אף אם נאמר אשר נקוד המלה רבי הוא רב ועד״מ פת פתי (וע׳ וי״ל סי׳ ע״ע) יקשה כי גם הרבוי , תה״פ , לא יסבול כלל להתרבות עוד (ועד״ז ראיתי בס׳ אפיקי יהודה הרב ה׳ בערבי נהל) ואם במרגלא הנוסח הזה בפי חכמים קדמונים כאשר כן נמצא בספרי ובתדב״א הנ״ל , וכן בפיוט אמך גבורתך (ביוצר ליום אחרון פ״פ) בכל הדפוסים שראיתי : על אחת מֵרִבֵּי רְבָבוֹת במך להלל ; אין אנחנו יודעים ליכבו ולהסכימו עם חקי הדקדוק, ולזאת כבר עמדו המדקדקים לבנותו איש איש ע״פ דרכו : הרי״ס הדפיס : ע״א מאֶלף אלפי אלפים ורב רִבּוֹ רבבות פעמים הטובות שעשית , באמרו כי כ״ה הנוסח ברמב״ם ובאבודרהם [ואני ראיתי ברמב״ם הנוסח רִבֵּי , ובאבודרהם : וְרִבֵּי כמו ורבבי — ?] לא כמו שהגיה הב״ת כו׳ , יע״ש דבריו בי״ל , וכתב עוד כי הנוסח המבורר והנלה הוא ע״א מאלף אלפי אלפים וְרִבּוֹ רִבְבוֹת רְבָבוֹת הטובות שעשית כי בזה יהיה שלשת חלקי הרבבות שוים ממש לשלשת חלקי האלפים ; ובתקוני התפלות להה׳ ב״ז סי׳ פ״ב : ע״א מאֶלף אלפי אלפים וְרִבּוֹא רבבות פעמים , ע״ש גם טעמו . ואני עומד ומתקשה לרדת עד סוף דעת הרו״ה אשר בנתיבותיו הלכו כל מדפיסי הסדורים

באחריו מבלי דעת, ואנכי אמנם לא ידעתי לבחר נוסח אחד ע"פ השני בכל הנוסחאות האלה שחדשו המדקדקים כי לא נתקררה דעתי בכ"א מהם, אך זאת אומר כ"א נבוא לתקן הלשון לפי היותר מבוררת ולאה יותר נכון להאמר (לא כד' הרי"ס): ע"א מֵאֶלֶף אֲלָפִים וְרִבּוֹ רְבָבוֹת ובלשון הארמי (דניאל ד' יו"ד) אלף אלפין ישמשונה, ורבו רבון קדמוהי יקומון (וכן הנוסח מלך מלה"מ לפי לשון המ"ק הוא: מלך המלכים — וע' באור דניאל ע' כ"ד בהערה).

אחרי כתבי זאת העירני ידידי וב"ב הרב מוהר"ר ש"י פין נ"י כי מן: אלף עד הטובות מאמר מוסגר הוא. וזה כתב לי אחרי ימים לא כבירים גם ידידי הרב מוהר"ר י. רייפמאנן בזה"ל: „ברור מאוד כי: על אחת מאלף, הוא קשור עם מלת: הטובות. ואלפי אלפים ורבי רבבות הוא קשור עם מלת: פעמים, ור"ל אלף טובות עשית עם אבותינו, ואלף טובות אלה כפלת ועשיתָם אלפי אלפים ורבי רבבות פעמים. ומלות אלפי אלפים ורבי רבבות פעמים הם מאמר המוסגר ויותר היה נכון לכתוב: על אחת מאלף הטובות שעשית עם אבותינו ועמנו אלפי אלפים ורבי רבבות פעמים. ואולי היה כתוב כן בנוסחא הראשונה" ומה, נאמנו דבריהם!

מח) על כן אֵבָרִים שֶׁפִּלַּגְתָּ בָּנוּ. המאמר הזה מיוסד ע"ד כא"ר: וִיפַלֵּג יָתֵיה לְאֵבָרוֹהִי (ת"א ויקרא א' י"ב) וכן «כל לשון עלס שבאמ"ת מתורגם בלשון אֵבָר (התשבי ב' אבר וע' בית תפלה ר"פ, וי"ל בי"ן) ונמצא רבות להורות עלו גם בלשון המשנה. והנה כבר נודעה המחלוקת שהיתה בין הג' יעב"ץ ובין הרו"ה ע"ד הרבה הגהות התפלה ובתוכן ע"ד נקודת א' אברים (ע' לחם שמים, ומכסה התיבה) והרו"ה נקד את הא' בציר"י מטעם המבטא הנהוג בימי בעלי התרגומים כדרך הסוריים המנקדים תמיד האלפין בצירי (ע' אוהב גר צד 95) והניחו בעלי התלמוד זו המלה גם מלת אימרים כפי הברת הנקוד הישן שקראו ציר"י (או סגול) במקום ח"פ, והיודין (בספרים בלתי מנוקדים —) יורו על הח"פ (כמב"כ הר"ז גייגער בגליון תר"ב צד 6 ואחיו הרב א. גייגער באוצר נחמד ח"א צד 104 וכ"ד הרשד"ל באו"נ ח"ג צד 103) אולם לדעתנו המבוארה למעלה (סוף המערכה הראשונה) כי בנקודות לנו לשמור אך את דרכי הנקוד הנהוג במקרא, ההכרע לקרוא הא' בח"פ. וכן נאמר במלות: נקדישך ונעריצך והדומות

לכן שחזק הרשד"ל (באוצר נחמד שם) לאמר האות שלפני כנוי הגוף בקמץ והכ' בשוא כבלא"ר וסורית (ע"ש) וכמנהג הפייטנים בהרבה מקומות (ע' רו"ה בסדר הושענות להושענא רבא) כי הניחו אך לאור המקרא ובדרכי מבטאו נלך בעה, אשר כן רוב נקודות כנויי הגוף ככולן, הם בקמץ. וכ"ה בסדורי הרו"ה שם לנכון. —

מט) וּבְמַקְהֵלוֹת עמך. המ"ס בפתח והמ' בח"פ, כאשר כבר העיר ע"ז בלדק ב"ז בת"ה סי' פ"ג. וכתב שם בסופו: «ומה שאמר הרי"ם [וי"ל סי' ב"ה] לומר ובמקהֵלות ג"כ לא דבר נכונה כי מנהג ליר"י ע"פ להשתנות לשוא בסמיכות» ע"כ והנה הרי"ם בנה יסודי דבריו ע"ד הרד"ק באמרו: «יהוא אחד בסמוך ובמוכרת כמו שהביאו הרד"ק בשקל מַפְעֵל; ואני חפשתי ולא מצאתי מזה בדברי הרד"ק כלל, רק באותם הבאים גם בנפרד המקובץ בשוא, יאמר כי שויה הם גם בסמיכות, אבל בזה יודה אמנם הרד"ק כי בסמיכות המקובץ ראוי להיות בשוא הה"א ולא בציר"י מטעם שנוספה בו עוד מדרגה, והיא תנועה שלישית מהנגינה, ואין לדמות סמיכות מנפרד שלא נשתנה הציר"י מקהֵל ברבויו בעבור אות הגרון (אם כי דין הציר"י להשתנות לשוא אף בהעתקת הנגינה לאות השני — ולפ"ד נפרד מקהֵלות שבמקרא הוא: מקהֵלה, ולא כד' המדקדקים) וכ"ד רח"ק במסלולו (ק"ו לבמות) אם שאין שם מפורש כנ"ל. —

נ) שכן חובת כל היצורים כו'. מסדר הפיוט הזה (הנזכר בס' פרקי היכלות אות באות כמש"כ הרי"ר פב"ד מאמר י"א) יָסְדוֹ גם הוא בלשון מתוהרה במקורה להמ"ס (וכדרך רוב מיסדי שאר נוסחי התפלות כאשר הודעתי נאמנה במערכה הראשונה) והנה: חובה, גם הפעל: הַדֵּר נמצאו לרוב בלהמ"ב, וכן לשון: לְעַלֵּה, לא נופלת היא בערכה מדקך המשנה ולא זר גם מעשה ממשפט המקראי כי לדעתי הוציאוה ממקור הלשון הארמית אשר היתה שומה בפיהם, והנה נמצאו בה משרש זה לענין עלוי ורוממות בתמונת בנין הדגש כמו וְעַלָּא מנהון (דני' ו' ג' — ערהעבענער) וכן שה"ת עִלָּאָה (הניאל ג') גם השם עִלָּה (דני' ה') ג"כ מענין זה (אורזאכע, אורסעבע) והח' ריטטענבערג באחד מגליוני המגיד בשנים שעברו העיר ג"כ מן הנמצא עוד בתלמוד: הפעול מְעֻלֶּה מְעֻלִּים (ב"ק ס"ד ב' — ע"ש). ומכל אלה למדנו לדעת כי לחנם בקש הרי"ס (וי"ל סי' ב"ו ס"ז ופ"ח) לקחת תמורתם מלות מקראיות, כי לא זה הדרך ולא

זו הדעת לקח לו המסדר הראשון, והנהגו אמנם בכל אשר יפנה הוא נלך, רוחו ידבר בנו, ומלותיו על לשוננו.

נא) נעלה ולקלס. הפעל קַלֵּס 37) בנוסח זה (הנזכר גם במשנה פסחים י' ה') ראיתי כי רבים נכשלו ונתנו בו, והשבו להעלותו בכף מאזנים יחד עם מלת: ויתקלס, בהוספה עפ"י הגאונים מנוסח הקדים. כן הקשו עליו הגאון ר"י ברלין (בתקוני הגהותיו) והרי"ש (בית תפלה סי' ר"ל, וי"ל סי' ש"ע) והאריכה הרב הוידנהיים (בהערתו בגליון הסדורים) גזר אמר לאמר תחתיו «ולנשא» (האף אמנם שכרו זה לא ידעתי מאין לו ?) וקצת החכמים חשבו להעמיד לו רוח והצלה ממקום אחר בלשונות אחרות: הרב ר"י ייטליס בהקדמתו לס' מבוא לא"ר אמר כי יסודו בארמית קַלְסָא (וכ"כ אח"כ עוד קצת מדעתם) והרב רי"ב לעווינזאהן בס' בית יהודה כתב כי שרש קלס הוא אחד השרשים שיורו הוראות ספציות בלשונות שונות, וכ"ה פי' קלס בעברית בוז והראון ובל' יונית הוראתו שבח ויופי, אשר ע"כ דעתו כי כל לשון קלס בתלמוד, נעלה ולקלס בכלל, לוקחה מל"י (פרק כ"ד לד 95 בפנים ובהע' ע"ש). אולם לדעתי אין צורך לכל זה אחרי שנוכל לאמר כי באמת הפעל בפִעל הוא לשבח שכן פי': לְקַלֵּס אתנן (יחזקאל ט"ז ל"א, לד' מפרשים רבים), וכ"ה לקלס זה שאנו דנין עליו; והתפעל: ויתקלסו בו (מ"ב ב') יתקלסו בך (יחזקאל כ"ב ה') והוא במלכים יתקלס (חבקוק א' י') יתפרש ע"ד התמורה (ההוראה האחת מכלל הוראת הבנין הזה) כמו: מתעבר, מתרומם ועוד, והכונה א"כ: תהלת בוא או גנאי 38) והשם קלס

---

37) עיין בלופה להמגיד שנה ז' נו' 49 וע' אוה"ש ש' קלס ושם ש' יהל, ובספרן ב"ד נו' 47 —

38) אמנם בדרז"ל נמצא לפעמים בהוראת שבח והלול כמו במקלסין אותו (ברכות נ' א') אמרוה מסמיה דרבי וקלסוה — וגם קלסוה (פ' מי באחוז) ובהתפעל: מיני ומינך יתקלס עילאה, וכן בבמות אמרו לי קלוסה (שבת ק"ח ה') יש קלס בתוך קלס (שמו"ר פ"ל). וע"כ נאמר כי כבר הלכו אז לריח שפת יונית המתהלכת בקרבם, וינאמו נאומה ומגוחיה על נפוצה, ובצדק התגיעו כי לשון חכמים לחוד היא. — אפס כ"ז גבוה לתחור בעמק הוראת הפ' קלס בעברית ע"פ דעת חכמי הלשון האחרונים לתמוב נגרמי קדם באהות ומקור היה בלשונות זרות וכאשר גנוזעניום ופירכמו והדימים להם הוציאו משפטם

קרבה, הוא נבנה מן ההתפעל, ובא במובן לעג ובזיון הפך הוראת הפעל. וכמלתו דוגמאות במקרא שנפרד השם בהוראתו מן הפעל הנגזר ממנו (כמבואר אתי במק"א).

ולזאת הטיבו את אשר עשו להסיר מלת: ויתקלס בקדים כי הבנין הזה בהתפעל יורה לגנאי מטעם שכתבתי. וכן נראה מלשון רבינו יהודה גאון (המובא בשבלי הלקט, והעתיקו הרב"י בטוא"ח סי' כ"ו 39): בא"ה ויתקלס לפי שאנו מוצאים אותו בלשון גנאי; דייק בלשונו: אותו לאמר כי רק בהתפעל יורה הטעם לגנאי. והנה רב עמרם גאון אחרי שהביא גם: ויתקלס בנוסח הקדים (ע' סדר ר"ע לד 3) כתב (שם לד 4) כי לפני יב"ה אין אומרים ויתקלס מטעם שחייב אדם להזכיר רק שבעה דברים משבחו של הקב"ה; ע"כ כי גם ההתפעל לדבריו יורה גנאי (וכ"ד המנהיג — ע"ש בסדר"ע בהע' — והרמב"ם בתשובותיו ועוד מחברים קדמונים אשר אמנם אין אחריות דעתם עלינו) ויפלא בעיני שבנוסח ובמקהלות לא נזכרו בסדורו מלות: «לעלה ולקלס» כלל! (ע"ש לד 27). —

ומכ"ז נראה ברור כי אין שכחה מלפני כבוד הגאונים כד' הרי"ם (וי"ל שם) ורמ"ד פרידענטהאל בס' מאמר מרדכי (ע"כ לד 30) וגם הלוהנו בזה לדעת טעם ר"ע גאון אל נכון, ולא כאשר תלו עליו

נאמר כי יסוד השם קלס גם בעברית הוא מל' יונית (קַאלָאס) יעו"ש בדבריהם; אני בתומי אלך בעקבות ד' רש"י ראש המפרשים ז"ל הנכונה בעיני למאד כי עיקר הוראתו דבור מביא לידי דבה ולעג או שבח ותהלות (ובדומה לזה השם: שגיגה לפ"ד רש"י — דברים כ"ח ל"ז ועוד — הוא ג"כ ל' דבור בלשונים נגנאי, והפעל: ושנאתם הוא דבור נאות ונכבדות —) וראיתי ג"כ בל"י מלה קרובה ומתאמתת להוראה זו (קלעאָם) שהיא מל' קריאה ודבור אשר מזה הב עפו בעיפי הוראות אחרות לא רחוקות מברשן. ויש לי עוד דברים בזה ואכ"מ.

39) ומה שהובא שם ד' רב האי גאון בהגון לאמר מלת ויתקלס בקדים אך מטעם שמוסב על העתיד וע"פ התרגום כוכב, קילוס ע"ש, ודבריו רחוקים ודחוקים אחרי כי באמת ויתקלס פה היא מגזין עברית ממש וככל הנבואות הסמיכות לה, ובעברית כבר מוכח שהוא ל' גנאי כנ"ל. כן דברי רמ"ד פרידענטהאל בס' מאמר מרדכי (ברעסלויא תקנ"ד) בנוים על אדני שוא, ורוח בקרת קלה תהדפם. —

אחרים טעם זה; ומוזר מדעתו (ע' רד"ק ש' קלס, ודברי הרי"ם שם ושם ויע"ע בטור או"ח סי' כ"ו, ובית יהודה בהע' הנ"ל).

והנה ירשני עוד הקורא להזכיר לפניו מדברי הריב"ל בהע' שם המוקשים בעיני, והנה כה דבריו: «ורש"י ז"ל בחבקוק (א' יו"ד) והוא במלכים יתקלס כתב שלשון קלס יש לטוב ויש לרע עכ"ל (רש"י) ואני בעניי לא ידעתי איפה נמצא בתנ"ך שם קלס שמשמעו לטוב» ע"כ ואני בעניי לא ידעתי דבריו הלא לדעת רש"י כל לשון קלס לשון דבור הוא ויתכן שיהיה לטוב ולרע גם יחד, ובאמת כן אמר רש"י מפורש ביחזקאל פ"ז ל"א ולא הייתי כזונה לקלס אתנן: לדבר ו ל ה ת ה ל ל באתנן יפה שנותנים לה, וכן כל לשון קלס לשון דבור; אכן פי כבוד החכם הזה בעצמו הכשילהו כי כ"ה לא נמצא שם קלס במשמעו לטוב, מה שזה אמנם אינו נוגע לענינו.

נב) לִתְחִיַּת המתים · בספר אבן ספיר (דף כ"ו ע"א) הובאה קריאת אנשי תימן: תְּחָיַּת המתים, לִתְחָיָה, הח' קמוצה, והצדיק זה הרב המחבר מטעם שאמר כי תְּחִיַּת המתים בהוא מהכבד משמע שהמתים מחיים (?) משא"כ תחית המתים בקמץ משמע שהמתים יחיו בעצמם, וסיים (שם ע"ב): «ובעל אוצה"ש אמר שהוא ע"מ תפלה, ואינו כי תפלה שרשו פלל מהכבד [גם תחיה לדעת בעל אוצה"ש מהכפולים ?] ואם ראה או שמע שבתימן אומרים תְּחָיַּת המתים לא כתב כן, וכמוהו הרבה ש ב ו ש י ם הורגלנו בהם כו'; ולדעתי ברור הדבר כי גם תחיה תהי' בתמונת הקל ולא פִּעל שכבר מצאנו בשמות הרבה דגושי העי"פ גם בבהק"ל (וכאשר הראיתי למעלה סי' ח') והשם תחיה נתחדש בוודאי ע"ד התלמודיים שעשו להם שמות הרבה ע"מ פְּעִילָה (וכנ"ש שם למעלה) וכן גם נאמר באות ת' נוסף· בראש המשקל בנל"ה אחרי שלא נמצא ע"מ ברכה (בשלמים) כלל (מלבד שני שמות רְאָיָה שְׁרָיָה שהם שע"פ —) כי עיקר חדוש המשקל הי' תְּחִיָּה כמו בלי אות נוסף: עֲשִׂיָּה פִּנִיָּה, עולת רְאִיָּה, ועוד הרבה בדרז"ל בחיריק, ומכ"ז הראינו לדעת כי קבלתנו בקריאת המלה הזאת נאמנה, ואין כאן לא שגגה ולא הרגל שבוש! 40)

40) הדברים האלה ביחד עם דברי רא"ם סי' י"ז נדפסו כבר ממני

נג) ביום השביעי התעלה · כ"ה בסדורי רו"ה וכ"ז ע"פ דברי הרי"ם בוי"ל סי' פי"ג נגד דעת הרז"ה בש"ת סי' ר"ז, ע"ש ושם כי אין צורך לכפול דבריהם · ולפי דרכי נ"ל כי שאומר: נתעלה, כגון, וכנוסחא הישנה לא משתבש כלל. מטעם שבוודאי סדרו כן המסדרים הראשונים, ואנחנו לאור דרכיהם ונוגה לבונם נלך בעה · וכמו זה ראיתי שכ"ה גם דעת הרב בעל אהל משה (סי' קמ"ד) שכתב: „לא יפה עשה הרז"ה שמחק נוסחא ישנה והגיה בש"ת: ביום השביעי ע ל ה וישב · וכן הגיה בתפלת [שבת] ר"ח מפני היד ה ש ל ו ח ה מאלי טעמא · ובאמת מלות מורכבות הן והשתמשו בהן לנאות לבונם ולכונה גלויה להם 41)" ע"כ ואני אוסיף עוד כי נראה שהבדילו חז"ל בין עלה לנתעלה בדבריהם, וכנזכר (לדוגמא) בב"ר (ל"ח סי' ז'): מטרף בני עלית, ו נ ת ע ל י ת כו' (ע"ש מ"כ בדרשו מל' הסתלקות ול' עליה ומעלה —) ומה שהעיר ע"ד: מפני היד ה ש ל ו ח ה ג"כ הצדק אתו בעיקר הענין (ולא כבסדורי רו"ה 42) בנדפס כן ע"פ דעת הרז"ה הנ"ל והרי"ם בב"ת בנ"י ובוי"ל סי' סנ"ט) וכן קרא תגר ע"ז, מדעתי, גם הרשד"ל בבתולת בת יהודה (הע' לגד 15) ואמר כי נוסח ה ש ל ו ח ה "החליפו ביד רמה לא מדעת בעלי התפלות ובקלקול הכונה כי הוא משמע שעדיין היא שלוחה ואם באנו להגיה לא היה לנו לומר אלא אחר שְׁלָחָה» (וכ"כ במבואו למחזור בני רומא) · אח"כ מצאתי בס' ריטוס דעס סינאגאגאלען גאטטעסדיענסטעס להרב ד"ר צונץ (ברלין 1859) שקיים גם הוא את הנוסח הישן בצדק (ע"ש צד 229) — ·

בהשחון שנה ששית, ואחרי כי הרב המחבר אבן ספיר עמד על דעתו גם בזה בהלבנון שנה השביעית נו' 2, השבתי לו דבר על אפניו במאמרי הַתְּחִיָּה והפדות לְחַי העולמים (הלבנון שנה הנ"ל נו' 18) ידרשה הדורש משם.

41) כדעתו שדרך ההרכבה הוא גם דרך המקרא כתבו כן רבים ומהם בעל אוצה"ש הבלשן בהקדמה. ומה שהשיג ע"ז הר"ר י. ב. (בהע' י"ב למאמר דקדוק לשון המשנה) אינה עולה יפה בעיני כי מכל מקום יסוד ההרכבה הזאת ומקורה הוא במקרא, ובדחז"ל ונא"ר הרחיבו זה"ד בעוד מלות הרבה. —

42) ונפלא כי בתפלת מוסף לרגלים הדפיס: ונתרחקנו, ואף הנך בצדק אחר דעת הרי"ם (ב"ת סי' שס"ה, ווי"ל שע"א) כי צ"ל: והֻרחקנו מהפעל; ולמעה מזה הקים את נוסח הרי"ם ה ש ל ו ח ה?

נד) ויום השביעי משבח ואומר כו׳ · בזוהר תרומה (דף קל״ח ע״א ד׳ קושטאנטינא) : «מזמור שיר ליום השבת תושבחתא דא אדם הראשון קאמר לה כו׳ תושבחתא דא עלמא תתאה קא משבח לגבי עלמא עלאה כו׳ ליום השבת י ו מ א ע ל א ה , ש ב ת ע ל א ה» ושם פ׳ ויקהל (דף ר״ה ע״ב) «אל אדון כו׳ ודא איהו תושבחתא על תושבחתא דאתוון עלאין ד י ו מ א ש ב י ע א ה ק א מ ש ב ח ואומר למלכא עלאה יוצר בראשית ; ולפ״ז הוא ע״ד שירי יום ולילה בפרק שירה . וכן : ואשר מבריתיו כולם כו׳ שבח נותנים לו כל צבא מרום . ואין ספק בהכונה כענין : הכל מקלסין לו (השב״ר י״א וי״ב ועוד) . והנה אם נבוא לבא לזמן חבור הפיוט הזה נראה כי נתחבר בזמן יותר אחרון מפיוט אל אדון הנזכר בזהר — ונעשה כענין הוספה והרחבת דברים לפיוט : אל אדון , ונמשך : לאל אשר שבת כו׳ אל : שבח נותנים לו — (ויהב״א יהי׳ כפול עפ״י הדקדוק הנגלה בפי חז״ל לגדבה) . וכן : זה (פי׳ האמור , הוא) שבח של יום השביעי אשר הוא משבח ואומר (גם) מזמור שיר ליום השבת · והרב ד״ר צונץ בספרו גד״פ צד 372 כתב כי לאל אשר שבת נוסד בעת אחת עם פיוט אתה קדשת , אתה אחד , ישמח משה ; ואולי יש להכניס תחת ישמח משה את הפיוט הנוסף אחריו : ולא נתתו כו׳ וגם ב מ נ ו ח ת ו כו׳ . וכלשון המנהיל מנוחה כו׳ , וכן אתה קדשת (קדושה) אתה אחד (קדושה ומנוחה) . ואולי מזה נוליא למשפט כי בעת ההיא נוסד גם הלשון : ומגיה בקדושה כו׳ בנוסח מגן אבות , וכן או״א רצה במנוחתנו כו׳ . אך הדברים מוטלים עדן אללי בספק . ולא אמנע להגיד בזה עוד שבערתי כי אולי הפיוט שלפנינו נוסד בפני עצמו ואינו נוגע לחברו כלל , והנוסח הנכון : אֵל (ולא ל א ל , כגי׳ ספרינו . וכן ראיתי הגי׳ : אל , בלי ל׳ גם בסדר״ע גאון הנדפס) אשר שבת כו׳ ביום השביעי (נמשך למעלה לפ״ד) , התעלה וישב כו׳ , זה (האמור למטה) שבח בליום השביעי כו׳ ובַיום השביעי (כנ״ל לפ״ד להוסיף ב׳ לפי הענין , והכונה אשר ביום השביעי , כהוראת הוא״ו לפעמים הרבה) משבח (אני , או מוסב על המשורר , יהי׳ מי שיהי׳) ואומר מזמור שיר כו׳ ; וזה הוא השבח בזכר למעלה , ואולי נוסף לאמר בזה גם כל הקפיטל . והנה בהגיעי את דברי אלה לפני ידידי הרב רייפמאנן נ״י הטיב לי במכתבו בתוך שאר דבריו בזה״ל : על אודות וביום השביעי משבח כו׳ דרוש היטיב בזהר חדש (פ׳ בראשית) . ובר״ה (ל״א א׳) בשביעי היו אומרים מזמור שיר ליום השבת ומאמר ביום השביעי נתעלה כו׳ לקיח מאבות

הר"ל , עיין בווממגי לקוח גם הרוז : זהיר יקריה אבל בפיוט לקדמות"
ינהלה מזה טיב פנים להבערתי הנ"ל , אך בנתוה מלת ביום השביעי
אין הדין עמדי .

נה) כליל תפארת בראשו נתת (לו) . דעת הרז"ה בב"ת סי' ר"ע
למחוק מלת לו בנראה שכפל לשון לאין צורך , ובעקבותיו הלכו כל החכמים
המדקדקים שאחריו . אולם הרו"ה לא השמיטה אך הגיה בתוך שני הגאי
שגולה כאלו הדבר מוטל אצלו בספק (ובסדוריו שנדפסו אחרי מיתי
כבר נשמטה לגמרי) . ולדעתי אין כל ספק כי יש לקימו עפ"י הכלל הגדול
הידוע לנו בכה"ק כי לפעמים יכפל הוהם באליו , ויורה למי באליו
הכנוי ענין הליקך והשעבה , וכ"ה דרך חז"ל הנהוג למרבה מאד גם
במשנה גם בתלמודים ובמדרשים ואם כי לפעמים הרבה נטו מהמסלה הזאת
והכפילתי גם לאין צורך ותועלת מאומה אחרי כי כבר נעבה המנהג הזה
לדין כולל ותמידי ; ומזה בא גם בתפלה : בפה נותנים לו כו' לאל
אשר שבת (ע' הוספה להמגיד ש"ד ני' ?) — ורלה סי' הקודם) אבל בענין
שלפנינו הוי' נ"כ ענין השעבה גדול למשה מאד ; וכי ע"כ נכון יותר
לאמר : בראשו נתת לו , ולא מתחבב כלל . ומה שהעיר הג' יעב"ץ בסדורו
כי ב' בראשי תיבות ל' : נתת לו בעמדו לפניך ראשי ; אוי מוכרח כלל
כי כבר נמלא : ולאן גם על אפך כי' ועטרת תפארת בראשך — יחז'
ט"ז י"ב , אם כי שם כ"ג מ"ש קבוד במלת עג — וע"ם דובר שלום בשם הג'
ר"ה מוולאזין) . — וכן נאמר נפ"ז כי אין טבים גם לאמר : «ובשביעי רלית
בו» (כבכל הסדורים המדויקים — ולא כהרו"ם בהחבור מלת : בו ,
ע' וי"ל סי' פ"כ) מטעם הנ"ל כי זה היא מדרכי לשונם (וע' רלב"ג
שמות ע"ז כ"ו —) .

נו) לא ישכנו ערלים . בוי"ל סי' ב"ע הקשה ע"ז הגיסה כי ערל
כולל גם ערלי ישראל כמו שמתו אחיו מחמת מילה או לסבה אחרת ,
ואלא הם חייבים בשמירת שבת ? — ובאמת השאלה היא כי באמת במקרא
ובמשנה יורה השם ערל רק לערלי עובדי כוכבים כמו : כי כל הגוים
ערלים (ירמיה ט') ועוד , ובנדרים (פ"ג מי"א) אמרו : הנודר מערלים ,
מותר בערלי ישראל כו' . (וע' תוס' ע"ג כ"ז א' ד"ה אלמא —) ולפי דבריו
כי לא יתכן לאמר בהכונה על ערלים ורשעי עובדי כוכבים כי הם בכלל :
לגויי הארצות ; לא אדע לגלות מענה גם לעובדי פסילים , הלא גם המה
בכלל : לגויי הארצות , הנה וודאי שנכפלו בלשון לאיזה כונה נגרמת
להם (ע' פי' עיין תפלה להרי"ל"מ) אם אך יאמו כולם מאת מסדר אחד ,

או באו, לפנינו שלש נוסחאות שהוכנסו כולם יחד, ע"ד הרבה תפלות וברכות כיוצא בהם (ע' למעלה צד 18). ועל מה שהעיר כי תחת מלת ישכנו, לפי נוסח ערצים, הי' ראוי להיות: ינוחו; יש להשיב כי הפעל: נוח נמצא גם על שוכב בלי מנוחה, וכמו: בקהל רפאים ינוח, כעס בחיק כסילים ינוח (ע' אוצה"ש שרש נוח) ולכן בחרו בפעל שכן המורה על שקט ומנוחת הלב.

והנה דעת הרי"ש (שם) כי הנכון להיות הנוסח: לא ישכנו רשעים (וכן הדפים הא' ב"ן בת"ז, והרל"ל בסדורו) והכונה במלת: מנוחתו על א"י הנקראת מנוחה בכתובים והיא לא נתנה לרשעי הארץ; וכ"ז דחוקה בעיני כי מלבד שנגון הלשון שאינו עולה יפה כי ארץ ישראל מאן דכר שמה? עוד ידחק ויאמר כי כנוי: מנוחתו שב על הש"י שא"י היא מנוחה שלו כמ"ש זאת מנוחתי עדי עד (ע"ש בדבריו), אחרי כי כנוי: נתתי נחלתו האמורים לפניו, מוסב על השבת, והש"י נכלל בהתווין הנוכחים? ויפה עשה הרו"ה כי לא שם לדבריו אלה, והדפים: ערצים, (וכ"ה בסדור הג' יעב"ץ) כדין. אח"ז ראיתי בס' נוזלים מן לבנון להר"ר ב. פלעסנער שקיים הנוסח: רשעים מטעם אחר (בלי הזכיר מאומה מכל דברי וי"ל) אך דרכו שם דרך הדרוש שאין נפש בעל הפשט נוחה ממנו. —

נז) בברכת הפטרה: ונביאי האמת וָצֶדֶק. כ"ה בכל הסדורים שלפני, ובתוכם סדורי הרו"ה, ובאמנת הלשון מוקשה כי הי' ראוי להיות גם «צדק» בה"א ידיעה, וכאשר כ"ה גם במס' סופרים (מקור הברכה הזאת) פי"ג ה"י (ובאבודרהם דף כ"ב ב' הנוסח: כי כל דבריו אמת והצדק, שה' יתרה)· אך מצאתי לזה קצת ראי' בכה"ק האחרונים: שומר הברית והחסד (נחמיה א' ה' — אם כי במ"א ה' כ"ג נאמר: והחסד) ואולי זה מדרכם —.

נח) שם: ודבר אחד מדבריך אחור לא ישוב ריקם. כפל דברים ללא טעם וענין כי יוכל להיות לא ישוב ריקם בלבד (וכאשר כ"ה הגי' במסכת סופרים פי"ג ה"ט) ואם באנו להחליף ריקם במלת אחור מן הראוי הי' להשמיט אחת ולא לחברן יחד· ונראה כי גם זה אחד אחוז מדרך שתי הנוסחאות (ע"ל צד 18) ובאו שתיהם יחד זה כבר גם לפני ר"ע גאון (סדר"ע צד 29, ע"ב) והרמב"ם ז"ל בנוסח תפלותיו, ואחריהם האבודרהם. —

נט) בפיוט יקום פורקן: חנא וחסדא ורחמי כו'· כ"ה דעת ר"ע

ר"א והרו"ה כי ראוי להיות כל סמני הרבוי בזה ביו"ד לבד ובליר"י (נגד דעת הרז"ה בש"ת סי' רי"ח והרי"ם בוי"ל סי' רע"ג שא"ל כולם בנון הרבוי ע"פ דקך לא"ר) וטעמם נ"ל אחרי כי הנוסח כולו נתקן בימי התלמוד ובלא"ר הבבלית (ע' מערכה ראשונה לד 36) הנה זה המנהג שנמצא לפעמים בארמית הנקיה: מלה נפרדת בליר"י כמו תִּפְתָּיֵא (דניאל ג' ב' — והרי"ם שם טעה לחשוב כי הוא סמיכות —) בשדָאֵ (שם ה') ועוד; הי' לכלל כולל להפיל תמיד הנו"ן לנהוג בנפרד מנהג הסמיכות (וע' באור הרו"ה לרה"ב תפלת כ"ג) וכן בתוי"ט תרומות פ"ה מ"ג, ע"ד: נגהי לילי כתב «שמוכרת הוא ע"ד הסמיכות ולשון חכמים לחוד» אח"כ ראיתי שנגע בזה קצת גם בעל עבותים הדביס. —

ס) תכנת שבת. בנוסח הספרדים: תקנת שבת ונכון הוא לפי שטתי האמורה במערכה ראשונה (פרק ו' II) כי רב השמוש בשרש תקן בבנין המשנה וגם במקרא מצינו הוראות שני אלה השרשים זו מזו כאשר בארתי הבדיל ביניהן הר"ר יש"ר בשביה"ע תקפ"ו (לד 39) אם הטעם ביושר עליו נופלים בכמות (תכן) או באיכות (תקן). וכבר תמה כן הרא"ב בהתשבי (ש' תקן) על נוסחאתנו של האשכנזים לאמר: תכנת שב"ק (ע"ש דבריו) וכ"ד הרשד"ל בבאורו להפטרת פ' ואתחנן (ובשו"ת נ"ח מ"ג).

סא) בתפלת מוסף לר"ה: בְּעַרְפַלֵּי טהר. הר"ר יעקב בכרך העיר בסדור שנדפס על ידו (ק"ב תרכ"א): «בְּעַרְפַלֵּי טהר, כנ"ל כאשר הוכחתי בבאורי על המכלול ודלא כרו"ה ואחרים» ובערש ארא"ם הוכחתו גלויה אומר אני כי אין הגהתו זו נאמנה אחרי כי כבר ראינו כל משקל פְּעָלָה פְּעָלוֹן והדומים שנשתנה הקמץ לפתח בסמיכות ובכנוי 43) ובוודאי תבוא

---

43) הרד"ק במכלול (ליק, קנ"ה ב') ואחריו ב"ז בתנ"ע וסי' קפ"ג) ושאר מדקדקים חשבו נוצרים ממשקל פְּעָלָה: מ ע ר ת המכפלה, ב ת ע נ ת הברכה כו'. ויפה העירני אמ"ו הרב נר"ו כי טעו בזה המדקדקים לתומם בחשבם את אלה המלות ממשקלים השניים, ובאמת המה באותיות נוספים נבי' המשקל בראשיתם, מערה בש' ערה (ערו ערו עד היסוד בה) וכן תענה (עלה) מגלות (גור — וע' מכלול מ' מַפָּלָה ומ' תְּפָעָה); והפח"ת. אגב מ נ י ו ת התורה בזכר שם הרד"ק בכלל הנוצרים ע"כ נאחז גם טעמו שבא נתקן על היו"ד

כן תבנית המשקל הזה. אך מה שנקד הפ' בחיריק הצדק אתו נגד דעת הרו"ה (ע' הערתו במחזור פה) כי באמת לא ידעתי מאין זה בא לנו השתנות פתח קטן לגדול בסמיכות ענין, ובכן אמנם מן כַּרְמֶל בא כַּרְמִלּו המ"ם בחיריק. אח"כ ראיתי כי הר"ש פינסקער השכים גם הוא להיות בזה הפ' בחיריק (ע' באורו ליסוד מספר הערה 13).

והנה יש להתבונן עוד מה שהעיר הרי"ש שם כי ערפל לא יתואר בטהר שהוא השפו ועי"כ חפץ להגיה: ערפל י ט ה ר; ולפלא שלא חשו לזה המדקדקים שאחריו, ונראה כי הענין ע"ד שנזכר בזהר יתרו ד' פ"א ה': אינון קלין הוו מתגלפי בההוא חשוכה ועננא ו ק ב ל א, ומתחזיין בהו כמה דאתחזי גופא כו' וכלהו הוו חמאן אפין באפין כו', ואולי יש לפרש ע ר פ ל י ט ה ר לסמיכות אמתי: ערפלים של טהר והכוונה כי בא אליהם ב ע ב הענן שהוא ערפל תחת רגליו וכלה"כ (שמות כ"ד יו"ד) ותחת רגליו כו' וכעצם השמים ל ט ה ר. ועד"ז מצאנו שם מקרה: ט ה ר בא בדרך השאלה כשם תואר: הזה על טָהֳרוֹ של מזבח (יומא פ"ה מ"ו) ופירשו בגמרא (נ"ט א') על ג ל ו י י ה דמזבח כו'. —

סב) בתפלת יו"כ: ולמְחָל־בו ותמחָל־לנו. כ"ה בסדורי הרו"ה, וכד' הרז"ה (ע' גליון סדורו אלא מחל לנו בש"ע, ושע"ת סי' רס"ה). והנה הרי"ש (ב"ת סי' כ"ה, ויה"ל ס"ח) העיר כי ח' ותמחל ראוי להיות בפתח מטעם ברוב בעלי הגרונית יבואו לגזרת פְּעַל (כאשר כן זכרו כל המדקדקים) ונראה שהשכים לזה הטעם גם הרו"ה שהלינו בש"ע ולהלאה אלא ועל כלם: מחַל לנו (כי הליווי יתדמה לעתיד) ועכ"ז נדפסו פה הויתי"ן בק"ח? ואין זה כ"א שגגה נפלה בזה. ולדעתי לא לא צדק בעל להט החרב (סי' ז') בהשגתו על דברי הרי"ש אלה כי אחרי שהמלה אינה מקראית תלא ע"ד בעלי עי"ן הגרונית שבדרז"ל שהמה ע"מ פ ע ו ל כמו לא יבקוע כו'; כי כאשר כבר החלטנו כי בנקודות אין לנו אך לשמור את דרכי המקרא (ע' למעלה צד 60) וראוי להיות לפ"ז ח' ותמחל בפתח; אולם ל מ ח ל בו, יש להתקים הק"ח יען כי המקור לא ישוה בזה להליווי והעתיד כמו אי לזאת אסלַח לך (ירמיה ה' ז') ולא

(וכ"ה בתנוך הא' מגלות) וכמו זה נאמר במנת אֱיָלוּתִי שנשאר קמץ היו"ד על מקומו גם בנטיה.

אבה ה' לְסָלֹחַ (מ"ב כ"ד ד'), וכן העיר בעל לשע הזהב (סי' י"ח) בהגהת ולמנֹע משחות בתפלת יהי רצון שבב' וה'. —

סג) בברכת המזון: ומכל טוב. כ"ד הרז"ה (שע"ת ס"ד) והרו"ה בסדוריו ואחריהם ב"ז (בת"ה סי' ק"כ) מטעם שאין הבדל בין טוב בחולם לטוב במלאפום רק בנפרד וסמיכות בלבד, וסמכו בזה על דעת אחת של הרד"ק במכלול (ליק, ק"ע ב', ובשרשים). ובעיני רחוקה היא בעבור כי ימצאו לה סותרים כמו טוב לב (משלי ט"ו טו) טוב עין (שם כ"ב ט') ודומיהם; כתיב מלאים כל טוב (נחמי' ט' כ"ה, וע' דברים ו' י"א). והנה הרי"ם נקד את הט' במלאפום ע"פ דעת אחרת של הרד"ק (שם) כי טוב בחולם הוא שם תואר וטוב במלאפום הוא שם המקרה (ע' עמק ברכה סי' כ"א) ולפ"ד נ"ל כי גם טוב יתפרש בזה להוראת שה"ק וכמו שמצא ודורשי ה' לא יחסרו כל טוב 44) (תהלים ל"ד י"א) כמו טובה, וכ"ה הוראת: וכל טוב הקדוש (המוסב למעלה) בא"צ לדחוק בו: וכל דבר טוב, וכן טובם כחדק (מיכה ז' ד') נראה כי הוא שה"ק (ילא כת"י ורד"ק) וכמלת: ישרם מסוכה (לקריאת פד"ל הנכונה לפי הפשט) —.

סד) ברכת שהכל נהיה: הרי"ם והרו"ה הדפיסו היו"ד בשוא עפ"י דעת הרז"ה בשע"ת (סי' ט"ב) «כי כל הברכות נתקנו בלשון בינוני» והרב בעל אהל משה אמר (סי' קל) כי הראוי לאמר היו"ד בקמץ כמשפט העבר כי כל הברכות הם בל"ע כמ"ש רש"י בברכות, עכ"ד. והנה מלבד כי כל אחד יחזה כי רוב הברכות כמעט כולם הם בל' בינוני ולא בל"ע; הנה גם מדברי רש"י בזה (אשר כיון לדף ל"ח ע"א ד"ה: דאפיק משמע «דלשעבר בעיק») אין ראיה מוכחת לשפוט כן ע"ד כל הברכות? ובאמת מענין ולשון הגמרא (שם) עד «והלכתא המוציא כו' דאפיק משמע» וכן (שם דף ל"ב ע"ב) «בברא ובורא כ"ע לא פליגי דברא משמע» (אשר מזו האחרונה הרב נ"כ הג' במ"א או"ח סי' קס"ז ס"ק ח' להוכיח דבעי לברוכי על מה שעבר גם בברכת המוציא, וע"ש) אין לנו להוכיח דבר ע"ד שאר הברכות אחרי כי דבריהם אינם אמורים רק בשתי הברכות

44) הרז"ה בבנין שנמה בשה"ק חדר ו' ח"ז הביא את הכתוב הזה: כל טוב במלאפום הט' והשיג ע"כ ע"ד אחת של הרד"ק הנ"ל בטעות (העירני ע"ז ידי"נ הרב ר"מ פלונגיאן נ"י)

השאלה, ועוד כ"א נתבונן היטב בעמק לשון הגמרא נראה כי מחלוקת רבנן ור' נחמי' ע"ד המוציא או מוציא לא היתה רק בנוסח הלשון לבדו, ולדעת כולם כונת הברכה הזאת על העבר והווה יחד כי כן כבר הוציא ומוציא תמיד, ורק שחלקו אם הוראה זו נכללת יותר בבינוני בצירוף ה"א הידיעה או בלעדה משא"כ מחלוקת ב"ש וב"ה ע"ד ברא ובורא תלויה אם הברכה תוסב על יסוד האש או על האש שאתנו (ע' דברים נכוחים מזה הענין בשנות אליהו ברכות פ"ח מ"ה, ונגע בהם קצת הגר"ש קעלין במחה"ש סי' קס"ז בפי' דברי הירושלמי).

והנה אחרי הדברים האלה לא נתפלא אמנם על מחלוקת רבנן ור"נ דוקא בברכת המוציא ולא בברכת הבורא או בורא מאורי האש, או בשאר ברכות פרי העץ, מיני מזונות וכדומה (כאשר העיר הרב ר"י ייטלס בהקדמתו לס' מבוא לא"ר) כי באמת הנוסח המקובל לנו «בורא», ובדרך כלל כל בינוני בלי ה"א הכל מודים כי יורה על העבר והווה גם יחד (וע' נסיונות אברהם — ולא כד' ריי"ע אשר עם רוב העמיקו בזה לא יצא ידי חובת הבאור בכל סעיפי הענין הזה כאשר עיני הקורא יחזו מישרים ול"ע בתשובת מהר"י מינץ סי' ע"ד) וזה היא עיקר כונת המיסדים כל הברכות בלשון בינוני כאשר תראה בכל אחת מהברכות המסודרות אשר לפנינו כי כן הכונה מפורשת על העבר והווה גם שניהם, וכי מאז כל הדבר הנעשה נטען עוד על השגחת ה', ופעל ידיו הוא קים לעד, יע"כ נכנהו בשם תואר תמיד, כאשר הונח כ"ז בעמק הלשון כי אין מציאות לזמן בינוני בלשון עברית. וכן המנהג בכה"ק לאמר בורא שמים ונוטיהם, כונן שמים ויוסד ארץ, ועוד רבים מאוד נפוצים ע"פ המקרא. והנה באמת עוד נמצא במקרא בינוני בלי ה"א בראשו ויורה בראשית הוראתו לעתיד, והטעם אחרי שהוא תואר יוכל להתפרש גם לעתיד כמו לעבר, ומזה הוא גם בתפלה: גואל ישראל 45), בונה ירושלים (ע"ד לה"כ) ועוד, אשר זה הדרך הי' אמנם הון מעניני חז"ל לדבר בו דבר.

45) ע' פסחים קי"ז ב': ק"ש והלל גאל ישראל, דצלותא גואל ישראל מ"ט דרחמי ניהו; ועב"ז במערבית נאמר: מלך צור ישראל וגואלו. אשר מוכח מעניננו שיורה על לשון עבר ביותר וכמבואר בט"ז או"ח (סי' ס"ו ס"ק ו'). אולם מש"כ הב"ח (שם) שצ"ל: וגאלנו בנא וא"ו דספיר משמע על הגאולה

אמנם מחלוקת ר"נ ורבנן תלוי' שברכת המוציא דווקא אשר עד שנתברר לשונה היה לה פנים שונים בבאור ענינה, וראוי א"כ להתבונן בה בינה ולדעת התכלה גם לשון המוציא בה"א. והנה לדעת רבנן כי המוציא דאפיק משמע, והביאו לה ראי' מהכתוב, נוכל להשתמש גם בו אל נכון אחרי כי ישבול הסוס בפירושו גם את העבר, ור"נ האומר המוציא דמפיק משמע ר"ל דמצאנו בו גם הוראת העתיד מה שנקרא שבם המוציא ע"ש שעתיד להוציא (ואולי כן גם כונת רש"י ע"ש 46) ועדותו ג"כ נאמנת ממקרא מפורש, וא"כ נפונה ובלתי מבוררת כונת הברכה הזאת הנדרשת אך עבר והוה ואשר אך בינוני בלי ה"א יכיל בקרבו לדעתם, הוראה זו. וזאת לדעת כי כן לפי מחלקתם כן לפי מסקנת הגמרא נוכח ונתברר כי בינוני בה"א ידיעה יורה לכונה מיוחדת בהיותה בראשונה אם בזמן העבר או העתיד ביותר, הכל לפי הענין אשר יתבאר לכל משכיל מתבונן בכתובים. והנה כאשר כבר החליטו ואמרו כי המוציא דאפיק משמע הנה יורה א"כ יותר על העבר, והאחרונים ערבבו הדברים וכללו בו הכונה גם להבא, עפ"י דרשת חז"ל הידועה, וכ"ה לפי' גי' הטור בגמרא כי המוציא כ"ע דמפיק משמע (ע' טוב"י או"ח שם ומג"א ומהרש"ק, והתבונן בזה היטב) וכן בשארי ברכות כמו

שעברה, ואם כונתו לנקד: וְגָאַלוּ, אין חלקי המשפט מתישבים יפה דבר דבור על אפניו. ולוני דעתו לפי הדקך שאחזו חז"ל בדרשתם ע"פ וגוס ישב (ב"ר נ') או ושפרון ישב (שם כ"ח) ישב כתיב, אותו היום מנוהי לרהם הדינים — לרהם שרי החיל, אשר אחרי ההתבוננות בדרז"ל אלה ואת אשר העיר גבם לדרשה כזאת, הלא נבין לדעת כי דרשתם זו אינה אלא אסמכתא בעלמא לדרוש מהשרון הוא"ו (אשר אמנם בכל בינוני בשהק"ל בשלמים יהשר הנה ע"פ הרוב, כמו' במשהמ"ס נוחות ראשונות הדבור השלישי) כמו: היה יושב (אז) על כסא המשפט (ע' אוצ"ב ש' ישב) וע"ד ופרעה הולך ועוד (הפך אמנם דעת הרא"ס המובאה במ"כ) —

46) לא אכחד תחת לשוני כי רבים כונו בפירש"י בזה אך על הוראת העתיד בלבד ומצאו לזה סתירות מכתובים שונים כאשר העיר הגרע"א ז"ל בגליון המשניות שלו. ובלא"ה הוכרח לפרש כן כונת ר"נ ע"כ דלא כרש"י דמשמע גם להבא (וכן המשלול סוף ס"ב לבנוים ובעל נטיעות אברהם הקשו והרגו כן מדעתם). —

ברכת: הבוחר בעמו ישראל; מכוונת יותר על העבר כי מאז שבחר בנו נקראהו בשם «בוחר» אכן קצת ברכות מאלו כי מוסבות יותר על העתיד כמו ברכת המחזיר נשמות (לד"ק) המחזיר שכינתו, ועוד עד"ז מעטים.

ממוצא הדברים האלה הלא נראה ברור כי כל הברכות אשר נוסדו בתפלותינו הן מלשון בינוני ורובם יורו לעבר ולהוה (מלבד קצתן שנוסדו בל"ע לפי ענין הברכה, או שכללו ג ם הוראת העתיד בתואר בינוני כדרך המקרא, כמבואר למעלה) וזו היא גם כונת בעל חכמת מנוח (הביאו המ"א שם ובסי' ר"ד ס"ק י"ד) דרוב הברכות הם בלשון בינוני וע"כ נכון לאמר שהכל נהיה בשגול; — ולאה מש"כ הגאון בעל משיו"ע בפ' הרואה ע"ד ברכת השחר וז"ל: «ש ע ש י ת לי כל צרכי (ברא"ב) בגמרא גרס שעשה וכ"ה בטור סי' מ"ו, ויש לתמוה שהברכות כ ו ל ם בלשון בינוני חוץ מזו ואשר הכין» ע"כ וזה אין כ"כ תמיה כי באלה שתי הברכות כ ו נ ו רק על זמן עבר. והנה בגמרא (ס' ב') מובא הנוסח «המכין» אכן גי' האגודה הוא «אשר הכין» (וע' מ"א או"ח סי' מ"ו ס"ק ג'), וכ"ה בסדורי הרו"ה מטעם שכתב הרי"ם (בב"ת ובוי"ל) כי הוא על"ה מה' מצעדי גבר כוננו, אולם לדעתי אין מ נ ו ס ח הכתוב ראי' כלל על כ ו נ ת המיסדים וסוף דעתם, ולכן נדקה בזה סברת הג' בעל מהרב"ק (שם) כי נשים בזה אזן קשבת לגי' הנמצאה בגמרא „אשר עשה" „המכין" ואין לנו להביא ראי' ממליצת הכתוב בל"ע, אשר מכ"ז יבטלו גם דברי ב"ז (ובכללם דברי בעל עבותים הדבים —) בתקוני התפלות (סי' קכ"ג) באמרו כי לפי אלה נמצא מה' היה רק העבר כמו הנהיה כדבר הגדול הזה, וענינו הנעשה, יתכן יותר לומר נהיָה בקמץ מלשון כדבר ד' שמים נעשו כי הוא אמר ויהי, ע"כ; ובאמת הפלו בזה המתקנים לכלול גם הוראת הבינוני כמו לעבר כי יד ד' לא תשוב מפעולותיה, והדבר עושה בכל יום, וזה אינו נכלל כ"א בתמונת בינוני המורה גם לעבר בלי הבנייה על מליצת הכתוב „רק בלשון עבר" כי הם בדעתם הוציאו המלה לאמרה בבינוני כנאותה לכונתם 47). וכ"ה דעת הג' בעל מ"א ובעל

---

47) ואין סתירה לזה מדברי התוס' ברכות (נ"ב ב') ד"ה שברא, שהשיגו ואמרו דנוסחא דקרא עדיף כי כונתם נ"ל כעת שהיא אם נאמר לבנות את לשון הברכה לל"ע הפך מליצות הכתוב במשתמש בהוה גם לזמן עבר ובזה נתקן דבריהם, משא"כ אם נמצא במקרא רק בל"ע ומטבע הברכות

תשובת מעיל צדקה סי' ע"ש בהלוי לאמר נהיָה בסגול (הביאה בעל מהרש"ק שם — ואחר העתיק בסופו דברי בעל מעי"ל שם, חסרי טעם הם) ויש לקרב טעמם לטעמי. אולם יהיה איך שיהיה הנה כבר ראינו כי זה הנוסח איננו בודד לבדו ויש לו הסכם איזה גאונים ומדקדקים, והנראה לפ"ד טעם ישר בעיני כתבתי.

אחרי כתבי זאת הגעתי הדברים לפני אאמ"ו הרב נר"ו, והנה הוא בעמק עיונו העיר ספק בעיקר הענין, וזה תמצית דבריו: יש לעיין מצד הדקדוק היפה אם נוכל לאמר גם את ה נ פ ע ל בהוה עד"מ משרש ברא יצר נִבְרָא נוֹצָר ולכלול בו את העבר או העתיד — ומה גם לפי דברי המדקדקים שהבדל שבין הוראת בינוני נפעל לבינוני פעול בקל כמו הדלת נ פ ת ח הדלת פ ת ו ח; וא"כ הוראת בינוני נפעל גם על זמן עבר תהרוס כל יסודם, אבל ע"כ יש לדון מזה כי גם נ ה י ה בסגול לא יורה כ"א על ההוה, ע"כ. ואחרי בקשת הסליחה מאת כבוד א"א ובת"ר נר"ו אומר אני, ראשונה, כי אף אם סברתו זו נעלה ומחודדת היא איננה חזקה לבטל דברי מעיקרם כי באמת מה שחלקו המדקדקים בין נפתח לפתוח עוד התנו בזה כי בקל ההוראה היא שכבר נסתלקה פעולת הפועל ובנפעל עוד הפועל עומד בפעולתו (כמבואר בדברי הרז"ה בלוה"ת ובישוה"ג ב' לפעלים, והג' בעל שפה לנאמנים, דבור בני אות ד', הרחיק זאת בשתי ידים מבלי הגיד שבר דבר). והנה לפ"ז הבינוני איננו מגביל הזמן מעת ר א ש י ת הפעולה ובלי ספק נוכל לאמר נִבְרָא נוֹצָר על הדברים שעדיין לא כלתה פעולתם ועודם נפעלים גם עתה, ומקרא מפורש ידענו: לפני לא נוצר אל (ישעיה מ"ג יו"ד, ובקאנקארדאנצי: נוֹצָר) לפי פי' הרד"ק בשם אביו (במכלול ליק, כ"ב ב') הוא בינוני נפעל סמך לאל, וכן פי'

הוא אמנם בלשון הוה, וכנ"ל (וכבר הארכתי מענין זה בסוף המערכה הראשונה) — וכשאני לעצמי אתמה מאוד ע"ד שהרחיקו מציאות תואר בינוני נפעל מה' היה הלא כבר מצאנו: תאוה נִהְיָה תערב לנפש (משלי י"ג י"ט) אבל לרוב המפרשים שרשו היה והוא תואר לתאוה ומה גם לפירש"י הוא מענין ישות והוי' וממש כמליצה זו נודעת לנו גם מלמעלה (י"ב) ועץ חיים תאוה בָאָה (איין ערפיללטער וואונש). —

ב"ז באילה"ש ועוד חכמים רבים (וע' בע"ת סי' רפ"ז, תל"ע קמ"ג —) ועל"ז בה"א: הנראֶה אליו (בראשית י"ב ז') הנראֶה אליך (שם ל"ה י') שיורו ביותר על זמן העבר, או בלי ה"א: נוגי ממועד (צפני' ג' י"ח — וע' רש"י במדבר ל"ה ל"ב, וע"ע שם המשתדל —); לבית הנבנֶה (דה"א כ"ב י"ט) לעם נולָד... (תהלים כ"ב ל"ב) תואר לדור העתיד, ועוד רבים. — וזאת שנית כי נהיה הוא באמת רק מתכונת הנפעל (ע' מכלול, ליק, כ"ב א') וי"ל עוד כי שמוש הבנין הזה במקרא הוא להשתנות הדבר ויציאתו מאין אל היש (ווערדען) ולא כללו מיסדי זו הברכה את ההוראה הזאת בקל אשר לא באה בו כ"א בקשור יחש"א עפ"י הרוב (ע' אוצה"ש) והוכרחו ע"כ לשומה בבינוני נפעל, מה שאמנם יש להתפלא על שבאה אך זה הפעם לשון הברכה בנפעל ולא נמצא כן בשום ברכה אחרת, והטעם הוא כי באמת רוב בנין הנפעל מזה השרש כפסק"ל הוא לכל פרטיו, ורק בא בתמונת הנפעל, וכנ"ל. ויצא מזה כי יש לאל ידינו לסבור פנים כהלכה גם לתמונת ההוה מזה הבנין ולהשתמש בו, לפי מקומו, על מה שעבר או עתיד להיות, ואל כל אשר יבקש ענינו אשר הוא · בו נוכל להטותו באמת באין פרך ויוצאת מגדר הדקדוק וחקי הלשון. —

ועם זה כלו הערותי בפסקי הגהות התפלה אשר מרוצן יראה הקורא כי כל דבר כגדול כקטן יקר בעיני להוכיח בו דעת הר"ו היידנהיים ז"ל — באין ולאו (Pro et contra), להסכים ולהודות או להשיג ולהורות. והנה קצרתי במקום שיש לי עוד להאריך באשר כי לא סדר תפלה אני מדפיס ולא לפסוק הלכה בכל מקום באתי, וע"כ עזבתי עוד מקומות מספר א) אשר לא נָקו בהם סדוריו משגיאות, כי המנהג מצודה פרושה על כל נדפס, כמו אחרי תפלת י"ח: יהי רצון לפניך; כי צ"ל: מלפניך (כרהמ"ש ספ"ה דאבות, וכן העיר הריצ"מ במק"א ומטעם אחר, ע' עיון תפלה שלו במוסף לשבת) · במוסף לר"ה: לפני כ̄סא כ̄בודך; בניהם רפוים (וכן הדפים בנוסח א"י וע"ש בגליון סדור תפלה זכה) בטעות וצ"ל כף כסא דגוש כי כסא כבוד נמשכים אחד לאחד (ע' ירמיה י"ז ב'). בברה"מ: בונֵה ברחמיו ירושלים; צ"ל הנו"ן בסגול (וע' עמק ברכה להרי"ם

סי' י"ח). במאמר יהי רצון כשיוצאין מן הסוכה נדפס בכל סדוריו ומחזוריו בסוכה זו: וצ"ל הב' בשוא. ועוד כדומים לאלה אשר לתקונים צריכים. ב) אשר הלך הרו"ה לתמו בעקבות ההולכים לפניו, והביא גם הוא ראיה משהאות אשר עדיין יש לפקפק בהן כמו, עד"מ, נוסח שמע ישראל אחר הבורא (ע' וי"ל סי' קל"ז) וכן עשה רוח בין הדבקים להרחיק את המקורבים שלא בצדק כמו בנוסח עזרת „רם ונשא כו'" שבאו לפניהם שתי נקודות להורות על ענין מפסיק ובאמת כל האותיות האלה מוסבים למעלה: „למלך כו'" (וכאשר כתב הריצ"מ בעיון תפלה שלו). בסדר קדיש"ת: יתגדל ויתקדש כו', איננו פיוט מיוחד אך הוא המשך נוסח על הכל שלפניו (ואח"כ נוסף נוסח אב הרחמים) וכנראה ממס' סופרים פי"ד הי"ב (ומצאתי בהשיר ע"ז הג' יעב"ץ בסדורו), ועוד מעטים עד"ז אשר אין פה המקום לפרטם. וביותר ג') מצאנוהו כי הפריז על המדה ולא יצא ידי חובת דעתו (ע' למעלה צד 74) בהשאירו אותם מאמרי יהי רצון הנהוגים בזמן הזה כמו בכניסה לסוכה וביציאתן ממנה ובנטילת לולב וכן הביא גם הבר של פרנסה (אלא פותח את ידך) ומלאכים ממונים על התקיעות (במחזורו) ודברים רבים יוצאים להבוגס במלכותא דרקיע, אשר כבר נזהו ע"ז רבים מהרבנים וחכמי הדור. — ובזה אומר הפעם להערותי די, ואניח מקום למעיין אחרי כי יחפש וימצא, אולי, עוד להוסיף עליהן כהנה וכהנה לשמחת לב כל מוקיר שם היהודיים וכון לחקר התפלה והדרכים בקדש, כי אז יהפך אלינו שפה ברורה, בשפת אמת תכון תפלתנו, ולשון עלגים תמהר לדבר צחות. —

הערות נוספות.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

שלפ"ז שהיו מקריבים תמידין ותפלות כנגד תמידים תקנום וכל זה היו מתפללין, כן נראה מתלמוד שלנו, וכ"ש בירושלמי מצאתי שהביאו ברייתא זו וז"ל הזכירו בו כוס תפלה אלא תמידין ומוספין, עכ"ל פי' הר"ב ז"ל בהל' תפלה פ"א בנוסח התפלה לאנשי כנה"ג תקנו הרי לש"ם בנוסחי ז"ל התפלה היא מה"ת אבל הנוסח אינו מה"ת וכ"א הי' מתפלל לפי דעתו וכפי הצריך לו, ובלא ספק שאין נוסח התפלה שלנו מתפללין היום כנוסח שהיו מתפללין בפני הבית, שלא מתפללין בהשיבנו מוכיח בית דוד ומקומה וביאת בהמ"ק וכ"ב וביקבצנו נפשותינו והם היו מתפללין בהתקיים מלכות ב"ד ובני ישראל בירושלים ישבו יושבין בארצם, וכן כה"ג בהיה מתפלל ביוה"כ ברכת רצה בא היה מתפלל רצה על נוסח שלנו, וידוע היא שיוחנן תקן ברכת הלכן וזה ונאמר ברכת בונה ירושלים, ובלא ספק שלא היה על נוסח זה שלנו מברכין אותן, יע"ב בית מפרשים ע"ל, ויראה מש"כ למטה.

נר 9. השיגני כבוד הרה"ג מוהר"ם הנ"ל על מ"ש בספר מקולות ו"ל: „בשעון הפקוקי הבדיל י"ח ברכות כו' אין שיעורו בעוד הדרכ מעיקרא דוולאי שורר ואנשי כ"ג תקנום מעיקרא, הנה בנשמתנו והוא הוא ויכדס" וכתוב בם בהגהה: „כי בנשמתנו משום רק בשני אומרים אותם בנא כבדר שאנו אומרים היום ואות הבדילם כבדר הזה לפני בידינו, וכ"ה השיקר, כך שמעתי וכן קבלתי לפי השוגג, והרליה מהגמרה התמרין בשעון הפקוקי הסדיר שמ"ש ברכות וגם קבור יב"ד ש"כ הנה"ה בגליון. והנה כבר הקשה לי כן גם אמ"ו הרב נר"ו מהנשמה במכתבו הנדפס בריש הספר, ויפלא גם לי כבוד מר אבא נר"ו הם הוזר כי בשיני כל הדברים הללו וכיוצא בהם מהמפרשים בשני נתיבה לחכי המפורסם והמורגל לשם, הינם מוזיים את הדעת התמיד של תקירת קורות הימים, מה שאמנם לדבריהם א) מפורכבת מאד הנבנות הוזי בו תקנות התפלה בשבימו, כאשר מו תורות הנפה"ג יממים בבנו נגבי עיר בהמון גני הספקות, כידוע; ועדיין ב) לא ידעתי את ענבו הנוסכים מר בפרד היה לשולמים מזמן הבית. ועד שלא התברר גנו היקר הבריחו בעדות נאמנות עפ"י קורות הימים, עומדים אנחנו על דעתנו האמורה בפנים כי, שלאו נהוגים בזה הבריכ מעט, התרוגי הבוחים הם אשר קבעו בסדר מבונם מבמרות התוכות עם התגינקות בדין נהם מימי הם כ"ד בדר ברכות ותפלות (בפי מרובה ב"ב וכ"ה, בילת י"ז א', ועוד) אמרי כי ראשוני הבונים הבר ובונים את הדרך נחבה ולמצוא סדר קבוע לתפלה לכל העם, ויהיה בדבר י"ח ברכות בבבל יוב הי' בשעון הפקוקי בהסדיר לפני ר"ג הזה ביבנה. והוכחתו גנויה גם מבמון הגמרא בהסדיר את התפלה על הסדר בגלל כי הוחזר לנו את הסדר המקובל בשם. ולא עלם אלפיו שנתהדש זו עד עי' הגמרי הבנים וביותר הלמדניים. ולא יתכן בנו מאד הכבי ומאד הגוי הנבר כי עשלבו הנוספלים בלבין הקדומה מימי אנכה"ג, ואף כי נודעת התאמרים בעד כ"ם הבקי' „מה היו מתפללין על הסדר אלא כל הדור וחדרי הדר כה בהיות לה ריכה נו' (כ' תגלי ברכות פ"ח) הגה שבנה בזמן ימים רבים התפלות הכנגיות גנגדי ז' ובירתו ש"ב בר

שהזיר ר"ש הפקולי את הלשון על מכונה רק כאשר לגו מסודרת מאת חכמי המשנה. ואין בתורה מלשון „הסדיר" כי באמת הכונה: שהסדיר את התפלה על הסדר לפני ר"ג. וכמו נעולם יסדיר אדם שבחו של מקום ואחר כך יתפלל, בדרז"ל (ע' ר"ה ל"ה א' וברכות ל"ב א' — וכן: לעבד שמסדר שבח לפני רבו, ברכות ל"ד א', והוא מסדר אגדתא בס יו"ד א'. כמו דרים; עוגותיו סדורין לו, יומא פ"ח א' — והשמות: אהני לי סדרי, כתובות ק"ג ב', קדשה הסדרא — ע' מונה"ז נד 195 — סלקית לסדרא, ירושלמי ברכות פ"ד ה"ג, שפי': למדרש שבס סדר היפיכה) כי עיקר הוראת השרש הוא אינגו מלשון סדור בלבד (אררגען) אך גם: הגעה והשלמת הדבר (בעשטיממען) והסתעף מזה ענין דרש (וע' געזעניוס בש' סדר שהוא מל' ערבית פערבליעסשען — ואלה שרש ערך בעברית —). ואם לא נחשב להוציא את הלשון „והזרו וסדרוס" ממשמעות: סדור, הלא נראה ונתבונן כי הכונה לא אמרו: שכחום והזרו תקנום כי באמת לא היו צריכים לתקנם מחדש, אחרי כי בימי השכחה לא עזבו הרבה יהודי הגולה את עבודת ה' להתפלל לו בכל עת וכן לא אמרו: חזרו ויסדום שפי' נראה כי העמידו גם הלשון על מכונו הראשון מה שבאמת בימים הרבה גם בראשית זמן השונים חברו תפלות שונות לעצמם, ולא נודע עוד שמן מגי סדר קבוע שהיה נהוג בעם.

אולם מלאנו לעומת זה כי הרבה מפרשים לא דיקו בלשונם והביאו לפעמים הלשון: ר"ש הפקולי תקן או יסד (ע' לדוגמא ברא"ש פ' אין עומדין ושעה מקובלת הנ"ל). וכן ראיתי שערורה רבה גם בדחז"ל עצמם כמו: מתניתין מאן? תקון רבי (יבמות כ"ד ב') ובאמת הוא רק סדר המשניות (ע' תוס' ב"ק נ"ד ב' ד"ה בימי רבי). זה ר"ע שהתקין מקרא מדרש הלכות ואגדות (ירושלמי פ"ה דשקלים) ולעניננו: אף מי שהתקין את התפלה הזאת על הסדר (ע"ש ברכות פ"ב ה"ד) —

נד 11 הע' 10. לא אחדל מהזכיר בקצרה עוד מדעת הרב הר' צונץ בספרו: ריטוס דעס סינאגאגאלען געטטעסדיענסטעס (ברלין 1859) אשר אגה ד' נידי אחרי שנדפסו הגליונים הראשונים מספרי, והוא: ראשית סדר התפלה הי' בימות הראשונה לספה"נ, שש ברכות במספר לחול ושבע לשבת ויו"ט, ואח"כ נוספו משנת נמיתת החסידות והפילוסופיא (וע"ד זמן נמיתהן והתפשטותן האריך בס התכם הזה נד 22 — 38 וגד 149 — 152). כל הנוסף בשחרית על שמ"ע ואמירת מזמורי תהלים ומזה גם הלל היה רק מנהג ובכל עיר אחזו אותו כרצונה, וכמה מאות שנה עברו על סדר התפלה בימנא בתלמוד הבבלי עד כי נכון ונתקים ביד העם (נד 2, 3, וע"ש נד 5, 11) ומאז היתה עבודת ד' מסורה לבלתי נצור וכמה חברו את סדר העבודה בפ"פ ובכל האגדה לא רפאו בכתיבת הברכות (נד 15, וע"ש נד 18 כי הסדר הראשון בא לנו מרב כהן צדק שנת 843, ושם הע' והערתי 11).

בס הע' 11 „כמו ס' תקון תפלה כו'" ידידי הרב המפורסם כמו"ה

שניאור זקש נ"י העירני במכתבו אלי כי כבר הובא במבוא שלו לס' תגין (עמוד י"ד) שז"ל: תקון תפלין.

צד 12 הע' 43 מה שכתבתי בשם מס' סופרים נגד דברי רש"י העירני כבוד הרה"ג מוהר"מ שטראשון נ"י שכבר כתב כן בעל שבלי הלקט סי' ג' והביאו הב"י ס"ס נ"א. וע"ד השגתי ע"ס מקור ברכה מה שהשמיט את המלות "בר"ח" שבמס' סופרים, העירני הרה"ג הנ"ל שנמשכתי אחר מס' סופרים הנדפסת עם עטור סופרים אבל בכל הנוסחאות של מ"ס ליתא מלות "בר"ח" [ואח"כ ראיתי שכן מהגהות הגר"א ז"ל — וצ"ע].

שם הע' 14 "גם תפלין כו'" הראני כבוד הרה"ג הנ"ל שב"י או"ח ס"ס ל"ח שהביא בשם הכלבו, וז"ל: "יש מקום נמנעו שלא לתת אפר מקלה בראשי התנים מפני שאין העם מוחזקים כלל בהנחת תפלין כו'" עכ"ל [ואני מצאתי במהרי"ל, לקוטי דינים אחרי הל' פדיון הבן: מפני שרוב עמי הארצות מתיאשין מכמה מצות עשה וכ"ש ע"ד ציצית ותפלין כו'; וע' גם דרכה של תורה להרב רנ"מ פינילים אות ע"ו בהערה]. ושם ע"ד השגתי על הראב"ג העירני הרה"ג הנ"ל שכפי הנראה הוא נמשך אחרי דברי הריב"ל בבית"א צד 275 בהע' אשר הב"ק הוליכו תועה בשגגתו בדברי היוחסין, ועל הב"ק כבר העיר הר"ר רייפמאנן בצופה להמגיד שנה ה' צד 90.

צד 13 "ורב יהודה היה מתפלל אחת לשלשים יום (ר"ה ל"ה א')" העירני כבוד הרה"ג הנ"ל על פירש"י שם שהיה מחזר תלמודו כל ל' יום; שלא נמצא בכולי תלמודא שר"י היה מחזר תלמודו כל ל' יום ולא נמצא זה כ"א ברב ששת (פסחים ס"ח ב') וברא"ה ב"ר הנא (ברכות ל"ח ב') ואמר לי שמצא אח"כ בתשובת רשב"ץ או רשב"ם שהעיר כן.

צד 14 "הרבה תפלות וברכות שנתקנו כו'" שמחתי לראות עד"ז מהשקפה אחרת בריטוס לצונץ בצד 14, 34, 149. וגם זה לא כביר מצאתי מאמר יקר בשם "עיון תפלה" להרב המשורר אד"ם הכהן לעבענזאהן בצופה להמגיד (שנה י"ב נו' 29) ע"ד איזה מאמרי התפלה שנתחברו אך במקומות מיוחדים ואח"כ הושאלו, לשאר מקומות; ע"ש דבריו הנכונים לכל מבין, והמה יתוספו עוד על הראיות שהבאתי בצד 16 — 48.

שם "לעולם הוא רגיל כו'" העירני כבוד הרה"ג מוהר"מ הנ"ל כי הלשון במנחות שם: ר"מ אומר לעולם הוא רגיל לומר כו'; ואני הגהתי בו כונה אחרת בטעות ונמשכתי אחר הבן יוחאי.

צד 15 "ותקנו הותיקין כו'" אולם באחרונה לקחו הקראים הרבה ברכות ונוסחאות מסדור ומחזור הרבנים, וע' ריטוס לצונץ צד 159 ובעמודי העבודה ללאנדסהוטה בשם "ר' מבורך ב"ר נתן הלוי" צד 174.

צד 16 סוף הע' 20. ושם י"ז א' תפלת רבא שבכל יום נסדרה אחנו אך ליוה"כ (וע"ע קצת מזה הענין בריטוס צד 9, 153).

לד 17. על מש"כ כי מלות „וישכם ויאמר" מיותרות לד' הגר"י ברלין , העירני כבוד הרה"ג מוהר"ש הנ"ל כי בס' ברכ"י להחיד"א (סי' מ"ז בא"ה) כתב בשם הרב בית דוד סי' ה"ק שראה בסדור אחד שתי תיבות „וישכם ויאמר" באותיות קטנות , וזה מורה שהוא ציווי מהמסדר שישכים ויאמר רבון העולמים וכו' ע"ש ונעלם ממנו שהוא ברייתא בס' תדבא"ר ספ"כ ע"ש, שוב ראיתי שמכן בב"י רמזה משם שבה"ל שהיא ברייתא מסדר אליהו כ"י, עכ"ל ואמר לי הרה"ג הנ"ל כי באין ס' בית דוד תח"י לא ידע מדוע החליט החיד"א שנעלם ממנו שהוא ברייתא בתדב"א כי אדרבא מלשון התדב"א משמע להדיא שהתיבות „וישכם ויאמר" אינו מגוף הנוסח , כ"א הוא מאמר הספר , כי ז"ל שם : מכאן אמרו לעולם יהא אדם י"ש כו' ודובר אמת בלבבו , ובכל יום ויום ישכים ויאמר רבון כל העולמים כו' ע"כ וכ"כ הגאון שי"ר בתר"ה גאון — [וע' סדרע"ג הנדפס בווארשוי תרכ"ה ד' כ"ז ובהערה שם] .

שם „פיוט עלינו לשבח" העירני כבוד הרה"ג הנ"ל על דבריו בלופה להמגיד שנה ב' לד 194 , וראיתי נכון להעתיקם בזה , וז"ל : „בצד 167 כתב הרב מוהרי"ל לי"ז שבסדר תפלות שבק"ק ווארמייזא הנושן גם תפלת „עלינו לשבח" נחסרה ובלתי נאמרת מהש"ץ אך יחידים יאמרוה בלחש עכ"ל מלאתי להעיר על זה מה שכתב הרב הגאון המבקר וכו' מוהרשי"ר שי' בתרה"ג לד 118 , וז"ל : והסיום עלינו נלקח מתפלת מוסף של ר"ה שהיא מרב כנ"ל ונראה שהספרדים לא היו אומרים בימים קדמונים אחר התפלה „עלינו" שכן באבודרהם אינו מוזכר כלל שם , ולא נמצא עליו שום פירוש במקום זה רק בתפלת מוסף של ר"ה עכ"ל השי"ר , ומלבד שגם בסדר התפלה שברמב"ם להוא ליתא ג"כ (אמנם בטור סי' קל"ב [ובכלבו] ישנו) הנה יש לי שתי ראיות חזקות ע"ז . א) ממש"כ הטור הל' ר"ה (סי' תקנ"א) בשם ר' משה גאון : יחיד דמצלה בר"ה בלחישה אי גמר עלינו לשבח לימא , ואי לא לימא מלוך עכ"ל (וע' ב"י) ואם היה המנהג אז לאמר בכל יום „עלינו" בוודאי היה כל יחיד גמיר לצלויי עלינו . ב) ע' הראב"ע בפי' לקהלת ע"ד זבובי מות יבאיש שכ' וז"ל : על כן ישעה האומר בתפלת ר"ה ולכבוד שמך יְקר יתנו בקמצות היו"ד כו' ע"כ משמע להדיא שלא הי' כן לפניו בסדה"ת שבכל יום . אגב אעיר שמורנו בעל כנה"ג או"ה סי' רל"ד בהגהת הטור כתב, וז"ל : ״ודברי בעה"ע מוכח שאין אומרים עלינו לשבח במנחה גם הר"ד אבודרהם ז"ל לא הזכירו כו' עכ"ל ובמה"כ שגה כי הר"ד אבודרהם ז"ל לא הזכירו ג"כ בתפלת שחרית כמש"כ למעלה בשם השי"ר , ולענין דברי הכנה"ג יש להעיר כי בכמה בתי כנסיות נושנות כמו בביהכ"נ הגדול דלעמבערג בתוך העיר וזולתו , המנהג ג"כ שלא נאמר עלינו במנחה" עכ"ל בלופה . ועל מש"כ החיד"א בשם תשובת רה"ג כ"י שעלינו לשבח תקן יהושע כו' שהעתקתי אנכי בהערה (לד 18) העירני כבוד הרה"ג הנ"ל שהתשובה הזאת נדפסת בס' מאור ושמש (ליוורנו תקל"ט) בראשיתו „מש' ה' קדמון כ"י שמצאתי בביליוטיקא הגדולה של עיר פאריז בעיבור אמצעי של חדש אב תקע"ו לפ"ק" וזיופה ניכר מתוכה שהיא אינה לרב האי גאון שכן נזכר שמה בתשובה היא ר' אלפסי , וגם מש"כ שם „וגרסי'

שערכין פוק וחזי מנזרי ר' יוב"ז שבאה דהדורא דארעא לבתר גלותא" ליתא בערכין גם לא בכולי תלמודא וכמ"ש החיד"א שם · עוד העירני שהרב הנ"ל בהקדמתו לס' ת"ז שנה להטוב שאנשי כנה"ג תקנו לומר הנוסח על כן נקוה לך בכל יום אחר חתימת התפלות.

צד 19 „ומזה אולי הנוסח בברכת רצה כו'" בס' דובר שלום להרב רי"א לנדא פי' והפלתם על התפלה העתידה אחרי כי תבוא העבודה (וראיתי שכ"כ גם הג' יעב"ץ בסדורו) אבל אין זה עולה יפה בעיני עפ"י נחות הלשון. והרה"ג במוהר"ש הנ"ל אמר לי כי ו' ותפלתם הוא כמו שה"ש תפלתם (וכבר מצאנו הוראה זו גם במקרא, וכאשר האריכו בזה הריב"ל בביה"א והרב המפה"ל —) והראני כדמות ראי' לזה בת"א של הר"ו היידנהיים ז"ל בסדורו מנחת תקפ"ה: ניזען ישראלס אפפערס — זיינע געבעטע — וכו'; והשומר יבחר.

צד 28 „בשם ס' הכוונות" נמצא שם בדף ג' ע"א (ד' יעסניץ תפ"ג) — וע' אחרי גוהם צד 64 — 67.

צד 37 „עוד נמצא לנו לפעמים כו'" ובזה תתיישב תמיהת הטור (או"ח סי' נ"ו) על מנהג ספרד (ע"ש).

צד 41 הע' 45 וצד 56. גם לדעת הר"ר ייטליס בהקדמתו לס' מבוא לא"ר שבתחלה התחילו החכמים לתקן לנו הברכות והתפלות באופן היותר מובן. ע"ש כל דבריו לפי דרכו בבחינת לא"ר. ומה שזכר שם ברכת: על נטילת לולב; ע' תשובת הרשב"א: סי' קנ"ז, ועו"ד ברכת: לישב בסכה; ע' עבודת הקדש (תיקון הפעלים) סי' רנ"ד; ולפי דרכנו אין צורך לכ"ז כי כל אלה אך על יסוד לשון המשנה נכנו וכאשר התבאר בפנים (וע' מערכה ב' סי' י"ב). ועם זה נתבררה הדעת המובאה בשטה מקובצת ברכות (עו"ד פרשת העבור): ומפני שאין הדבר נאה לאומרו בתפלה, אומרו בלשון סתום; (וכ"כ עד"ז עוד מחברים אחרונים, וע' הקדמת ס' לקוטי צבי לרצ"ה מראוונא, זיטאמיר הרכ"ו) וכן יבטלו דברי הרמ"ד פרידענטהאל (מאמר מרדכי צד 45) בנטיה לדעת בעל מעיל צדקה (סי' ה') כי: במלאי דאינו מנוסח המקרא (בתפלה) עדיף כפי לשון ב"ה, יען גם אלו הנסמכים על לשונות המקרא נ"ל משנים עם לשון ב"ה כו' ע"ש ואין להאריך בזה.

צד 47. מש"כ בשם ס' המשכיל נמצאו מן מלילה, העירני הרה"ג במוהר"ש הנ"ל שכבר כתב כן הרב המגיד מפלאציס בספר אפיקי יהודה. ויש להרה"ג הנ"ל דברים יקרים בענין הזה ומאשר ארוכים המה לא העתקתים פה.

צד 65. מש"כ בשם הגאון בי"ר והריב"ל הראי' כי אנשי הבבליים לא הי' שיח המשנה של ב' רפוי ואות ו', מן מאמר רבא להפסיק בין עשב לעשב, העירני הרה"ג הנ"ל שכבר קדמם בזה הגאון הרשב"ץ בס' מגן אבות.

צד 72 „הרמ"ש" נ"ל שזה הוא ר' מרדכי דיזלדארף הנקרא
גם ר"מ מפראג. — והנה מצאתי להרב ד"ר צונץ שזכר בספרו ריטוס
הרבה ממגיהי התפלות והפיוטים מהגאונים (צד 174) וחשב שם בזמן האחרון
איזה מהנזכרים אצלי, ועוד הוסיף: דער וואללערשטיינער (רי"ע), דעמזעלבען
יצחק פרעמיסלאוו, טהאטען איינינעס פיר דיא קארעקטור דער
געבעטביכער; ואנכי לא ידעתי את הגהותיו בתפלה ולא ראיתיו נזכרות בלתי
הפעם (וע' הקדמת קורי עכביש להרז"ה, זאלקווא תקט"ז, שמזכיר את ר'
יצחק מפרעמיסלא מפראג שמשיג עליו — וע"ש שמזכיר גם את ר' מאיר —)

צד 73 מה שכתבתי ע"ד הס' ישרש יעקב בשם ס' תולדת גדולי ישראל
להרמ"ש גירונדי, העירני הרש"ג שמהור"ם הנ"ל שהלשון שהעתקתי שמה, כתב
זה הרב ר' הגאול ניפי בס' זכר צדיקים לברכה, ולא הר"מ שמואל גירונדי,
והראני מה שרשם בגליון ס' שה"ג מע"ם אות יו"ד סימן 48 (ובטובו הרשני
להעתיקו משם) בזה"ל: כתב הרב המחבר בספרו יוסף אומץ סי' יו"ד וז"ל:
כי זה עני ר"י באשתני הנדפס קונט' ישרש יעקב על שמו, אינו המחבר אלא
מדקדק אחד ירא להזכיר שמו ונתן הכסף לרי"ב שידפיסנו על שמו, וזה אמת
יצחק, וכן בפרק שנדפס קונ' יש"י הי' בחיים חיותו הרב הכולל כמהר"ר בנימין
ליפשיצא זלה"ה שהי' מדקדק גדול, ועשה הבוריה על פי' הראב"ע ז"ל בנביאים
וכתובים, מלבד חכמתו בתלמוד ובספרי הכמות, וקנא לה', וחבר קונטרס גדול, שמו
„יסוד הקיום" לשרש שרשיו של קונטרס יש"י הנז', וכתב שאין לסמוך עליו,
והוא רצה לשרש סדר התפלות. ואין יש"י לרי"ב אלא הוא מאחרים כו' עכ"ל.
ועי' בס' תג"י להרב ר"מ שמואל גירונדי ז"ל אות א' סימן מ' שכתב וז"ל: הר"ר
אברהם יחזקיה בשן מק"ק אמשטרדם משורר נחמד כנראה משיריו שנדפסו בראש
ס' גמול עתליה, דברי דוד, לב שלם, אורות המצות, משכיות כסף, ואח"כ
הי' מ"ץ בהמבורג ושם חבר והדפיס ספרו ישרש יעקב על נוסחי התפלות,
ושם נזכר בשם ר"י באשתני, אבל ידעתי כי הוא הרב המחבר, ושהסתיר שמו כדי
שלא יקומו נגדו אויביו ומקנאיו אמנם אין רוח חכמים נוחה מהחבור הנזכר ויצאו
עליו עוררין, כמ"ש מוהר"ר חיד"א ז"ל בשו"ת יוסף אומץ עכ"ל, ומש"כ כי
הוא ידע שהמחבר הוא הר"ר בשן והחשוב שידע כן ממש"כ הרשד"ל ז"ל בספרו
פראלעגאמעני כו' ע"ש שכתב זה בבירור דברים ע"ד הבקורת שהסכים הר"ר בשן
הוא היה המחבר בעצמו, והוא (הרמש"ג ז"ל) שכח להזכיר את שם הרשד"ל ז"ל על
זה (עי' מש"כ הר"ד קאססעל בהקדמתו לס' מ"ע (ווילנא תרכ"ו) צד X) אבל כמדומה
לי שהרמש"ג טעה בזה, והר"ר אברהם יחזקיה בשן המשורר (כתב נ"כ שיר על
ס' גן נעול ת"ח, ועל ס' שונה הלכות, אמנם בס' גמול עתליה ובס' דברי
דוד ובס' לב שלם שנמצאו ת"י לא ראיתי שיריו) איננו הר"ר יעקב ב"ר אברהם
בשן האבד"ק המבורג שחבר את יש"י. (ונמצא ת"י ת"ה משו"ת מחכמי בית המדרש
עץ חיים אשר בק"ק ספרדים באמשטרדם וראיתי שם שנדפסו כמה תשובות
מהרב מוהר"י בשן, כי הי' מקודם באמשטרדם בין חכמי המדרש הנז') וראיתי
בס' אור עולם קטן ת"א (אמשטרדם תקכ"ח 8) נדפסה שם הסכמתו, שחתם ביום עש"ק
אדר"ח למ"י שנת כי היא השמחתא ומתואר שם: הגאון המפורסם החכם הכולל
אבד"ק ספרדים. ועי' בתג"י ח"א צד ל"ז וז"ל: שבשר הבן נקרא שמו ישרש יעקב

נדפס בנירנבורג בשנת כי היא חכמתכם, חברו המדקדק השלם החכם ר' יעקב באשכנזי ז"ל מתושבי עה"ק צפת (פרי מגדים מארץ מלאה, גם לשוני המקיף אמרו לא היה בזה מדקדק) בו הפליא עצה כו' ונתן אל לבו לחדש תקונים רבים והגהות על נוסח התפלות כו' עכ"ל ואולי כיון בדברי המאמר המוסגר שהוא הינו המחבר האמתי. — ועל זכרוני שמוהר"י באשכנזי ומוהר"י בשן שניהם נזכרו בס' נוח הרב להגאון יעב"ץ ז"ל, ע"ד הגהות בסדר התפלה, ואין הספר לע"ה ת"י כעת. ועי' בשו"ת נודע ביהודה מהדו"ק או"ח סי' ב' תשובה להחכם השלם כמהר"ר שמואל פאלאגי פו"מ לעדת ישורון קהל ספרדים בק"ק המבורג, אך קיצו שמעתי קורא אני מתוך קונטרס הנדפס אשר הוכח עם החכם אחד בעירו דברי ריבות בשעריך שערי תפלה ע"ד קריאת השם הנכבד, ע"כ, והנה הקונטרס הנדפס הנזכר לא ראיתיו רק השערתי היא כי זה החכם בעירו הוא הר"י בשן הנ"ל. עכ"ל הרש"ב הנ"ל

צד 75 „מן ההוגנים" וצד 76 „בעליונים ובתחתונים". ידעתי כי העליונים הוא תואר ידוע בספרים ומאמרי הרזות, וכן עליונים ותחתונים אלו רבות לתורתה זו בדתו: ההרוגים, ואני באתי אך ליישב פשוטו של הענין ונבררו גם לאותבי נוסח בתפלותינו. — ושם (בצד 76): ועיר רבים מגדולי כו'; ע' ביחוד תו"י סי' ר"י דקנ"ט.

צד 84 „שנדפסו כו' והעתיקו. גם בעל הנהורא" הרה"ג במוהר"ם הנ"ל אמר לי כי בעל הנהורא הוא גם בעל ס' עבודת הלב. (ועי' למעלה צד 21, ושם השבתי בחפזי את ס' ב"ר באחרונה),

צד 85 „כמו אין מלוין כו'" ע' מש"כ הר"ר חיים יוסף פאללאק בהוספה להמחבר שנה א' נו' 21.

צד 92 „לא מצאנו שם ד' נזכר במקרא כו'" ועי' מוגה"ז שער כ"ז בהע' לצד 205 (ושם צד 130).

צד 93 הע' 19 „ולאסית דבריו כו'" בשיר רבה הובאה המשנה הזאת: בשבת (תהלים) מזמור שיר ליום השבת לע"ל ליום שכלו שבת ומנוחה לחיי העולמים; וכן ראיתי גם במס' סופרים פי"ח ה"א: בשבת היו אומרים כי ליום שכלו שבת ומנוחה לחיי העולמים (וע"ע מוגה"ז צד 173 סוף ההע').

צד 95 הע' 20. הכנסתי שם מלות נרויות בין הצלות בחולם: את בן ועם שלא בדיוק, אם כי דברי בעיקרם נכונים הם (וע' מכלול פ"ל.

צד 102 „ולדעתנו כו'" נזכרתי כי סדר הנהוג הזה שמעתי מאת ידי"נ הרב היקר וכו' כמוהר"ר אלי' שטראשון נ"י.

צד 109 ס"ס ל"ח. ובמהרי"ל הל' ר"ה ובשופר הובא שאין לאמר גם בזה מלת: טובים ודלא כהשב"ץ וא"ז, ואמר „שמקובל מרבותיו לאמר כן" וע"ש בשם מהר"ש, וכ"ד מט"מ, וכן בסדר"ע גאון דיגה. —

לד 125 „ובוודאי תבוא כן הבנית המשקל הזה כו'" ע' מכתב ידי"נ הר"מ בלוגיאן נ"י בראש הספר ול"נ בדקדוק המלה כי אחרי אשר הפרש הוא „ערך" לדעת רבים (וכן מנקיד הר' בקמץ ולא בשוא ככל ר' נוסף כמו שרביט סרעפותיו — ראי' כי מן הפרש הוא) הנה ראוי לשקלה ע"מ פָּעָל (כפי ראשית הבנית המלה) כְּתָב כְּתָבֵי (ואין להשוות למ' זְמָן זְמַנֵּי —) · וזוהי גם כונת הרו"ה במחזורו כי על כן נכון להשתנות שוא הע' לתנועה (והפתח בעבור אות הגרון) ; אולם הסגול (הבא תחת איזה תנועה שתהי') ישתנה לפ"ד להיריק עפ"י הדין , וכנטית כרמל הגמלאת במקרא — .

תקונים.

צד	—	שורה	תחת	צ"ל
V	—	6	המתגוססת	המתנוססת
	—	13	עיגו	עינו
	הע'	5	היו"ל	הגיו"ל
VII	—	14	לפעד"נ	לפענ"ד
VIII	=	34		ומתפללים
	—	35	(נתקלקלה המלה)	ו א ה ר י ה ם השל"ה
IX	—	21	וכשהערתך	וכהשערתך
6	הע'	1	ה"ג כו' שמונים נביאים	ה"ד כו' שמונים וכמה נביאים
9	סוף הע'		(חסר)	וע' תענית כ"ז ב'
13	—	7	ר"ה ל'	ר"ה ל"ה
	הע' 15	3	והריב"ל כו' (חסר)	ובזרובבל ה"א צד 14
14	—	6	שם	ברכות
15	—	21	וראה מזה כו'	(נשמט שם ' כל הענין —)
	—			
16	הע'	1		евреевъ
	—	4	צד 77 78 (חסר)	ושם 203 בהע' וע"ש צד 69
18	—			
20	—	13	המנהגים	המנהגות
28	הע'	2	ברכות (חסר)	דף ס"א א'
	—	13	ודוקעס	וזקש
	—	14	55	144
	—	17	בהע' (חסר)	66
30	—	14	והנה(חסר לפני זה אות)	ב)
35	—	6	תקע"ד	תקנ"ד
40	הע'	16	יקלו	יקלו
41	הע' 44	1	קליר	קילר
42	—	7	עב"ז עלה	עב"ז לא עלה
	סוף הע' 47		(חסר)	בשם אחד המאספים
44	—	5	להמ"ק	לשון המשנה
	—	13	את ואשר	את אשר
56	—	16	שהראינו	שהראנו
58	הע' 66	3	163	166
62	—	14	הוא	היא

צד	—	שורה	תחת	צ"ל
65	—	9	הגע	הנד
68	—	12	ברלין תקב"ח	פראג תקס"ט
72	—	16	תקס"ד	תקמ"ד
73	—	7	שלמה	שמואל
75	—	21	תנצל תנצלנה	תנצל או תנצלנה
81		12	ליובשט	ליובטש
82	הע' 9	1	מצאתי'	מצאתיו
90	הע' 17	1	פֶּע	פֵּע
97	הע' 22	6	(בקצת עקסעמפ' הסר)	ו ד ע ת געזעניוס
109	הע' 31	3	בלי	בל'
118	הע' 38	3	ומינך כי'	ומיניה כי' (סוטה מ' א
126	—	22		ולדעתי לא צדק, כצ'